

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԶՈԹԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎ. ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ
ԱՐԴԻ ՆԻՄԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՆՐԱԴՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴԿԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ - 2018

ՄԱՍ I

33
Ս-78 m2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԶՈԹԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

5776
9445

**ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴԿԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ - 2018

ՄԱՍ I

ԵՐԵՎԱՆ
ԳԳ ԳԱՄ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ԳՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

Երաշխավորված է հրատարակության
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
տնտեսագիտության դոկտոր
աշխարհ. գիտ. թեկնածու, պրոֆեսոր
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
տնտեսագիտության թեկնածու
տնտեսագիտության թեկնածու

Յուրի Միքայելի Սուվարյան
Ռուբեն Կերեսի Սարինյան
Աշոտ Հակոբի Բալայան
Արարատ Եղիշեի Տարաբյան
Ղալիթ Վլադիմիրի Հարությունյան
Էրա Արկադիի Բալայան
Քրիստինե Յուրիի Բաղդասարյան
Հայկ Աշոտի Մարկոսյան
Լիլիթ Նորայրի Մարգարյան

Ժողովածուի պատասխանատու խմբագիր՝

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

ՎԱԿԻՄԵՐ ՀԱՐՈՒՅԻՆՅԱՆ

Սցենալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնականիդերը Հայաստանի
Հանրապետությունում (գիտական հոդվածների ժողովածու – 2018, Մաս I) /
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ: Պատ.
խմբագիր՝ Վ. Լ. Հարությունյան.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2018 – 312 էջ:

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ
0015, ք. Երևան, Գրիգոր Լուսավորիչ 15
Հեռ. (+374 10) 58-19-71
E-mail: nau_ice@sci.am, economicjournal@sci.am

© ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ, 2018

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ**

СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ – 2018

ЧАСТЬ I

ISSN 1829-4324

Рекомендовано к изданию решением
ученого совета Института экономики
НАН РА им. М. Котлянича

Редакционный совет:

академик НАН РА
доктор экономических наук, профессор
доктор экономических наук, профессор
доктор экономических наук, профессор
доктор экономических наук, профессор
доктор экономических наук
кандидат географ. наук, профессор
кандидат экономических наук
кандидат экономических наук
кандидат экономических наук

Суварян Юрий Михайлович
Саринян Роберт Персесович
Баядян Ашот Акопович
Закарян Арарат Еггисевич
Арутюнян Давид Владимирович
Бабаян Эба Арсакдиевна
Багдасарян Кристина Юрьевна
Маркосян Айк Ашотович
Саргсян Лилит Норайровна

Ответственный редактор сборника
член-корреспондент НАН РА,
доктор экономических наук, профессор **ВЛАДИМИР АРУТЮНЯН**

Современные проблемы социально-экономического развития в Республике Армения.
Сборник научных статей -2018, Часть I /Институт экономики НАН РА им.М.Котлянича.
Отв. редактор В. Л. Арутюнян. Ер., изд-во «Гитутюн» НАН РА, 2018, 312 с.

*Национальная академия наук Республики Армения Институт экономики имени М.
Котлянича*

Республика Армения
0015, Ереван, ул. Григора Лусаворича 15
Тел. (+3741) 58-19-71,
E-mail: nas_re@saci.am, economicjournal@saci.am

© Институт экономики имени М. Котлянича НАН РА, 2018

M. KOTANYAN INSTITUTE OF ECONOMICS
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA

**THE CONTEMPORARY ISSUES OF
SOCIOECONOMIC DEVELOPMENT IN THE
REPUBLIC OF ARMENIA**

SCIENTIFIC JOURNAL OF ARTICLES - 2018

PART I

Yerevan

"Gitutyun" Publishing House of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

2018

Approved for publishing by the decree of the Scientific Council of M. Kotanyan Institute of Economics National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

Editorial Board:

Yuri Mikael Suvaryan

Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Doctor of Sciences (Economics), Professor
Doctor of Geographical Sciences, Professor
Doctor of Economics
Doctor of Economics
Doctor of Economics

Robert Nerses Sarinyan
Ashot Hakob Bayadyan
Ararat Yeghish Zakaryan
David Vladimir Harutyunyan
Eba Arkadi Bahayan
Kristina Yuri Baghdasayan
Hayk Ashot Markosyan
Lilit Norayr Sargsyan

Responsible Editor

VLADIMIR HARUTYUNYAN, Doctor of Sciences (Economics), Professor
 Correspondent Member of the National Academy of Sciences
 Republic of Armenia

The Contemporary Issues of Socioeconomic Development in the Republic of Armenia, Scientific journal of articles, 2018, Part I / M. Kotanyan Institute of Economics of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia; Responsible Editor: Vladimir L. Harutyunyan, Yerevan, "Gitutyun" Publishing House of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 2018, 312 p.

M. Kotanyan Institute of Economics of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

15 Grigor Lusavorich Street
 Yerevan 0015, Republic of Armenia
 Tel. (+374 10) 58-19-71
 E-mail: nas_journals@sci.am, economicjournal@sci.am

ԲՈՎԱՆԱԿՎՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱԿՐՈՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՆԵՂԻՐՆԵՐ ԵՎ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Վ. Լ., ԹԱՄԱԶՅԱՆ Ա. Ռ.	Մտվերային շրջանառության առաջնային ոլորտներն ու բնագավառները և դրանց ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա	13
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Վ. Լ., ԹԱՄԱԶՅԱՆ Ա. Ռ.	Մտվերային շրջանառության կրճատման ուղղությամբ օրենսդրական դաշտի բարելավման մոտեցումներն ու միջոցառումները	25
ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Գ. Ս.	Մրցակցության պետական կարգավորման ուղղությունները և դրանց բնության հիմնախնդիր անցումային տնտեսությամբ երկրներում	41
ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Ա. Ա., ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ Ի. Ա.	Արժեթղթերի շուկայի ձևավորման առանձնահատկություններն Արցախի Հանրապետությունում	49
ԲԱՄԵՇՅԱՆ Ս. Ս.	ՀՀ ցեմենտի շուկայի զարգացման միտումները	63
ԲԱՂՆԱՄԱՐՅԱՆ Ք. Ե., ԿՑՈՒՐԵՂՅԱՆ Ա. Ս.	Մակրոտնտեսական ցուցանիշների ազդեցությունը գործարար միջավայրի վրա	68
ԲԱՂՆԱՄԱՐՅԱՆ Ք. Ե., ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լ. Ս.	Մտվերային տնտեսության գնահատման մոտեցումները միկրոակադրակում	74
ԲԱՂՆԱՄԱՐՅԱՆ Ք. Ե., ՓԱՐՄԱՂՆՅԱՆ Տ. Ս.	Տրանսֆերային զեղչադրաման մեխանիզմները և դրանց ներդրման մոտեցումները ՀՀ-ում	80
ԲԱՅԱՂՅԱՆ Ա. Հ., ԲԱՅԱՂՅԱՆ Ա. Ա.	ՀՀ համախառն ներքին արդյունքի և պետական պարտքի դիտարկի փոփոխությունների վերլուծությունը	91
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Դ. Հ.	ՀՀ-ի անդամակցությունը Եվրասիական տնտեսական միությունը	98
ԿՑՈՒՐԵՂՅԱՆ Ա. Ս.	ՀՀ սոցիալ-տնտեսական գործընթացների կառավարման արդյունավետության բարձրացման ուղիները ՀՀ գործարար միջավայրի բարեփոխման գերակայությունների համատեքստում	107
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Դ. Վ.	Հարկային օրենսդրության ձևավորման ու բարեփոխման էվոլյուցիան անցիզային հարկի մասով	113
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Դ. Վ.	Հարկային օրենսդրության ձևավորման ու բարեփոխման էվոլյուցիան ավելացված արժեքի հարկի մասով	124
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ռ. Վ.	Պետական եկամուտների գնահատման և կանխատեսման մի մոտեցման շուրջ	141

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Տ. Վ.	Հարկային բեռը և հարկման արդյունավետությունը	147
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Տ. Վ.	ՀՀ հարկային օրենսդրությունը և նրա բաղկացուցիչ տարրերը	159
ՄԱԿԱՐՅԱՆ Ա. Ռ.	Ներմուծման դերը երկրների տնտեսական աճի ապահովման գործում	172
ՄԱԿԱՐՅԱՆ Ա. Ռ.	Տնտեսական աճի վրա ներմուծման ազդեցության մեխանիզմները ՀՀ-ում	182
ՇԱՀԻՆՅԱՆ Տ. Վ.	Բանկային ծառայությունների տնտեսական բովանդակությունն ու դերը ժամանակակից առևտրային բանկերում	192
ՇԱՀԻՆՅԱՆ Տ. Վ.	ՀՀ բանկային ոլորտի բնիսանույթ նկարագիրը	201
ՋԱՄԱՆՅԱՆ Ք. Վ.	ՀՀ ներդրումային միջավայրի իրավաօրենսդրական դաշտի վերլուծություն	209
ՋԱՎԱԿՅԱՆ Մ. Մ.	Բանկային գործունեության ռեսուրսատար-դրության արդյունավետության գնահատման մոտեցումները	218
ՄԱՐԳԱՅԱՆ Ա. Տ.	Իրացվելիության ռիսկը և դրա կարգավորումը բանկերում	229
ՄԱՐԳԱՅԱՆ Ա. Տ.	ՀՀ առևտրային բանկերի պասիվների կառուցվածքի վերլուծությունը	241
ՄԱՐԳԱՅԱՆ Լ. Ն.	Արտահանումը որպես տնտեսական աճի հիմնական գործոն ՀՀ-ում	250
ՔԱՐԴՈՒՄՅԱՆ Ն. Գ.	ՀՀ հարկային բեռը միջազգային վարկանիշներում	263
ՔՈՉԱՐՅԱՆ Ռ. Ս.	Անկանխիկ դրամաշրջանառության ժամանակագրական փոփոխությունների վերլուծությունը ՀՀ-ում	272

**ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄՍԵԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

ՄԱՐՈՒՅԱՆ Ռ. Ն.	«Ազնիվ գիտության օգուտները» Նիկողայան Զորայանի հայեցողությամբ	280
ՄԱՐՈՒՅԱՆ Ռ. Ն.	Ստեփանոս Նազդյան (տնտեսագիտական մտորումներ)	295
ՄԵՐ ՀԵՂՈՒԱԿՆԵՐԸ		306

СОДЕРЖАНИЕ

МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ФИНАНСЫ

ԱՐՄՅՈՒՅԱՆ Վ. Լ., ԿԱՄԱԶՅԱՆ Ա. Ք.	Первичные сферы и области теневого оборота и их влияние на экономику РА	13
ԱՐՄՅՈՒՅԱՆ Վ. Լ., ԿԱՄԱԶՅԱՆ Ա. Ք.	Подходы и меры улучшения законодательного поля в целях сокращения теневого оборота в РА	25
ԱՎԵՏԻՅԱՆ Գ. Տ.	Направления государственного регулирования конкуренции и проблема их выбора в странах с переходной экономикой	41
ԱՎԵՏԻՅԱՆ Շ. Ա., ԱՎԱՆԵՅԱՆ Ի. Ա.	Особенности формирования рынка ценных бумаг Республики Арцах	49
ԲԱԽՏՅԱՆ Շ. Մ.	Тенденция развития рынка цемента в РА	63
ԲԱԳԴԱՏԱՐՅԱՆ Կ. ՅՍ., ԿՅՈՒՐԵԴՅԱՆ Ա. Մ.	Влияние макроэкономических показателей на бизнес-среду	68
ԲԱԳԴԱՏԱՐՅԱՆ Կ. ՅՍ., ՍԵՏՐՈՍՅԱՆ Լ. Մ.	Подходы оценки теневой экономики на микроуровне	74
ԲԱԳԴԱՏԱՐՅԱՆ Կ. ՅՍ., ՍԱՐՏԱԴԱՆՅԱՆ Կ. Տ. Շ.	Механизмы трансферного ценообразования и подходы по их внедрению в РА	80
ԲԱՅԴՅԱՆ Ա. Ա., ԲԱՅԴՅԱՆ Ա. Ա.	Анализ динамического изменения валового внутреннего продукта и государственного долга РА	91
ԳՐԻԳՐՅԱՆ Ժ. Օ.	Членство Армении в Евразийском экономическом союзе	98
ԿՅՈՒՐԵԴՅԱՆ Ա. Մ.	Способы повышения эффективности управления социальными и экономическими процессами в контексте приоритетов деловой среды Армении	107
ԱՐՄՅՈՒՅԱՆ Ժ. Վ.	Эволюция формирования и реформирования налогового законодательства в области акцизного налога	113
ԱՐՄՅՈՒՅԱՆ Ժ. Վ.	Эволюция формирования и реформирования налогового законодательства в области НДС	124
ԱՐՄՅՈՒՅԱՆ Ք. Վ.	Об одном подходе оценки прогнозирования государственных доходов	141
ԱՐՄՅՈՒՅԱՆ Կ. Վ.	Налоговая нагрузка и налоговая эффективность	147
ԱՐՄՅՈՒՅԱՆ Կ. Վ.	Налоговое законодательство РА и его компоненты	159
ՄԱԿԱՐՅԱՆ Ա. Ք.	Роль импорта в обеспечении экономического роста в различных странах	172

МАКАРЯН А. Р.	Механизмы влияния импорта на экономический рост в РА	182
ШАГИНЯН Т. В.	Экономическое содержание и роль банковских услуг в современных коммерческих банках.....	192
ШАГИНЯН Т. В.	Общее описание банковского сектора Армении.....	201
ДЖАЛАЛЯН К. В.	Анализ законодательно-правовой базы инвестиционной среды РА.....	209
ДЖАВАДЯН М. С.	Подходы к измерению эффективности ресурсоемкости банковской деятельности.....	218
САРГСЯН А. Т.	Риск ликвидности и его регулирование в банках.....	229
САРГСЯН А. Т.	Анализ структуры пассивов коммерческих банков РА.....	241
САРГСЯН Л. Н.	Экспорт как ключевой фактор экономического роста РА	250
КАРДУМЯН Н. Г.	Налоговое бремя РА в международных рейтингах.....	263
КОЧАРЯН Р. С.	Анализ временных изменений безналичного денежного оборота Республики Армения.....	272

ИСТОРИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ И ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

САРИНЯН Р. Н.	Взгляды Николаоса Зоряна «Выгоды благородной науки».....	280
САРИНЯН Р. Н.	Степанос Назарян (экономические раздумья).....	295
НАШИ АВТОРЫ	.....	306

CONTENTS

MACROECONOMIC ISSUES AND FINANCES

ԱՐՄՅՈՆՅԱՆ Վ. Լ., ԿԱՄԱԶՅԱՆ Ա. Ք.	The Primary Spheres, Areas of Application of Unreported Sales Turnover and the Impact of Thereof on the Economy of the Republic of Armenia.....	13
HARUTYUNYAN V. L., TAMAZYAN A. R.	Approaches to and Measures for Legislation Changes to Reduce the Size of Unreported Sales Turnover.....	25
AVETISYAN G. S.	The Directions of the State Regulation of Competition and the Issue of the Choice of Thereof in Transition Economies.....	41
AVETISYAN S. A., AVANESYAN I. A.	Creating Securities Market in the Republic of Artsakh ...	49
ՅԱԿԻՏՅԱՆ Տ. Մ.	Cement Market Development Trends in the Republic of Armenia.....	63
BAGHDASARYAN K.Y., KYUREGHYAN A. M.	The Impact of Macroeconomic Indicators on the Business Climate.....	68
BAGHDASARYAN K.Y., PETROSYAN L. M.	Approaches to Measuring the Size of Shadow Economy on the Micro-Level.....	74
BAGHDASARYAN K.Y., PARSADANYAN T. S.	The Mechanisms of Transfer Pricing and Possible Approaches to Introducing Thereof in the Republic of Armenia.....	80
BAYADYAN A. H., BAYADYAN A. A.	Analysis of Dynamic Changes Reported in the Gross Domestic Product and Public Debt	91
GRIGORYAN D. H., KYUREGHYAN A. M.	Armenia's Accession to the Eurasian Economic Union Approaches to Increasing the Efficacy of Management of Socioeconomic Processes in the Republic of Armenia in the Context of Priorities for Reforming the Business Environment of the Republic of Armenia.....	98
HARUTYUNYAN D. V.	The Evolution of Tax Legislation with Respect to the Excise Tax	113
HARUTYUNYAN D. V.	The Evolution of Tax Legislation with Respect to the Value Added Tax	124
HARUTYUNYAN R. V.	On an Approach to Estimating And Forecasting the State Revenues	141
HARUTYUNYAN T. V.	Tax Burden and Taxation Efficacy.....	147

HARUTYUNYAN T. V.	Tax Legislation and Its Components in the Republic of Armenia	159
MAKARYAN A. R.	The Role of Imports in Ensuring Economic Growth in Various Nations	172
MAKARYAN A. R.	Mechanisms of the Impact of Imports on the Economic Growth in the Republic of Armenia	182
SHAHINYAN T. V.	The Economic Meaning and the Role of Banking Services in Contemporary Commercial Banks	192
SHAHINYAN T. V.	General Overview of the Banking Sector in the Republic of Armenia	201
JALALYAN K. V.	Analysis of the Legislation Regulating the Investment Environment in the Republic of Armenia	209
JAVADYAN M. S.	Approaches to Measuring the Efficacy of Resource-Intensity of the Banking Activity	218
SARGSYAN A. T.	Liquidity Risk and its Regulation at Banks	229
SARGSYAN A. T.	Analysis of the Liability Profile of Commercial Banks in the Republic of Armenia	241
SARGSYAN L. N.	Export as the Key Factor of Economic Growth in the Republic of Armenia	250
QARDUMYAN N. G.	The Tax Burden in the Republic of Armenia According to the International Rankings	263
KOCHARYAN R. S.	Analysis of Temporal Changes in the Non-Cash in Circulation in the Republic of Armenia	272

**ECONOMIC RESEARCH
AND THE HISTORY OF THE ECONOMIC THOUGHT**

SARINYAN R. N.	"The Benefits of the Noble Science" from the Viewpoints of Nikoghayos Zorayan	280
SARINYAN R. N.	Stepanos Nazaryan (Economic Thoughts)	295
OUR AUTHORS	.....	306

ՄԱԿՐՈՏՆԵՍԱԿԱՆ ԴՆԱՆԱՆԴԻՐՆԵՐ ԵՎ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ

ՎԱՆԴԱՍԻՐ ԼԻՊԱՐԻՏԻ ԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱԱ Գորակից անդամ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ*

ԱՐԹՈՐ ՈՎՖԻԿԻ ԹԱՄԱԶՅԱՆ

*տնտեսագիտության թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ*

**ՄՏՎԵՐԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՆԱՅԻՆ ՈԼՈՐՏԵՐՆ ՈՒ
ՐՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱՃՐԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԴՅ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ**

Սովերային տնտեսական շրջանառությունն իր առանձնահատուկ դրսևորումներն է ստանում հատկապես զարգացող երկրներում, որոնցից առաջին հերթին կարելի է առանձնացնել սովերային գործունեությունից ստացված ֆինանսական միջոցների անօրինական ճանապարհով երկրից դուրս բերելու գործընթացը («փողերի լվացում»)։ Իհարկե, այն ուղղակիորեն չի անդրադառնում երկրի արտադրության ծավալների, մասնավորապես ՀՆԱ-ի հաշվարկման վրա, սակայն որոշ դեպքերում այն կարող է գուգորզվել արտաքին և տնտեսական ոլորտում սովերային տարբեր տեսակի գործողությունների իրականացման հետ։ Հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ արտահանվող ֆինանսական միջոցների մեծ մասը ստեղծված է տնտեսության հենց սովերային հատվածում, այս խնդիրը արժանի է լուրջ ուշադրության։ Նեղիքն առավել արդիական է դառնում այն պարագայում, երբ երկրից դուրս բերված հսկայական միջոցները տարբեր օժշորային գոյիներից վերադառնում են Հայաստան արդեն օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների տեսքով և ստանում հարկային ու մարսային տարատեսակ արտոնություններ։

Բացի այդ, ժամանակակից շուկայական հարաբերություններում ատիճանաբար ավելի ու ավելի են արմատավորվում տեղեկատվական և բարձր տեխնոլոգիաների վրա հիմնված բիզնես գործունեության տեսակները (էլեկտրոնային առևտուր, օկայն խանութներ և կապիտուներ, օնլայն տարսի ծառայություններ և այլն), որոնք, կապված ինտերնետ տիրույթում գրանցվելու և գործարքներ իրականացնելու հանգամանքի հետ, բոտ էություն, դուրս են գտնվում ոչ միայն ՀՀ հարկային, մարսային և վիճա-

կազմակերպման մարմինների, այլև նույնիսկ տվյալ սուբյեկտների պետական գրանցում իրականացնող պետական մարմինների վերահսկողությունից: Նշված ոլորտները, բնակամասեր, սովերային տնտեսության բացահայտման, գնահատման և վերացման տեսանկյունից ներկայումս ամենատաքալային ոլորտներն են, քանի որ դրանց շրջանառությունն աճում է բավականին բարձր տեմպերով՝ ընդգրկելով նորանոր բնագավառներ և գործունեության տեսակներ, իսկ դրանք վերահսկելի դարձնելու առումով ներկայումս առկա են ոչ միայն օրենսդրաիրավական, այլև տեխնիկական բնույթի մի շարք խնդիրներ:

Քանի որ սովերային տնտեսությունն իր բազմապիսի դրսևորումներն է ստանում տնտեսության տարբեր ճյուղերում, ներկայացնելը Հայաստանի տնտեսության տարբեր ոլորտները և այն հիմնական գործունեության տեսակները, որոնք ի հայտ են բերվել մեր հետազոտությունների հիման վրա և, ըստ մեզ, ստավիկ «սովերայինացված» են:

1. Ապրանքների և ծառայությունների առևտրի ոլորտը, որը ներառում է.

ա) ապրանքների անօրինական ներմուծումը և արտահանումը,

բ) տեղական և արտասահմանյան այն ապրանքների վաճառքը, որոնք պահանջում են պետական գրանցում կամ լիցենզավորում, կամ գրանցվել են իրական արժեքից, ներկայացվող չափորոշիչներից բավականին մեծ տարբերություններով (օրինակ՝ դեղորայքի գրանցումը համապատասխան մարմիններում),

գ) ապրանքների և ծառայությունների վաճառքը քաղաքացիների կողմից առանց այդ ապրանքների ծագման վերաբերյալ համապատասխան փաստաթղթերի առկայության, ինչպես նաև առանց պետական պարտադիր որևէ վճարում կատարելու,

դ) ապրանքների և ծառայությունների համար կրկնակի գների առկայությունը (մեկը՝ փաստաթղթերի, մյուսը՝ իրական կանխիկ վաճառքի համար),

ե) արգելված տեղերում առևտրի կազմակերպումը,

զ) գների բարձրացման ակնկալիքով ապրանքների արհեստական պահեստավորումը՝ դրանք «սև շուկայում» կամ առավել բարձր գներով վաճառելու նպատակով (իհարկե, գործունեության այս տեսակը առավել բնորոշ էր Հայաստանի անկախացման սկզբնական տարիներին),

է) ձեռնարկության աշխատակիցներին աշխատավարձի դիմաց ապրանքների և ծառայությունների տրամադրումը՝ հիմնականում առանց համապատասխան հարկեր վճարելու,

յ) ցածրորակ, պետական և միջազգային տտանդարտներին չհամապատասխանող ու առանց երաշխիքների ապրանքների և ծառայությունների վաճառքը,

թ) անվճար ծառայությունների տրամադրումը,

ժ) բարտերային առևտուրը,

ի) ամբողջ տարվա ընթացքում տարատեսակ գեղջերի ու ակցիաների իրականացումը և այլն:

2. Դրամական փոխանցումների ոլորտում.

ա) գոյություն ունեցող դրամական օրինական փոխանցումների համակարգի զուգահեռ կանխիկ փողի անօրինական շուկայի ստեղծումը, որով իրականացվում են սովերային գործունեությունից ստացվող հատույթների վճարումները (սովերային ոլորտի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ հաճախ միմյանց միջև փոխադարձ վճարումներն իրականացնում են տարբեր տեսակի ապրանքների ու ծառայությունների փոխանակման, փոխադարձ ներման և այլ ճանապարհներով՝ շրջանցելով ոչ միայն բանկային համակարգը, այլև չօգտագործելով կանխիկ դրամը),

բ) փոխհատուցումների, զիջումների հիման վրա փոխադարձ վճարային պարտավորությունների վերացումը՝ առանց օրենքով նախատեսված համապատասխան գրանցումների իրականացման,

գ) որպես վճարման միջոց գրեթե բացառապես միայն կանխիկ դրամի կիրառումը և բանկային համակարգի շրջանցումը,

դ) կանխիկ դրամով վճարումների իրականացումն առանց տվյալ գործարքների գրանցման և հարկերի վճարման:

3. Դրամավարկային ոլորտում.

ա) արտարժույթի ներմուծումը կամ արտահանումը երկրից՝ առանց համապատասխան հայտարարագիր ներկայացնելու,

բ) արտարժույթի «սև» շուկայի ձևավորումը և արտարժույթի փոխանակումը սովերային փոխարժեքներով, որը նույնպես հիմնականում բնորոշ էր վաղ շրջաններին,

գ) վարկերի տրամադրումը «թաքնված» տոկոսադրույթով (լրացուցիչ գանձումներ՝ տարատեսակ ծառայությունների անվան տակ, կաշառքներ կամ հովանավորչության կիրառում՝ վարկավորման համեմատաբար լավ պայմաններ տեսնելու նպատակով և այլն),

դ) վարկերի տրամադրումը բանկային համակարգից դուրս գտնվող մեխանիզմների միջոցով,

ե) տնային տնտեսություններին տրամադրված սպառողական վարկերի անօրինական օգտագործումը և այլն:

4. Աշխատուժի շուկայում,
- ա) զիջերային չգրանցվող աշխատանքները, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի են «մուկայրիեզ» անվանումով, իսկ գործունեության այս տեսակի գոյության հիմնական պատճառներից է տնտեսական գործունեության չգրանցված կամ անօրինական լինելու հանգամանքը,
- բ) արտաժամյա կամ տոնական և հանգստի օրերին օգտագործվող աշխատանքը՝ առանց օրենքով սահմանված հավելավճարների վճարման,
- գ) ժամավճարով աշխատողների վարձատրության պահպանման (չբարձրացման) պարագայում աշխատանքային ժամաքանակի ավելացումը,
- դ) այլ տեսակի անօրինական աշխատանքները (օրինակ՝ աշխատատեղերի, հղի կանանց աշխատանքի օգտագործումը և այլն, թեև դրանք ներկայումս արդեն բնորոշ չեն մեր տնտեսությանը):
5. Բեռագտագործման ոլորտում,
- ա) չափազանց և աներաժեշտ այլ ցուցանիշների խելաթյուրման արդյունքում հաշվետվություններում չարտացոլվող հանքարդյունահանումը,
- բ) նույն ճանապարհով թափոնների, պղչանբարների ծավալների ուժճուցումը, ինչպես նաև չկատարված տարբեր ծախսերի ներկայացումն ու հարկվող շահույթի նվազեցումը:
6. Էլեկտրոնային հարթակներում իրականացվող գործունեության ոլորտում՝ առանց հարկեր վճարելու,
- ա) օնլայն տարածառայությունների մատուցումը,
- բ) էլեկտրոնային առևտրի իրականացումը,
- գ) օնլայն խաղատների և խառնութների կազմակերպումը,
- դ) թաքնված զովագրային ծառայությունների մատուցումը և այլն:
7. Այլ ոլորտներ, որոնց տակ հիմնականում հասկացվում է.
- ա) ապօրինի շինարարությունը,
- բ) բազմաբնակարան շենքերում ընդհանուր օգտագործման տարածքների ապօրինի վերափոխումը (օրինակ՝ անհատական բնակարանային տարածքի ընդարձակումը ընդհանուր օգտագործման միջանցքների ապօրինի յուրացման միջոցով),
- գ) չգրանցված սուբյեկտների կողմից արտադրության կամ ծառայությունների մատուցումը,
- դ) աշխատավարձերի վճարումն ապրանքների և ծառայությունների տեսքով,

- և) պետության կամ հասարակության միջոցներն ու ժամանակն անձնական կարիքների համար օգտագործելը,
- զ) պետության կողմից տնօրինվող բնապահպանական տարածքների անօրինական օգտագործումը,
- է) հասարակական կամ բարեգործական կազմակերպությունների անվան տակ դրամահավաքության կազմակերպումը կամ իրական գներից մի քանի անգամ բարձր գներով ապրանքների իրացումը և այլն:

Քննարկարար չի կարելի ասել, որ ներկայացվածը ՀՀ-ում սովորական շրջանառության ամբողջական ցանկն է, ուստի աներաժեշտ է նկատի ունենալ, որ այս կամ այն չափի սովորախախտություն կարելի է գտնել սոցիալ-տնտեսական կյանքի զրեթե բոլոր ոլորտներում և բնագավառներում: Մակայն ակնհայտ է նաև, որ սովորական տնտեսությունն իր բազմապիսի դրսևորումներով քայքայիչ հետևանքներ է բոլորում տնտեսական համակարգի վրա, ուստի սովորական տնտեսության գոյությունը և դրա ծավալների ընդարձակումը՝ իր բազմապիսի հետևանքներով, մտահոգում են ոչ միայն տնտեսագետներին, այլև իշխանություններին և հասարակությանը մի շարք պատճառներով, որոնցից կարելի է առանձնացնել հետևյալները:

1. Հարկերի հավաքագրման մեխանիզմների խաթարումը և պետության հարկային եկամտների պակասեցումը, որն առաջացնում է ՀՀ պետական բյուջեի դեֆիցիտի ֆինանսավորման խնդիրներ: Քանի որ տնտեսագետների մի ստվար հատված ընդունում է, որ սովորական տնտեսության հիմնական պատճառներից են պետության կողմից կիրառվող հարկային և մաքսային բարձր տոկոսադրույքները, ինչպես նաև պետական բյուջեի եկամտների հավաքագրման ոլորտում պետության կողմից իրականացվող կոշտ քաղաքականությունը, հետևաբար՝ հարկային բարձր տոկոսադրույքները որոշիչ հանգամանք են տնտեսվարող սուբյեկտների համար սովորական գործունեություն իրականացնելու հարցում: Այս առումով զարգացող սովորական տնտեսությունը ենթադրում է պետական եկամտների նվազեցում, որն էլ մեծացնում է ՀՀ պետական բյուջեի պակասուրդը: Այն առավել ցայտուն է արտահայտվում թույլ ֆինանսալ դիրք ունեցող անցումային տնտեսություններում, ինչպիսին է, օրինակ, Հայաստանի տնտեսությունը: Չկարողանալով հավաքագրել իր հարկային եկամտները՝ պետությունը հաճախ թերաճում է կանաքի հասարակության առջև ունեցած իր բազմաթիվ պարտավորությունները, որը սոցիալական խոշոր ցեղուններ կարող է առաջացնել նրկում:

2. Մակրոտնտեսական մակարդակով տնտեսությունում սովորական խոշոր հատվածի անկայությունը կասկածի տակ է առնում մակրոտնտեսական այնպիսի պաշտոնական ցուցանիշների ճշգրտությունը, ինչպիսի-

սիք են համախառն ներքին արդյունքը, գործազրկության մակարդակը, ազգային եկամուտը, սղաճը և տնտեսական քաղաքականության իրականացման համար ինքի հանդիսացող այլ կարևոր ցուցանիշներ: Հետևաբար տնտեսության վերաբերյալ ոչ ամբողջական և թյուր տեղեկատվության վրա հիմնված ու պետության կողմից իրականացվող ցանկացած տնտեսական քաղաքականություն կարող է սխալ, իսկ որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ սպառվածից հակառակ արդյունքներ տալ:

Կարելի է առանձնացնել սովերային տնտեսության՝ ՀՆԱ-ի վրա ազդելու հետևյալ հիմնական ուղղությունները.

- հասարակության տարբեր պահանջմունքները բավարարող ու սովերային տնտեսությունում արտադրված ապրանքների և ծառայությունների արժեքը երկրի ամբողջական արդյունքում չհաշվարկվելու պատճառով ՀՆԱ-ը թերհաշվարկվում է,
- էթև տնտեսության սովերային հատվածն ավելի արագ է աճում, քան տնտեսության պաշտոնական հատվածը, այս պաշտոնապես հաշվարկված ՀՆԱ-ի աճի տեմպի ցուցանիշը չի արտահայտում տնտեսության աճի տեմպի իրական մակարդակը,
- խնդրաբուրվում է ՀՆԱ-ի կառուցվածքը տնտեսության ոլորտների, ինչպես նաև ապրանքների և ծառայությունների վերջնական սպառման առումով և այլն:

Համաձայն ազգային հաշիվների ցուցանիշների հաշվարկման միջազգային սկզբունքների՝ տնտեսության ամբողջական արդյունքը պետք է ներառի ինչպես տնտեսության պաշտոնական հատվածում, այնպես էլ սովերային տնտեսությունում, ներառյալ անօրինական և թաքնված ոլորտներում արտադրված ապրանքները և ծառայությունները:

3. Սովերային տնտեսությունն անհավասար տնտեսական ու մրցակցային պայմաններ է ստեղծում տնտեսության պաշտոնական և ոչ պաշտոնական հատվածներում գործող արտադրական կազմակերպությունների (ձեռնարկությունների) միջև: Շուկայական տնտեսության արդյունավետ գործունեության ապահովման համար առաջնային պայման է մրցակցության միջոցով տնտեսական և իրավական հավասար պայմանների ստեղծումը տնտեսվարող բոլոր սուբյեկտների միջև:

Սեղիին առավել արվում է հատկապես օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման տեսանկյունից: Ցանկացած օտարերկրյա ներդրող նոր ներդրումներ կատարելուց առաջ, բացի տնտեսական և քաղաքական համապատասխան վերլուծություն և հաշվարկներ կատարելուց, ուսումնա-

սիրում է նաև տվյալ երկրում տնտեսական գործունեության համար ստեղծված միջավայրը, որտեղ որոշիչ գործոն է տնտեսական հավասար պայմանների առկայությունը տնտեսվարող բոլոր սուբյեկտների համար: Ոչ մի լուրջ, ռացիոնալ օտարերկրյա ներդրող ներկայումս չի սկսի որևէ տնտեսական գործունեություն իրականացնել տնտեսության մի այնպիսի ոլորտում, որտեղ սովերային մասը մեծ չափերի է հասնում, և որտեղ օտարերկրյա ներդրող տնտեսապես անհավասար պայմաններում կցունվի՝ հարկային վճարումներից խուսափելու արդյունքում տնտեսական ծախսերը կրճատված և մրցակցային ավելի բարենպաստ վիճակում գտնվող սովերային ոլորտի ձեռնարկության համեմատ: Այս տեսանկյունից սովերային տնտեսությունը օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման հիմնական խոչընդոտներից մեկն է:

4. Սովերային տնտեսությունը խաթարում է նաև աշխատուժի արդյունավետ վերաբաշխումը տնտեսության տարբեր ճյուղերի միջև: Սովերային ոլորտում աշխատողները չեն վճարում իրենց հարկային և սոցիալական ապահովության պարտադիր վճարումները և այդ առումով հայտնվում են ավելի բարենպաստ ֆինանսական վիճակում, քան տնտեսության պաշտոնական հատվածում գրավածները: Ընդարձակվող սովերային տնտեսությունը ենթադրում է տնտեսության թաքնված հատվածի կողմից աշխատուժի նկատմամբ պահանջարկի մեծացում: Հաշվի առնելով այն, որ հարկերը չվճարելու հետևանքով իրական տնօրինվող կլամուսը սովերային ոլորտում աշխատող մարդկանց մոտ ավելի մեծ է, կարելի է ենթադրել, որ սովերային տնտեսության բնդարձական արդյունքում տեղի կունենա աշխատուժի որակյալ մասի հոսք տնտեսության պաշտոնական հատվածից դեպի ոչ պաշտոնականը՝ նվազեցնելով տնտեսական արդյունավետությունը պաշտոնական հատվածում:

5. Քանի որ սովերային գործունեությունը հաճախ անօրինական և քրեանքի բնույթ է կրում, այս սովերային տնտեսությունը շատ դեպքերում առաջացնում է տարատեսակ կոնֆլիկտներ: Անբարենպաստ մրցակցությունն առկա է ոչ միայն տնտեսության պաշտոնական, պաշտոնական և սովերային հատվածների, այլև հենց սովերային ոլորտի ձեռնարկությունների միջև: Պետք է նշել, որ, ի տարբերություն տնտեսության պաշ-

¹ "Методологические принципы отражения в СНС теневой экономики и методические рекомендации по расчету ее показателей", г. Москва, 1995.

¹ "Ուշայնք 2, Սովերային տնտեսության գոյության պատճառները և գնահատման հիմնահարցերը 22-ում, Շուկայական տնտեսության սեզման արդի հիմնականիցները Նայաստանում (գիտական հոդվածների ժողովածու), գիրք առաջին, եր., էջ 35-41, 1997:

² "Սովերային Ցու, Կիրակոսյան Շ., Աշխատանքի շուկա. միտումները և արդի հիմնահարցերը, Շուկայական տնտեսության սեզման արդի հիմնահարցիցները Նայաստանում (գիտական հոդվածների ժողովածու), գիրք առաջին, եր., էջ 153-163, 1997:

տնական հատվածում գործող ձեռնարկությունների, որոնք, վճարելով հարկերը, միաժամանակ օգտվում են հասարակական «ապրանքներից», տնտեսության սովորյալ հատվածի հատկապես անօրինական գործունեությանը գրավված ձեռնարկությունները զրկված են այդ հասարակական «ապրանքների և ծառայությունների» մեծ մասից օգտվելու հնարավորությունից: Մասնավորապես խոսքը ուսիկանության, դատարանների և իրավապահ այլ մարմինների ծառայություններից օգտվելու հնարավորության սահմանափակման մասի է: Այս պարագայում, սովորյալի գործունեությամբ գրավված տարբեր ձեռնարկությունների միջև առաջացող վեճերի լուծման միակ տարբերակը մնում է ուժի կիրառումը: «Սովորյալի բիզնեսը» պաշտպանելու հնարավորություն ունենալու նպատակով սովորյալին ոլորտի բազմաթիվ ձեռնարկատերեր ստեղծում են իրենց հանցավոր խմբերը, որի արդյունքում մեծանում է հանցագործությունների քանակը, և հարցականի տակ է առնվում հասարակության կայունությունը:

Պետք է նշել, որ սովորյալին տնտեսությունում հանցավոր խմբերի ներգրավվածությունն առաջացնում է նաև մենաշնորհային հիմնախնդիրներ: Ակնհայտ է, որ հանցավոր խմբերը ձգտում են առավելագույնի հասցնել իրենց վճարվող գումարների չափը, ինչը հնարավոր է միայն որևէ ոլորտում մենաշնորհային դիրք ունենալու դեպքում: Օրինակ, որևէ տարածքում միայն մեկ ռեստորանի գոյությունը շատ ավելի շահութաբեր է դրա տիրոջ համար, քան նույն տարածքում մի քանի ռեստորանների առկայությունը: Հանցավոր խմբերն անօրինական ուժային մեթոդների կիրառմամբ կարող են արգելել կամ սահմանափակել տվյալ տարածքում նոր ռեստորանների բացումը, և այդ առումով այն նպատակ է մենաշնորհների գարգացմանը: Բնորոշ, այս դրույթը համապատասխանում է այն իրավիճակին, երբ հանցավոր խումբը հենց իրեն է կառավարում այդ հաստատությունը: Միաժամանակ, երբ հանցավոր խումբը միայն վերահսկում է այդ տարածքը և «ոեկետ»-ի միջոցով վճարներ է հավաքագրում այդտեղ գործող հաստատություններից, ապա այն ամենին էլ շահագրգռված չի լինի տնտեսվարող սուբյեկտների քվարանակի կրճատման մեջ: Մյուս կողմից՝ հասկանելի է նաև այն փաստը, որ հանցավոր խմբերի համար առավել հեշտ է վերահսկել մեկ մենաշնորհային, քան բազմաթիվ փոքր ձեռնարկություններ:

6. Սովորյալին տնտեսությունը բացասական ազդեցություն է ունենում նաև տնտեսական գործունեությամբ զբաղված մարդկանց վաղբա-կանտեղի և էթիկայի վրա: Այն հասարակության մեջ ստեղծում է հետադիմական գաղափարներով և ավանդույթներով օժտված հասարակական մի

խավ: Այս ոլորտում աշխատող մարդիկ դադարում են տարբերակել տնտեսական գործունեության ընթացքում թուլաստելի և արգելված նորմերը, որն այնուհետև տարածվում է ամբողջ հասարակության վրա և ինտերում հասարակության կարգ ու կանոնը:

Շնորհանուր առմամբ սովորյալին տնտեսությունը հասարակության և տնտեսության անցումային փուլում ունի ոչ միայն բացասական, այլև դրական, կայունացնող դեր: Մասնավորապես կարող ենք նշել սովորյալին տնտեսության հետևյալ կայունացնող հետևանքները:

1. Տնտեսվարող սուբյեկտների տեսակետից սովորյալին տնտեսության գոյությունը հնարավորություն է ընձեռում տնտեսական գործունեության ավելի արդյունավետ ունեղների ներդրման և կիրառման համար: Չարկեր չունեող սովորյալին գործունեությամբ զբաղվող ձեռնարկատերը մեծացնում է ձեռնարկության շահույթը, որը տնտեսության պաշտոնական հատվածում գործող ձեռնարկությունների համեմատ մրցակցային առավելություն է ընձեռում, ինչն էլ հնարավորություն է տալիս նոր տեխնոլոգիաների և արտադրության նոր ձևերի կազմակերպման միջոցով բարձրացնելու տնտեսական արդյունավետությունը:

2. Սովորյալին տնտեսության կայունացնող հաջող դերն այն է, որ, չնայած անօրինական լինելու հանգամանքին, այն նոր աշխատատեղեր է ստեղծում բնակչության համար՝ մեղմելով սոցիալական լարվածությունը տնտեսության կամ բնակչության կենսամակարդակի անկման պայմաններում: Նոր աշխատատեղերի և եկամտի ստեղծման առումով սովորյալին տնտեսությունը սոցիալական կարգավորիչ դեր է կատարում, որոշ չափով փոքրացնելով բնակչության տարբեր խավերի միջև գոյություն ունեցող եկամտների լայն ձեղքվածքը՝ թուլացնում է հասարակության սոցիալական լարվածությունը:

3. Սովորյալին տնտեսությունը մասնավոր ֆինանսական միջոցների կուտակման նոր աղբյուր է, որտեղ ստեղծված միջոցները կարող են օգտագործվել հասարակության տարբեր խնդիրները հոգալու համար: Այսօր ակնհայտ է, որ Հայաստանում տարբեր տեսակի քաղաքական և հասարակական գործունեության, ինչպես նաև մշակույթի ոլորտում բարեգործության ֆինանսավորման համար օգտագործվում են նաև սովորյալին տնտեսությունում ստեղծված գումարները՝ նվազեցնելով ծախսային ճնշումը բյուջեի վրա: Այդ առումով սովորյալին տնտեսությունը քաղաքացիական հասարակության ստեղծման համար անխաթշտ միջոցների աղբյուր է, չնայած այն հանգամանքին, որ այդ միջոցները շատ դեպքերում ստեղծված են անօրինական գործունեության միջոցով:

4. Ստվերային տնտեսությունը նպաստում է նաև տնտեսական կյանքի ակտիվացմանը և մեծացնում է տնտեսության պաշտոնական հատվածի ամբողջական պահանջարկը, բանի որ ստվերային տնտեսությունում ստեղծված եկամտի մեծ մասը, մինչև և՛ է, ծախսվում է տնտեսության պաշտոնական հատվածում:

Ամփոփելով ստվերային տնտեսության դրական և բացասական հետևանքները պետք է նշել վերջինիս գերակշռող ազդեցությունը տնտեսական գործընթացների վրա հատկապես անկայուն և անարդյունավետ տնտեսական համակարգ ունեցող անցումային երկրների համար:

ՍՏՎԵՐԱԿԻՆ ԵՐՁՆԱՆՈՒՌՅԱՆ ԱՌԱՋՆԱԿԻՆ ՈԼՈՐՏՆԵՐՆ ՈՐ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴՅ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

ՎԱՆԴԻՍԻՐ ԼԻՊԱՐԻՏՎ ԳԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ

ԱՐԹՈՒՐ ՌԱԲԻԿՎԻ ԹԱՄԱԶՅԱՆ

տնտեսագիտության թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ

Համառոտագիր: Որպես կանոն, ստվերային շրջանառության ոլորտներն ու բնագավառները տարբեր երկրներում, ունենալով առանձնահատուկ դրսևորումներ, ունեն նաև մի շարք նմանություններ՝ կապված ստվերային տնտեսության առանձնահատկությունների, պետական կարգավորման օբյեկտիվ բարդությունների և այլ հանգամանքների հետ: Այս տեսանկյունից շատ կարևոր է հնարավորինս ճիշտ ուրվագծել ստվերային շրջանառության այն բնագավառները, որոնց շրջանակի և ծավալների կրճատումն արացիաները նշանակություն ունի երկրի մակրոտնտեսական իրավիճակի կայունացման, պետական եկամուտների հավաքագրման և մակարդակի բարձրացման, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական կյանքի վրա դրանց ազդեցության հնարավորինս չեզոքացման համար:

Բանալի բառեր. ստվերային տնտեսություն, ստվերային շրջանառություն, ստվերային ոլորտներ ու բնագավառներ, պետական կարգավորում, մակրոտնտեսական իրավիճակ, ստվերային շրջանառության ազդեցություն:

ПЕРВИЧНЫЕ СФЕРЫ И ОБЛАСТИ ТЕНЕВОГО ОБОРОТА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ РА

ВЛАДИМИР ЛИПАРИТОВИЧ АРУТЮНЯН, д.э.н., профессор,

член-корр. НАН РА

директор Института экономики им. М. Котаяна НАН РА,

АРТУР РАФИКОВИЧ ТАМАЗЯН, к.э.н.,

старший научный сотрудник Института экономики им. М. Котаяна НАН РА

Аннотация: Как правило, сферы и области теневого оборота в разных странах, имея особенные разновидности проявления, имеют также и ряд сходств, связанных с особенностями теневой экономики, с объективными сложностями государственного регулирования и другими обстоятельствами.

С этой точки зрения очень важно точно определить те сферы теневой экономики, в которых сокращение их объема и масштаба, имеют первостепенное значение для макроэкономической стабилизации страны, повышения уровня сбора государственных доходов, а также с целью воздействия возможной нейтрализации их влияния на социально-экономическую жизнь страны.

Ключевые слова: теневая экономика, теневой оборот, теневые сферы и области, государственное регулирование, макроэкономическая ситуация, влияние теневого оборота.

THE PRIMARY SPHERES, AREAS OF APPLICATION OF UNREPORTED SALES TURNOVER AND THE IMPACT OF THEREOF ON THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

VLADIMIR LIPARIT HARUTYUNYAN, Doctor of Sciences (Economics), Professor

Director, M. Kotayanyan Institute of Economics, National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Corresponding Member, National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ARTUR RAFIK TAMAZYAN, Candidate of Sciences (Economics)

Senior Research Associate, M. Kotayanyan Institute of Economics,

National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: As a rule, the primary spheres and areas of application of the unreported sales turnover in different nations with specifics to a given nation have several similarities with respect to the characteristics of the shadow economy, objective difficulties of the state regulation and other factors. With this regard, the

possibly precise identification of those areas of unreported sales turnover is stressed, since the reduction of the size of the unreported turnover and possible areas of application are of prime importance to stabilizing the macroeconomic situation, increasing the level of state revenues collected, neutralizing the possible impact of thereof on the socioeconomic stance.

Keywords: *Shadow economy, unreported sales turnover, unreported spheres and areas, state regulation, macroeconomic stance, impact of unreported sales turnover.*

ՎԱՆՈՒՄԻ ԼԻՊԱՐԻՏԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱԼ

ՀՀ ԳԱԱ բորակից անդամ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթսյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ

ԱՐՈՒՐ ՈԱՖԻԿԻ ԹԱՄԱՉԱԼ

տնտեսագիտության թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթսյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ

ԱՏՎԵՐԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԿՐՃԱՏԱՆ ՈՒՐՈՒԹՅԱՄ ՕՐԵՆՍՐԴԱԿԱՆ ԴՎՏԻ ԲԱՐԵԼԱԿԱՆ ՄՈՏՅՈՒՄՆԵՐԸ ՈՒ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Տնտեսության թաքնված հատվածը հիմնախնդիր է տնտեսության պաշտոնական հատվածում բարեխղճորեն գործող ձեռնարկությունների և մարդկանց համար, հատկապես ծախսերի կրճատման և պետության կողմից պահանջվող կարգերին ու հրահանգներին չհետևելու միջոցով անարդար և անբարեխիղճ մրցակցային պայմանների ստեղծման առումով: Մտվերային տնտեսությունը նպաստում է նաև պետական բյուջեի եկամուտների թերհավաքագրմանը, որը ստիպում է կառավարությանն իրականացնել հարկային բեռի բարձրացում, ինչն իր հերթին շրջապայլան անդրադառնում է տնտեսության պաշտոնական հատվածում օրինական գործող տնտեսավարող սուբյեկտների վրա ու ստիպում նրանց անցնել «ստվերի» տակ՝ խուսափելով հարկային պարտավորություններից կամ դրանց մի մասից: Այս առումով պետությունը պետք է վարի չափավոր հաշվեկշռված և հեռանկարային հարկային քաղաքականություն:

Ընդհանուր առմամբ, մեր կարծիքով, հիմնախնդրի օրենսդրաիրավական տեսանկյունից գոյություն ունի ստվերային տնտեսության հիմնահարցի լուծման չորս հիմնական տարբերակ, այն է.

1. թույլատրել, որ օրենքները նախկինի պես խախտվեն (անգործության տարբերակ),
2. առիպել, որպեսզի տնտեսավարողներն իրենց գործողությունները համապատասխանեցնեն օրենքներին ու նորմատիվ մյուս ակտերի պահանջներին՝ կիրառելով նաև այդ գործընթացի նկատմամբ վերահսկողության բոլոր հնարավոր գործիքները,
3. վերանայել օրենքներով նախատեսված «խիստ» պահանջները բարեխիղճ սուբյեկտների պաշտպանվածության մակարդակի բարձրացման նպատակով,
4. նպատակամետ ներազդման միջոցով փոփոխել և կատարելագործել այն գործոնների շարքը և դրանց ազդեցությունը, որոնք շահապրօքում

են մարդկանց օրենքները խախտելու վարքագիծ ունենալու հարցում: Այս կապակցությամբ ստեղծված իրավիճակն էլ ուղղակիորեն թելադրում է սովվերային տնտեսության դեմ պայքարի ռազմավարության հիմնական բովանդակությունը, որը, մեր կարծիքով, պետք է կայանա հետևյալում:

1. Սովվերային տնտեսությունը ընդհանուր առմամբ մեծ չարիք է հասարակության համար, սակայն զարգացման ներկայիս փուլում այն ունի նաև որոշ դրական կողմեր, ինչը չի կարելի անտեսել դրա դեմ մղվող պայքարում:

2. Սովվերային տնտեսության ծավալների կրճատումը հնարավոր է և պետք է իրականացվի աստիճանաբար՝ դրա հետևանքով եկամտի փակ և քրեորեն հետապնդելի աղբյուրից զրկված տալիսկոներին աշխատանքով և օրինական եկամուտներ ստանալու աղբյուրներով ապահովելու կամ դրանց ձևավորման հնարավորությունների ստեղծման պայմանով:

3. Սովվերային տնտեսության դեմ պայքարի արդյունքում օրինական և թափանցիկ գործունեության գաշա տեղափոխված անձանց եկամուտները պետք է բավարարեն՝ նորմալ և սպառողական իրական զամբյուղի արժեքից ոչ ցածր մակարդակի կենսակերպ ապահովելու համար:

4. Այս պայքարը պետք է հանգեցնի հասարակության շերտավորման կառուցվածքում միջին խավի տեսակարար կշռի գերազանցմանը (ըստ եկամուտների և ծախսերի):

ՀՀ-ում հարկային հարաբերությունների կարգավորման առումով նշանակալի քայլ հանդիսացավ 2016 թվականի հոկտեմբերի 4-ին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից հարկային օրենսգրքի ընդունումը, որն ուժի մեջ մտավ և սկսեց գործել 2018 թվականի հունվարի 1-ից: Հարկային տվյալ օրենսգրքի ընդունումը սովվերային շրջանառության դեմ պայքարի համատեքստում, ըստ էության, լուծում է տվել բազմաթիվ օրենսդրական խնդիրների, որոնք նախկինում սովվերային տնտեսության ընդլայնման խթաններ էին, քանի որ օրենքներով չկարգավորված հարցերը կամ թերի կարգավորումները բնականաբար լայնորեն օգտագործվում էին սովվերային տնտեսության գործիչների կողմից՝ հարկերի վճարումից խուսափելու կամ եկամուտները թերնայտարագրելու նպատակով: Ուստի, հարկային օրենսգրքի ընդունման ամենամեծ արժանիքներից մեկը կարելի է համարել հատկապես հարկային վարչարարության գրեթե բոլոր հարցերին օրենսդրական պատշաճ լուծումներ տալու հանգամանքը: Սրանից ելնելով, կարծում ենք, կարելի է փաստել, որ հարկային վարչարարության հետ կապված սովվերային շրջանառության առաջացման ռիսկերը՝ օրենսդրական ձևակերպումների մասով, ըստ էության, չեզոքացված են, և այս մասով սովվերայության առաջացում կամ ընդլայնում

կարող է տեղի ունենալ միայն կոռուպցիոն ռիսկերի ի հայտ գալու և հարկային օրենսգրքի պահանջները հետևողականորեն չկիրառելու հետևանքով:

Այդուհանդերձ, հարկային օրենսգրքը գերծ չէ նաև որոշ թերություններից, որոնց կանոնադառնաք այն մասով, որը կապված է սովվերային տնտեսության համար մտախնայիցիաներ պարունակելու, հիմնաքար հասկացությունների հստակեցման և հարկային քաղաքականության կատարելագործման որոշակի միջոցառումների հետ:

1. Չնայած այն հանգամանքին, որ ժամանակի ընթացքում հարկման հատուկ կամ այլընտրանքային համակարգերը հեռագիտել ներառում են (յակ ևս մեկ քայլ այս ուղղությամբ կատարվեց նաև հարկային օրենսգրքի ընդունումը), այնուամենայնիվ ՀՀ-ում այս հարկատեսակների քանակը բավականին մեծ է, ինչն էլ օբյեկտիվորեն խոչընդոտում է հարկման մեկ միասնական համակարգի ձևավորման գործընթացը: Ինչ վերաբերում է այս համակարգերով հարկման ենթակա գործունեության տեսակների քանակին, ապա դրանք բավականին շատ են և ընդգրկում են գրեթե ամբողջ փոքր և մասամբ էլ միջին իրիչեսի ոլորտը: Սովվերայության տեսանկյունից հարկման հատուկ համակարգերի հանրահայտ թերությունն այն է, որ այս համակարգերը, որպես կանոն, հաշվի չեն առնում կազմակերպությունների կողմից իրականացվող տնտեսական գործունեության արդյունքները, կամ էլ հարկային դրույքաչափը կիրառվում է դրանց ընդհանուր շրջանառության նկատմամբ՝ պարունակելով կրկնա-հաշվարկներ և այնպիսի ծախսեր, որոնք հարկման ընդհանուր համակարգի կիրառման պարմաններում չէին ներառվի նրանց հարկման բազա: Արդյունքում հարկման հատուկ համակարգով աշխատող տալիսկոների կողմից պետական կամ համայնքային բյուջե վճարվող հարկերի գումարները զգալիորեն տարբերվում են այն պտենցիալ գումարներից, որոնք կվճարվեին բյուջե՝ հարկման ընդհանուր համակարգի պարմաններում, ընդ որում՝ այդ գումարների միջև առկա տարբերությունը՝ կախված հարկման էլեկտային տվյալների (ցուցանիշների), հարկման համար հինք հանդիսացող շրջանառության նվազագույն կամ առավելագույն շեմերի հիմնավորվածության մակարդակից և այլ գործոններից, կարող է լինել ինչպես բյուջեների, այնպես էլ կազմակերպությունների «օգտին», չնայած հարկման հատուկ համակարգերի կիրառման դեպքում այս տարբերությունը, որպես կանոն, լինում է տնտեսվարողների օգտին՝ բյուջե-տային եկամուտների թերհավաքացման հաշվին: Հետևաբար, հարկման հատուկ համակարգերի կիրառության արդյունքում տնտեսական գործունեության փաստացի արդյունքներով վճարման ներակա գումարներից

բյուջետային եկամուտների թերիավարձրված մասը կարելի է բնորոշել որպես «օրինական սուվերային եկամուտներ» այդ համակարգով աշխատող կազմակերպությունների համար, և որը, ըստ էության, հարկային արտոնության տարատեսակ է:

Հասկանալի է նաև, որ նկարագրված վիճակը ոչ թե կանխամտածված ձևավորված համակարգ է, այլ պայմանավորված է զարգացող երկրներին բնորոշ առանձնահատկություններով և պետական կարգավորման համակարգի թերություններով, բիզնեսի կազմակերպման և կառավարման փորձի պակասով և օբյեկտիվ մի շարք այլ հանգամանքներով, որոնք թույլ չեն տալիս լիարժեք կիրառել հարկման ընդհանուր համակարգը: Արդուհանդերձ, որպես հարկային քաղաքականության ռազմավարական ուղղություն, անհրաժեշտ է հնարավորինս շուտ ձեռքագտնել այդ հանգամանքներից և աստիճանաբար (բայց նույնպես՝ հնարավորինս շուտ) անցում կատարել միասնական հարկման ընդհանուր համակարգին, որի արդյունքում էլ հնարավոր կլինի վերացնել մեր բնորոշմամբ «օրինական սուվերային տնտեսության» այս հատվածը: Մյուս կողմից, հարկ է նաև նկատի ունենալ, որ այս ռազմավարության գործնական կիրառության արդյունքում փոքր և միջին բիզնեսի վրա այս փոփոխության քաջասական ազդեցության չեզոքացման առումով անհրաժեշտ է ապահովել մի շարք այլ պայմաններ ևս, մասնավորապես արտադրության և շրջանառության համատարած և պարտադիր փաստաթղթավորման ապահովումը, հարկային վարչաքարտության քնազավառում խաղաղական մոտեցումների և կոռուպցիայի վերացումը, մրցակցային առողջ միջավայրի ապահովումը և այլն, որոնց ուղղությամբ պետական համապատասխան քաղաքականությունը նույնպես բարելավման և կատարելագործման կարիք ունի: Այսինքն, կարելի է փաստել նաև, որ հարկային միասնական ընդհանուր համակարգի անցումը համալիր պետական քաղաքականության, այլ ոչ միայն հարկային քաղաքականության արդյունք պետք է հանդիսանա, ինչն էլ, մեր կարծիքով, էականորեն դադարեցնում է այս գործընթացը:

2. Հարկային քաղաքականության և սուվերային տնտեսության միջև անմիջական կապի առումով Հայաստանում ամենանկատելի հանգամանքներից մեկը հարկային արտոնությունների տեսակների ու ծավալների մեծ շրջանակն է, որի սահմանման նպատակը ոչ միայն անցումային փուլում տնտեսվարողներին «շփելու» հնարավորության տրամադրումն է, այլև նրանց կողմից ներդրումային ակտիվության մակարդակի բարձրացումը, նոր աշխատատեղերի ստեղծումը և այլն, ինչը սուվերային տնտեսության կրճատման հետ համեմատած պակաս կարևոր չէ

պետության համար: Բնականաբար, հետապնդելով նշված նպատակները, պետք է ընդունել, որ սահմանված արտոնությունները կարող են օգտագործվել ոչ միայն այդ նպատակների իրականացման, այլև սուվերային շրջանառության ձևավորման կամ այդ շրջանառությունների ավելացնելու նպատակով: Հետևաբար, հարկային արտոնությունների տրամադրումը հիմնավորված կարելի է համարել միայն այն պարագայում, երբ դրանց տրամադրումը հանգեցնում է նոր ներդրումների ներգրավման, նոր աշխատատեղերի ստեղծման և ի վերջո՝ մի քանի տարի հետո ՀՆԱ-ի ավելացման: Այս տեսանկյունից հարկ է ելել, որ տարիներ շարունակ ՀՀ-ում հիմնական հարկերի մասով ձանձնավել և կիրառվել են հարկային արտոնությունների բազմաթիվ տեսակներ, որոնք, ըստ էության, անփոփոխ տեղափոխվեցին նաև հարկային օրենսգիրք և շարունակում են գործել: Դրանական արտահայտությամբ այդ արտոնությունների հերթազուգման մեծությունը կամ պետության հարկային ծախսերի մակարդակը (որը պաշտոնապես հաշվարկվում է որպես գործող հարկային արտոնությունների հետևանքով պետական բյուջե չջանձվող (պակաս գանձվող) հարկային եկամուտներ կամ այդ եկամուտների չափով պետության կրած այլընտրանքային ծախսեր) ՀՀ ֆինանսների նախարարության տվյալներով 2018 թվականին միայն երեք հարկատեսակների զնով պետք է կազմի մոտ 395,5 մլրդ դրամ, իսկ 2016-2017 թվականներին նշված հարկատեսակների մասով հարկային ծախսերի ընդհանուր գումարները համապատասխանաբար կազմել են 340,3 մլրդ դրամ կամ ՀՆԱ-ի 6.99 տոկոսը և 381,5 մլրդ դրամ կամ ՀՆԱ-ի 7.0 տոկոսը (տե՛ս ստորև բերվող աղյուսակը)¹:

Անշուշտ, հարկային արտոնությունների տրամադրման հետևանքով բյուջետային եկամուտների կորուստը բավականաչափ մեծ ծավալ է կազմում հատկապես ֆինանսական սուղ հնարավորությունների պայմաններում և, ըստ էության, կարող է արդարացված լինել միայն հարկային արտոնությունների տրամադրման արդյունքում ստացվելիք համարժեք օգուտների ապահովման պարագայում:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության 2018 թվականի պետական բյուջի մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը:

**Հարկային ծախսերի գնահատականը ՀՀ-ում
2018 թվականին (մլրդ դրամ)**

	Հարկային ծախսերի տեսակը	Հարկային ծախսերի չափը	Տեսակարար կշիռը հարկային եկամուտների մեջ, %	Տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ի մեջ, %
1.	ԱԱՀ-ի գծով, այդ թվում՝	314,118	25.19	5.37
1.1	գյուղատնտեսություն	27,553	2.21	0.47
1.2	առողջապահություն	35,914	2.88	0.61
1.3	կրթություն	24,984	2.00	0.43
1.4	ֆինանսներ և ապահովագրություն	35,462	2.84	0.61
1.5	ԱԱՀ-ի շեմ	38,094	3.05	0.65
1.6	այլ արտոնություններ	152,112	12.20	2.60
2.	Տանտնային հարկի գծով, այդ թվում՝	21,842	1.75	0.37
2.1	գյուղատնտեսություն	2,795	0.22	0.05
2.2	ԱԱՀ-ի շեմ	19,047	1.53	0.33
3.	Եկամտային հարկի գծով՝ այդ թվում՝	59,530	4.77	1.02
3.1	գյուղատնտեսություն	59,530	4.77	1.02
	Ընդամենը	395,490	31.72	6.76

Տվյալ պատկերը ձևավորվել է հանրապետությունում իրականացվող տնտեսական բաղաբաղկանության այն ուղղության շտրկիով, ըստ որի՝ երկարամեյնստ հատվածում կայուն հարկային բազա ստեղծելու նպատակով շարունակաբար հարկային և մասնային որոշակի արտոնություններ են արտամարդվում տնտեսության իրական հատվածի այն տնտեսվարողներին, որոնք ունեն զարգացման լուրջ ներուժ և միաժամանակ ձեռնարկությունների տեխնիկական ու տեխնոլոգիական վերազինման կարիք: Մեր կարծիքով ևս տնտեսական քաղաքականության տվյալ ուղղությունը շատ կարևոր է նույնիսկ բնակչության սոցիալական ոչ այնքան բարվոք իրավիճակի պայմաններում, քանի որ դրա հաջող իրականացումը թույլ կտա ապագայում զգալիորեն և շարունակաբար բարձրացնել բնակչության սոցիալական ապահովության և սոցիալական պաշտպանվածության մակարդակը:

Մյուս կողմից, կարծում ենք, հատկապես խորհրդարանական կառավարման անցման համատեքստում, կարևոր է նաև տրամադրված հարկային, մասնային և մյուս արտոնությունների արդյունքների ու դրանց արդյունավետության պարբերաբար գնահատման (իսկ հնարավորության

դեպքում՝ մշտադիտարկման) գործընթացի իրականացումը (ինչը մինչ այժմ երբևէ չի իրականացվել), որի կապակցությամբ առաջիկա տարվա ընթացքում նպատակահարմար կլինեք հատուկ ուսումնասիրություններ կատարել՝ պարզելու համար, թե ամենատարբեր արտոնությունների տրամադրման հետևանքով փաստացի ինչ օգուտներ է ստացել պետությունը, որ տիպի հարկային արտոնությունների տրամադրումն է եղել արդարացված, ինչպես նաև ազդել այդ արտոնությունները տնտեսական աճի և տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի վրա և այլն, ինչն էլ թույլ կտա փաստարկված ճշգրտումներ մտցնել հարկային քաղաքականության այս կարևոր հատվածում:

Նշված գործընթացի կարևորությունն ու դերն ընդգծելու նպատակով, կարծում ենք, բավական է նշել, որ վերջին տարիներին հանրապետությունում իրականացվող ներդրումների գծով հիմնականում արձանագրվում են ոչ թե դրանց մակարդակի բարձրացման, այլ ընդհակառակը՝ նվազման միտումներ: Մասնավորապես ՀՀ ֆինանսների նախարարության տվյալներով 2018 թվականին, նախորդ տարվա համեմատությամբ, ներդրումներ/ՀՆԱ ցուցանիշի աճը կանխատեսվել է ընդամենը 0.2 տոկոս և պետք է կազմի ՀՆԱ-ի 18.4 տոկոսը՝ 2017 թվականի 18.2 տոկոսի դիմաց: Ընդ որում, առաջիկա տարվա այս ցուցանիշը զիջում է 2014 թվականի մակարդակին 2.5 տոկոսային կետով, ինչն էլ վկայում է ներդրումների մակարդակի նվազման մասին: Հետևաբար՝ ելնելով վերը նշվածից, անհրաժեշտ է հատուկ ուսումնասիրություններ կատարել սահմանված հարկային արտոնությունների կիրառման արդյունավետության գնահատման տեսանկյունից, ընդ որում՝ ըստ առանձին հարկատեսակների և դրանց մասով՝ ըստ առանձին արտոնությունների, և աստիճանաբար վերացնել բոլոր այն հարկային արտոնությունները, որոնք տնտեսական կամ բյուջետային դրական էֆեկտ չեն արձանագրում վերջին 5-10 տարիների ընթացքում:

3. Ներկայումս սովորաբար շրջանառության ավելացման ամենամեծ տնտեսական մոտիվացիան, մեր կարծիքով, եկամտային հարկի դրույթաչափերն են: Հարկային օրենսգրքի ընդունմամբ՝ եկամտային հարկի դրույթաչափերը ոչ միայն որոշ չափով բարձրացվեցին, այլև ավելի խորացվեց այդ դրույթաչափերի պրոգրեսիվության մակարդակը: Այսպես, ՆՅԵ մինչև հարկային օրենսգրքի ընդունումը մինչև 120 հազ. դրամ եկամտի դեպքում գանձվում էր դրա 24.4 տոկոսը, 120 հազարից մինչև 2.0 մլն դրամը՝ 29.280 դրամին զուամբար 120 հազարը զերազանցող գու-

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության 2018 թվականի Պետական բյուջեի մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը:

մարի 26 տոկոսը, իսկ 2.0 մլն դրամից ավելի եկամտի դեպքում՝ 518.080 դրամին գումարած 2.0 մլն դրամը գերազանցող գումարի 36 տոկոսը, ազա հարկային օրենսգրքով սահմանվեց, որ մինչև 150 հազ. դրամ եկամտի դեպքում՝ գանձվում է դրա 23.0 տոկոսը (այսինքն՝ չնչին նվազեցում տեղի ունեցավ), 150 հազարից մինչև 2.0 մլն դրամը՝ 34.500 դրամ՝ գումարած 150.000 դրամը գերազանցող գումարի 28 տոկոսը, իսկ 2.0 մլն դրամից ավելի եկամտի դեպքում՝ 552.500 դրամ՝ գումարած 2.0 մլն. դրամը գերազանցող գումարի 36 տոկոսը: Սա նշանակում է որ խորացվեց եկամտային հարկի պրոգրեսիվության մակարդակը՝ ավելացնելով միջին եկամտատեր ունեցողների հարկային բեռը, որն արդեն իսկ սովորաբար եկամտատերի վճարման և չգրանցված աշխատողներ պահելու առումով եականորեն կարող է խթանել գործատուների սովորաբար շրջանառության ավելացման շահադրդվածությունը: Սակայն, խնդիրը միայն սրանով չի սահմանափակվում. ինչպես նախկինում, այսպես էլ հարկային օրենսգրքի ընդունմամբ Հայաստանում գործել է շահութա-հարկի մեկ միասնական 20 տոկոս դրույքաչափ, որի հետ եկամտային հարկի պրոգրեսիվ և բարձր դրույքաչափերի համադրման արդյունքում ձեռնարկատերերը միանշանակ շահագրգռված են լինում եականորեն ցածր սահմանել աշխատողների պաշտոնական աշխատավարձերը, իսկ իրական և պաշտոնական աշխատավարձերի տարբերությունը վճարել կանխիկ (այսպես կոչված՝ «ծարավ», ինչն էլ հենց աշխատավարձի սովորաբար մասն է): Արդյունքում սովորաբար միայն այս մասով ավելանում է կազմակերպության հարկվող շահույթի բազան, որն էլ, ի տարբերություն եկամտային հարկի 23, 28 կամ 36 տոկոսի, հարկվում է շահութահարկի 20 տոկոս դրույքաչափով՝ նվազեցնելով ոչ միայն գործարարի հարկային բեռը, այլև պետական բյուջեի փաստացի եկամուտները: Ընդ որում, այս սխեմայով տեղի է ունենում սովորաբար նվազագույն աճը, թեև գործնականում բազմաթիվ գործատուներ այն համատեղում են նաև հարկային վճարումները նվազեցնող այլ սխեմաների հետ:

Մեր կարծիքով տվյալ խնդրի լուծումը բավականին պարզ ու հասկանալի է. անհրաժեշտ է տրամագծորեն փոխել եկամտային հարկի դրույքաչափերի սահմանման քաղաքականությունը և անցում կատարել եկամտային հարկի մեկ միասնական 20 տոկոս դրույքաչափի, որն էլ, նույնը լինելով շահութահարկի դրույքաչափի հետ, սկզբունքորեն կվերացնի սովորաբար աշխատավարձերի վճարման և հարկերից խուսափելու տեսակետի մտոիվացիան: Այսինքն, միասնական 20 տոկոս եկամտային հարկի և միասնական 20 տոկոս շահութահարկի պայմաններում գոր-

ծատուի համար որևէ տարբերություն չի լինի, թե իր կողմից վճարվող եկամտուները, որ հարկատեսակով կհարկվեն՝ եկամտային հարկով, թե՛ շահութահարկով, քան իր երկու դեպքում էլ նույն չափի հարկային բեռ է նվազորվում, իսկ հակառակ կողմից՝ տարբերությունը բավականին ակննայտ է. սովորաբար եկամտուները վճարելու դեպքում մշտապես ասկա է լինում բացահայտվելու և խոշոր տուգանքներ վճարելու (ընդհուպ մինչև քրեական պատասխանատվության ենթարկվելը) ռիսկը, հարկային մարմինների հետ զեզու գտնելու՝ ղեկավարությունները և հավելյալ ծախսերի կատարումը, ինչպես նաև դրանց հետ կապված քրեական պատասխանատվության ենթարկվելու ռիսկը (արդեն կաշատք տալու հիմքով) և այլն:

Բնականաբար եկամտային հարկի միասնական 20 տոկոս դրույքաչափին անցումը բավականին կտրուկ քայլ է, որի արդյունքում առաջիկա մի քանի տարիներին բյուջետային եկամտուների զգալի կորուստներ կարձանալուց մեկնալ են: Սակայն այդ ֆեդերալիս ծամանակաշրջանն անցնելուց հետո սկզբունքորեն կունվի սովորաբար տնտեսության ամենանշանակալի տնտեսական մոտիվացիաներից մեկի վերացման սկզբունքային խնդիրը, իսկ պակասող բյուջետային եկամտուների հարցը կարող է լուծվել այլ (ընդհուպ մինչև արտաքին աղբյուրներից վարկային գումարների ներգրավման) միջոցով:

4. Հարկային օրենսգրքը գործողության մեջ մտնելուց հետո՝ 4 տարիների ընթացքում (այսինքն՝ 2018-2022 թվականներին), նախատեսվել է կտրուկ բարձրացնել այնպիսի ապրանքների ակցիզային հարկի դրույքաչափերը, ինչպիսիք են՝ ծխախոտը (մինչև 44 տոկոս), սպիրտային խմիչքները (մինչև 110 տոկոս), վիսկի, ռոմ և այլ սպիրտային թրմեր (մինչև 100 տոկոս), քսայուղերը (10 տոկոսից 2018թ. հունվարի 1-ից սահմանելով միանգամից 50 տոկոս), բենզինը (գործող՝ 1 տոննայի համար 25.000 դրամից 2018թ. հունվարի 1-ից դարձնելով 1 տոննայի համար 40.000 դրամ, այսինքն՝ մեծացնելով 37.5 տոկոսով), սեղվածա բնական զազը (գործող՝ 1000 խոր. մ.-ի համար 8.330 դրամից 2018թ. հունվարի 1-ից կիրառելով 25.000 դրամ, այսինքն՝ ավելացնելով 300 տոկոսով) և այլն, ինչը, բնականաբար, կտրուկ բարձրացնելու է այդ ապրանքների գները: Ֆիսկալ նպատակներով հարկային բեռի նման բարձրացումները, ինչպես արդեն նշել ենք, ինքնին սովորաբար շրջանառության ավելացման ուղղակի գործոն են, որի հետևանքները, կարծում ենք, մոտ ապագայում իրենց զգու կտան՝ կեղծ կամ սնորակ ապրանքների շրջանառության ծավալների մեծացումը մինչև հարկային օբյեկտների թողարկում: Այս առումով, եթե նույնիսկ համարենք, որ ծխախոտի կամ պղինձային խմիչքների ակցիզային հարկերի բարձրացման արդյունքում դրանց գների աճը կարող է ընել նաև

որոշակի դրական հետևանքների (հավեռնախառնային և ավիոնոլիզմի դեմ պայքարի տեսքով), ապա քայտուղերի, բենզինի, սեղմված գազի և բազային մյուս ապրանքների կարգով թանկացումը ոչ միայն գները, այլև տնտեսության սովորաբար շրջայական աճի անխառնափելի գործոն կդառնա, ուստի, կարծում ենք, անհրաժեշտ է կամ հրաժարվել այս մտահոգումից և թեկուզ աստիճանաբար, բայց նվազեցնել բազային ապրանքների ակցիզային հարկերը, կամ էլ բնակչության եկամուտները բարձրացնել այնքան, որ հնարավոր լինի սպասել գոնե նշված ապրանքների որակյալ (իրենց թանկ գներին համապատասխանող) տեսակները՝ հնարավորինս թիչ տեղ թողնելով սովորաբար կամ ստուգատ ապրանքների շրջանառության համար:

5. Սովորաբար տնտեսության կրճատման առումով կարևոր է նաև հտտակեցնել հարկային օրենսգրքի երկու սկզբունքներ, որոնք սահմանում ենք բավականին մեկնաբանելի են և որևէ պարտավորեցող դեր չեն խաղում 22 հարկային համակարգի ձևավորման տեսանկյունից: Մասնավորապես.

ա) հարկային օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 13-րդ կետով 22-ում գործող միասնական հարկային համակարգի սկզբունք է ամրագրվել «մրցունակությունը», ըստ որի. «...հարկային համակարգը պետք է ներդրումների ներգրավման և նպաստավոր գործարար միջավայրի ձևավորման տեսակետից լինի մրցունակ»: Առաջին հայացքից սահմանվածը բավականին «զրավիչ» սկզբունք է, սակայն խնդրի այն է, որ այս սկզբունքն արդեն իսկ խախտված է, և 22 հարկային համակարգն էլ չի համապատասխանում դրան, իսկ այս սկզբունքի վերլուծությունը և մեկնաբանությունը որոշ հարցերի տեղիք են տալիս: Այսպես, մրցունակությունը ենթադրում է որոշակի մրցակցային առավելությունների առկայություն այլ երկրների հարկային համակարգերի համեմատությամբ, որոնք առաջին հերթին դրսևորվում են հարկային համեմատաբար ցածր դրույրաչափերի և հարկման փոքր բազայի սահմանման մեջ կամ գոնե հիմնական գործընկեր երկրների հետ պարունակում են համահավասար դրույրաչափեր և հարկման պայմաններ: Այնինչ, եթե համեմատենք 22 և թեկուզ Ռուսաստանի Դաշնության հիմնական հարկատեսակների գծով հարկային դրույրաչափերը (օրինակ՝ 22-ում եկամտային հարկի պարզեցումը՝ 23, 28 և 36 տոկոս դրույրաչափերի փոխարեն ՌԴ-ում գործում է միասնական 13 տոկոս դրույրաչափ, ԱՄՆ-ի մասով համապատասխանաբար՝ 20 տոկոս և 18 տոկոս դրույրաչափեր և այլն), ապա ակնհայտ է, որ 22 հարկային համակարգը մրցունակության որևէ հատկանիշ չի պարունակում, իսկ սահմանված սկզբունքն էլ գուտ ղեկավարասիվ բնույթ է կրում:

բ) Հարկային օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի մյուս՝ 14-րդ կետով 22-ում գործող միասնական հարկային համակարգի սկզբունք է ամրագրվել «արդյունավետությունը», ըստ որի՝ հարկային համակարգը պետք է հնարավորություն ընձեռի, որ հարկ վճարողների մոտ հաշվառումը, իսկ հարկային մարմինների մոտ՝ հարկային հսկողություն իրականացվեն հնարավորինս փոքր ռեսուրսներով»: Մեր կարծիքով, «հարկային համակարգի արդյունավետություն» հասկացության մեկնաբանությունը, այսպիսով, խիստ նեղացված է և որպես դրա հիմնական չափորոշիչ է դիտարկված նվազագույն ռեսուրսներով (հետևաբար՝ նաև ծախսերով) հարկային վարչարարություն և հարկային հաշվառման իրավասացումը: Միևնույն ներկայացված մեկնաբանությունից դուրս է մնացել այն հիմնական արդյունքը՝ հավաքագրվող պետական եկամուտների մակարդակի աճը, որը պետք է հանդիսանա հարկային համակարգի գործունեության գլխավոր նպատակը, և հենց այս նպատակին հասնելի է, նշված ծախսատարության ցածր մակարդակի հետ, կցանոնա հարկային համակարգի արդյունավետության գնահատման իրական չափորոշիչը: Վերջինս, ի տարբերություն սահմանվածի, արդեն կարողացել է սովորաբար տնտեսության թեկուզ 100-տոկոսանոց, բայց կրճատման փաստը, որով էլ կարելի է պարբերաբար գնահատել 22 հարկային մարմինների գործունեությունը սովորաբար շրջանառության կրճատման առումով: Հետևաբար, առաջարկում ենք սույլ սկզբունքը սահմանել հետևյալ խմբագրությամբ. «...հարկային համակարգը պետք է հնարավորություն ընձեռի, որ հարկ վճարողների մոտ հաշվառումը, իսկ հարկային մարմինների մոտ՝ հարկային հսկողությունը իրականացվեն հնարավորինս փոքր ռեսուրսներով՝ ապահովվելով հարկային եկամուտների հավաքագրման հնարավոր ստավելագույն մակարդակ»:

6. Սովորաբար շրջանառության դեմ պայքարի համատեքստում կարևոր ենք համարում վերանայել հարկային օրենսգրքի նաև մեկ դրույր, որը, մեր կարծիքով, ակնհայտ կոռուպցիոն ռիսկեր է պարունակում և գործնականում հնարավորություն է տալիս տեսավարողներին և հարկային մարմինների ծառայողներին «փոխշահավետության» սկզբունքի հիման վրա համաձայնության գալու և թաքցնելու հարկերի որոշ մասը: Մասնավորապես հարկային օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 2-րդ մասով հարկային մարմնի ղեկավարին իրավասություն է վերապահվում, անկախ օրենսգրքում նշված պայմանների առկայությունից, երրորդ անձանցից (այդ թվում՝ պետական մարմիններից) տառցված կամ օպերատիվ-հետախուզական գործողությունների արդյունքում ձեռք բերված տեղեկությունների հիման վրա հարկային մարմնի սահմանած կարգով կազմակեր-

պություններին և (կամ) ֆիզիկական անձանց համարել փոխկապակցված՝ դրանից բխող, այդ թվում՝ լրացուցիչ հարկային պարտավորություններ առաջարկելու հետևանքներով: Մեր կարծիքով սովյա մոտեցումն ակնհայտ կոռուպցիոն ռիսկեր է պարունակում՝ հարկային մարմինն իր համար «խաղի կանոններ» սահմանելու հնարավորություն տալու և իր իրավասությունների հայեցողական կիրառման տեսանկյունից: Հետևաբար առաջարկում ենք վերանայել առաջարկվող մոտեցումը և կազմակերպություններին և (կամ) ֆիզիկական անձանց փոխկապակցված համարելու ամբողջ գործընթացը կանոնակարգել հարկային օրենսգրքով, կամ էլ, հակառակ դեպքում՝ նշված կարգի սահմանման լիազորությունը վերապահել գոնե ՀՀ կառավարությանը:

7. Միչպես արդեն նշել ենք, ժամանակակից պայմաններում բավականին արագ զարգանում է ինտերնետ տիրույթում ստեղծված և ստեղծվող էլեկտրոնային հարթակների միջոցով իրականացվող ձեռնարկատիրական գործունեությունը, որի մի զգալի մասը, ըստ էության, դուրս է մնում հանրապետության հարկային, մաքսային և վիճակագրական մարմինների վերահսկողության դաշտից: Այս կապակցությամբ 2016 թվականի հունիսի 17-ին «Առևտրի և ծառայությունների մասին» ՀՀ օրենքում կատարվեցին որոշակի լրացումներ, ինչը մասամբ լուծեց նշված խնդիրը, բայց իր ամբողջության մեջ այն դեռևս մնում է հրատապ: Մասնավորապես հիշյալ լրացումը այս օրենքում ավիացվեց նոր՝ 4.1-րդ գլուխը, որով կանոնակարգվում են էլեկտրոնային հաղորդակցությունն ապահովող կապի միջոցներով իրականացվող առևտրի և (կամ) մատուցվող ծառայությունների հետ կապված հարաբերությունները: Տվյալ գլխի 15.1-րդ հոդվածի 4-րդ մասով սահմանվում է «Ֆիզիկական անձինք էլեկտրոնային առևտրային հարթակի միջոցով, որպես ձեռնարկատիրական գործունեություն, ապրանքների վաճառք կարող են իրականացնել միայն որպես անհատ ձեռնարկատեր հաշվառված լինելու և էլեկտրոնային եղանակով դուրս գրված հաշվարկային փաստաթղթերի առկայության դեպքում: Այն դեպքում, երբ ֆիզիկական անձինք էլեկտրոնային առևտրային հարթակի միջոցով վաճառում են անձնական գույքը ու իրերը, ապա էլեկտրոնային առևտրային հարթակում նախատեսվում է առանձին բաժին (ներառաժին)՝ անձնական գույքին վերաբերող գործարքները ստորբերակելու համար: Այստեղից պետք է, որ նշված դրույթը վերաբերում է բացառապես ֆիզիկական անձանց և չի տարածվում իրավաբանական անձանց վրա, ինչն արդեն իսկ վերջիններիս համար հակադասական դաշտ է ապահովում՝ սովորաբար առևտուր իրականացնելու և ծառայություններ մատուցելու համար, ինչպես նաև խոսքը միայն ՀՀ տարածքում

ձևավորված էլեկտրոնային հարթակներում առևտուր իրականացնողների գրանցման մասին է: Սովորաբար շրջանառության տեսանկյունից խնդիրն այն է, որ օտարերկրյա պետությունների տարածքում ձևավորված էլեկտրոնային հարթակները նույնպես հասանելի են ՀՀ սուբյեկտների համար, և այդ հարթակներում գրանցված ու ՀՀ տարածքում առևտուր իրականացնող կամ ծառայություններ մատուցող սուբյեկտները որևէ հարկային պարտավորություն չեն տեսնում և իրականացնում, այսինքն՝ միանգամայն դուրս են մնում հարկային մարմինների վերահսկողությունից (օրինակ՝ «Vandex», «GG» տարսի ծառայությունները, բազմաթիվ օկայակազմներ, օնլայն-խախտներ և այլն): Այս կապակցությամբ առաջարկում ենք ինիտիվն լրամշակել «Առևտրի և ծառայությունների մասին» ՀՀ օրենքի 4.1-րդ գլուխը, ինչպես նաև համապատասխան կարգավորումներ ներառել նաև ՀՀ հարկային օրենսգրքում և սահմանել:

ա) անկախ էլեկտրոնային հարթակի գրանցման վայրից, ՀՀ տարածքում էլեկտրոնային հաղորդակցության միջոցներով ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող լուրջ սուբյեկտները պարտավոր են ՀՀ-ում գրանցվել որպես ձեռնարկատիրության սուբյեկտներ,

բ) այդ սուբյեկտների կողմից ապրանքների իրացման և ծառայությունների մատուցման վայր է ՀՀ տարածքը, եթե ապրանքի պատվիրումը կամ ծառայության համար պատվերը տրվել է ՀՀ տարածքից (IP հասցեներից), իսկ այս դեպքում, բնականաբար, սովյա սուբյեկտների համար կառաջանան օրենքով սահմանված հարկային պարտավորություններ,

գ) այս դեպքում, երբ հնարավոր չի լինի նույնականացնել ծառայության մատուցող կամ ապրանքներ առաջարկող սուբյեկտին, ապա օրենքի ուժով արգելադրվել նրա ծառայությունների և ապրանքների իրացման կատարվող օգտագործվող հաղորդակցության միջոցներին ինտերնետային հասանելիությունը: Նշեք նաև, որ չնայած այս գործընթացը բավականին բարդ է ու ծախսատար, պահանջում է տեխնիկական և տեխնոլոգիական նոր լուծումներ մշակել, սակայն անխրաճործելի չէ և անհրաժեշտ է լինելու ոչ միայն սովորաբար շրջանառությունների կրճատման, այլև ազգային ակտիվացության ապահովման տեսանկյունից, ուստի այս ուղղությամբ աշխատանքների իրականացումը, կարծում ենք, այլընտրանք չունի: Մյուս կողմից էլ, կարծում ենք, կարելի է նաև սահմանել նոր, ըստ որի՝ ծառայություն մատուցող կամ ապրանքներ առաջարկող սուբյեկտի նույնականացման անհարկիության դեպքում ձեռնարկատիրության սուբյեկտ դիտարկել և հարկել այն էլեկտրոնային հարթակները կամ վեբ-կայքերը, որոնք կտեղադրեն համապատասխան հայտարարություններ, զգվազոյային նյութեր կամ որևէ կերպ ՀՀ ռեզիդենտներին հա-

սանելի կդարձնեն չգրանցված սուբյեկտի ապրանքների իրացման կամ ծառայությունների մատուցման գործընթացը:

8. Ստվերային շրջանառության ընդլայնման գործիքներից մեկն էլ, ինչպես արդեն նշել ենք, ամբողջ տարվա ընթացքում տարատեսակ գեղջերի և ակցիաների իրականացումն է, ինչը նույնպես առաջարկում ենք կանոնակարգել օրենքներով կամ կառավարության որոշումներով: Մասնավորապես առաջարկում ենք սահմանել նորմ, ըստ որի՝ տևտեսվարողները, մինչև գեղջերի կիրառումը, պարտավորվեն իրենց սպասարկման հարկային մարմնին տրամադրել հստակ տեղեկատվություն սահմանվող գեղջերի և դրանց կիրառման ժամանակահատվածի վերաբերյալ, ինչն էլ հարկային մարմինները կօգտագործեն համապատասխան ստուգումների կամ խրոնոմետրաժի ընթացքում նրանց տևտեսական շրջանառության իրական ծավալների ու հարկային պարտավորությունների հստակեցման նպատակով:

Ոչպես կարելի է նկատել, վերնում ներկայացվեցին այն ընդհանրական և որոշակի առաջարկությունները, որոնք կապված են ստվերային շրջանառության դեմ պայքարի օրենսդրական հիմնախնդիրների լուծման հետ, որոնք ծավալային ու համեմատական առումով այնքան էլ մեծ չեն: Ներկայումս, մեր կարծիքով, ստվերային տևտեսության դեմ պայքարն ավելի շատ պետք է տարվի արդեն իսկ համալրված և բարելավված օրենսդրական դաշտի կիրառման, բոլոր տևտեսվարողների նկատմամբ հարկային ու մաքսային վարչարարության համահավասար իրականացման և պետական վերահսկողության համատարած կիրառման ուղղությամբ՝ բացառելով Հայաստանի Հանրապետությունում «արտոնյալ» տևտեսվարող սուբյեկտների գոյությունը:

ՍՏՎԵՐԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԿՐՏԱՏՄԱՆ ՈՐՂՈՒԹՅԱՍՐ ՕՐԵՆՏԻՐԱԿԱՆ ԴԱՇԵՏ ԲԱՐԵԼԱՎԱՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐՆ ՈՐ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

ՎԼԱՐԻՄԻՐ ԼԻՊԱՐԻՏԻ ՉԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, տևտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթրակյանի անվան տևտեսագիտության ինստիտուտ

ԱՐԹՈՒՐ ՌԱՖԻԿՎ ԹԱՄԱՅՅԱՆ

տևտեսագիտության թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթրակյանի անվան տևտեսագիտության ինստիտուտ

Համառոտագիր: Ստվերային շրջանառության կրճատման առաջնային ուղղությունը, ընկանաբար, համապատասխան օրենսդրության մշակումն ու ընդունումն է, ինչպես նաև դրա լիարժեք և անվերապահ կատարման նկատմամբ պետական վերահսկողության իրականացումը: Վերջինս իր հեթիքի սերտորեն անչլվում է երկրում կոռուպցիայի հաղթանարման հիմնախնդրին, ուստի ստվերային տևտեսության կրճատման և հակակոռուպցիոն ռազմավարության զուգահեռաբար և համակցված իրականացումն էլ երկրում ստվերային շրջանառությունների կրճատման հիմնական երաշխիքն է: Հողվածում անդրադարձ է կատարվում տվյալ զբոբալ հիմնախնդրի առաջին՝ ստվերային տևտեսության կրճատման օրենսդրական դաշտի կատարելագործմանը:

Բանալի բառեր. ստվերային շրջանառություն, հարկեր, հարկային արտոնություն, հարկային օրենսգիրք, հարկային ծախսեր, էլեկտրոնային առևտուր:

ПОДХОДЫ И МЕРЫ УЛУЧШЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ПОЛЯ В ЦЕЛЯХ СОКРАЩЕНИЯ ТЕНЕВОГО ОБОРОТА В РА

ВЛАДИМИР ЛИПАРИТОВИЧ АРУТЮНЯН, д.э.н., профессор,

член-корр. НАН РА

директор Института экономики им. М. Котаяна НАН РА,

АРТУР РАФИКОВИЧ ТАМАЗЯН, к.э.н.,

старший научный сотрудник Института экономики им. М. Котаяна НАН РА

Аннотация: Тенденцией к снижению теневой экономики, естественно, является разработка и принятие соответствующих законов и осуществление государственного контроля за ее полным и безоговорочным исполнением. Последнее, в свою очередь, тесно связано с проблемой преодоления корруп-

ции в стране, поэтому сочетание сокращения теневой экономики и осуществление комплексной и устойчивой антикоррупционной стратегии представляет собой основную гарантию сокращения теневой экономики в стране.

В данной статье рассматривается проблема о совершенствовании законодательного поля в целях сокращения теневой экономики.

Ключевые слова: теневой оборот, налоги, налоговые привилегии, налоговое законодательство, налоговые затраты, электронная торговля.

APPROACHES TO AND MEASURES FOR LEGISLATION CHANGES TO REDUCE THE SIZE OF UNREPORTED SALES TURNOVER

VLADIMIR LIPARIT HARUTYUNYAN, *Doctor of Sciences (Economics), Professor Director, M. Kotanyan Institute of Economics, National Academy of Sciences, Republic of Armenia Corresponding Member, National Academy of Sciences, Republic of Armenia*

ARTUR RAFIK TAMAZYAN, *Candidate of Sciences (Economics) Senior Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics, National Academy of Sciences, Republic of Armenia*

Abstract: The main approach to reducing the size of unreported sales turnover, in general, is the drafting and adoption of the corresponding legislation and execution of the state control over the complete and unconditional law enforcement. The latter one, in its turn, is associated with addressing the issue of corruption; hence, the main guarantee for reducing the size of the unreported sales turnover is the simultaneous and combined and/or joint implementation of corruption fighting and shadow economy size reduction strategies. The article addresses this global issue by discussing the respective legislative changes to improve the current legislation.

Keywords: Unreported sales turnover, taxes, tax incentive, tax code, tax cost, E-commerce.

ՂԱՅԱՆԵ ՍԱՐԱԿԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱԼ

ՀՊՏՀ ապփրսես

ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ԳԻՄՆԱՆՈՒԴԻՐ ԱՆՑՈՒՄՁԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՐ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Շուկայական տնտեսության պայմաններում մենաշնորհների հայտնվելը և տնտեսության մենաշնորհացումն անցանկալի երևույթներ են, որոնք պահանջում են պետական կարգավորում: Ներկայումս տնտեսապես զարգացած բոլոր երկրներում իրականացվում է մրցակցության և մենաշնորհների իրավական կարգավորում՝ նպատակ ունենալով մեղմել կամ վերացնել մենաշնորհների առաջացրած տնտեսական և սոցիալական հետևանքները: Պետությունները տարբեր օրենքներ են ընդունել մենաշնորհների գործունեության բացասական հետևանքները կանխելու նպատակով, ընդհուպ՝ մինչև զին ասանակված վերին ասանակը խախտելու համար դատական պատասխանատվության ենթարկելը:

Պատմականորեն մրցակցության պետական կարգավորման պահանջը դրսևորվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ Եվրոպայում խոշոր ֆիրմաները ստանում էին պետական պատվերներ, իսկ փոքր ու միջին ձեռնարկությունները կազմալուծվում էին: Այդ շրջանում ձևավորվեց տնտեսությանը պետական միջամտությունը հիմնավորող գլխավոր տեսությունը՝ թեյնյան տնտեսագիտությունը, որի ստանդային դրույթն այն էր, որ շուկան չի կարող ինքնակարգավորվել մակրոտնտեսական անկայունությունը և տնտեսական ճգնաժամերը շուկային բնորոշ քրոնիկ միտումներ են: Ուստի անհրաժեշտ են կարգավորման կոչոտ և ուղղակի մեթոդներ՝ սկսած շուկայի համակենտրոնացվածության աստիճանի վերլուծությունից մինչև ընկերությունների միաձուլումների արգելումը:

Կոչոտ հակամենաշնորհային կարգավորման և առաջատար ընկերությունների վերակազմավորման անհրաժեշտությունը հիմնավորող տեսությունների կողմից շուկայի կենտրոնացվածության աճի և մրցակցության բացակայության միջև կապը հաստատվում էր «Կառուցվածք-վարքագիծ-արդյունք» հայեցակարգով, ըստ որի՝ ֆիրմաների վարքագծի և տնտեսության ճյուղերի արդյունավետության ցուցանիշների միջև առկա են սերտ պատճառահետևանքային կապեր, որոնք, հաշվի առնելով տեսությունները, առաջարկում էին շուկայի կառուցվածքի վրա ազդեցության միջոցով բարելավել համապատասխան ճյուղի արդյունավետության ցու-

Հակամենաշտրհային և մրցակցության պաշտպանության քաղաքականությունների համեմատական բնութագրիչները

2/2	Համեմատական բնութագրիչներ	Հակամենաշտրհային քաղաքականություն	Մրցակցության պաշտպանության քաղաքականություն
1.	Մրցակցություն-մենաշտրհ հարաբերությունների և արդյունավետության նկատմամբ համակարգային մտաբեռնումը	«Ավանդական» հայեցակարգ, կատարյալ մրցակցության պայմանները շեղակալ արդյունավետության ապահովման չափանիշներն են: Մրցակցություն անհամատեղելի է մենաշտրհի հետ	«Ավանդական» հայեցակարգի արդյունավետությունն արդյունավետության ապահովման կարևոր տարրերից է, ույ՛ն ավերիվազման շտրհով ստեղծվում են ժամանակավոր տրադարական առավելությունները
2.	Մրցակցության ետևյալ քննարկումը և մրցակցային գործընթացների հետևանքները	Մրցակցություն ուղղված է շուկայական իշխանությանն և մրցակցային հարաբերությունները բաշխվում և վերաբաշխվում է	Մրցակցությունն ուղղված է նոր ստեղծների (և ոչ չափանիշի) ստեղծմանը: Արդյունքում ստեղծվում է նոր հարստություն
3.	Մրցակցության պետական կարգավորման կարգախոսը	Կատարյալ մրցակցության պայմանները շեղումը հանդիսանում է մենաշտրհացման և արդյունավետության իջեցման	Կատարյալ մրցակցության պայմանները շեղումը բացասական արդյունքուն չունի հասարակության բարեկեցության վրա
4.	Մրցակցային քաղաքականության նպատակը	Ապահովել հարստության արդյուն բաշխումը հասարակական բարեկեցությունն ապահովելու նպատակով	Ապահովել ներդրումների և նորարարությունների աճը, որը կերի հասարակության բարեկեցության և մրցունակության աճին
5.	Մրցակցային քաղաքականության հիմնական միջոցառումները	Գերակշռում են հակամենաշտրհային միջոցառումները	Գերակշռում են մրցակցության պաշտպանության քաղաքականության հիմնական տարրերը
6.	Մրցակցային քաղաքականության մեթոդներն ու գործիքները	Մենաշտրհի դիրք ունեցող ընկերությունների վերակազմավորում, խախտումների կարգավորման per se սկզբունք	Իրավասխտումների կարգավորման per se սկզբունքի առանձնափակում, «սոխեմության» ծրագրերի տեղայնացում
7.	Շուկայի կամ մրցակցային միջավայրի վերլուծությունը	Ստատիկ մտաբեռնում: Կենտրոնում շուկայի կառուցվածքն է, շուկայի մասնակիցները և նրանց մասնաբաժինները	Դինամիկ մտաբեռնում: Կենտրոնում շուկայի սուբյեկտների վարքագիծն է և դրա արդյունքային գնահատումը

ցանկիչները՝ ռեսուրսների վերաբաշխման արդյունավետությունը, արտադրանքի շահութաբերությունը, տեխնիկական առաջընթացը և այլն:

Հակամենաշտրհային կարգավորման տեսությունն ամրապնդվեց հատկապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ գերակայում էր տնտեսական ճգնաժամի հետևանքների և տնտեսության վրա ռազմական բեռի հաղթահարման պահանջը¹:

XX դարի 70-ական թվականներից արդեն բազմաթիվ տնտեսագետներ պնդում էին, որ տնտեսական հարաբերություններին պետք չէ պետության միջամտությունը: Մրցակցային պայքարը նպաստում է առկա գիտելիքների կիրառմանը և նորարարությունների զարգացմանը, որն իր հերթին նպաստում է շուկայում մրցակցային առավելությունների ձեռքբերմանը:

Հակամենաշտրհային կարգավորման նկատմամբ նման պլյուսուսուսային մտաբեռնումն հիմնական զաղափարախոսությունն այն էր, որ կատարյալ մրցակցության իրավիճակի՝ որպես էտալոն դիտարկումը նվազեցնում է պետական կարգավորման արդյունավետությունը՝ սահմանափակելով այնպիսի ֆիրմաների գործունեությունը, որոնք նպաստում են իրական շուկաներում մրցակցության զարգացմանը, ինչը հակասում է սպառողների և հասարակության շահերին: Մրցակցության աջակցման քաղաքականությունն ավելի ընդգրկուն հասկացություն է, քան հակամենաշտրհային կարգավորումը:

Գլոբալացման պայմաններում անհրաժեշտ է պահպանել շուկայի հավասարակշռությունն ու արտադրական հզորությունը, որը պետք է համապատասխանեցվի արտասահմանյան մրցակիցների հզորության մակարդակին: Երկարաժամկետ հեռանկարում արդյունավետ քաղաքականությունը պետք է հանգեցնի մրցունակության/արտադրողականության աճին՝ խթանելով ներդրումների հոսքը և նորարարական գործունեությունը²:

Ամփոփելով գիտական գրականությունը՝ կարող ենք առանձնացնել պետության կողմից «մրցակցություն-մենաշտրհ» հարաբերությունների կարգավորման երկու առանցքային մտաբեռնում, որոնց սկզբունքային տարբերությունների հիման վրա ստորև առանձնացրել ենք կարգավորման երկու ուղղությունների՝ հակամենաշտրհային և մրցակցության պաշտպանության քաղաքականությունների, համակարգային ամփոփ բնութագրերը (աղյուսակ 1):

¹ K.A. Piskeno. Развитие антимонопольного права: Монография. – М.: РУДН, 2010. – с. 126–195.

² Porter Michael E. On Competition. – Boston MA: Harvard Business School, 1998, p.432.

Շնչհատուր առմամբ, համեմատելով հակամենաշտրհային (ներկայումս, բացի ԱՄՆ-ից, մոդելը կիրառող երկրներից են նաև Արգենտինան,

Գանադան, Ճապոնիան) և մրցակցության պաշտպանության քաղաքականությունները (Եվրամիության անդամ-պետություններից Բացի, մոդելը կիրառող երկրներից են նաև Ավստրալիան, Նոր Զելանդիան) և դրանց միջև առկա հիմնարար տարբերությունները, կարող ենք փաստել, որ աշխարհում այսօր գործում է համեմատաբար լիբերալ հակամենաշնորհային օրենսդրություն: Այսինքն՝ մրցակցության պետական կարգավորման ժամանակ առաջին հերթին շեշտը դրվում է ոչ թե ներքին շուկայում արտադրողների գործունեության նկատմամբ հակոդության սահմանման, այլ համաշխարհային շուկայում ազգային ընկերությունների զբաղեցրած դիրքերի ընդլայնմանն ուղղված պետական աջակցության վրա:

Միևնույն ժամանակ չենք, որ ներկայումս հակամենաշնորհային օրենսդրությունների և քաղաքականությունների զարգացումը տեղի է ունենում ամերիկյան և արևմտաեվրոպական մոդելների մերձեցման միջոցով, ինչպես այն երկրներում, որոնք ընդունել են հակամենաշնորհային օրենսդրության այս կամ այն ստիճակ, այնպես էլ այդ երկու մոդելները համաստեղող երկրներում: Աշխարհում չկա մի երկիր, որը, չունենալով հստակ հակամենաշնորհային օրենսդրություն և դա իրականացնող ինքնուրույն ու անկախ մարմին, ունեցել է լուրջ հաջողություններ տնտեսական զարգացման հարցում:

Եվ չնայած այսօր բոլոր երկրներն էլ ունեն հստակ հակամենաշնորհային օրենսդրություն և դա իրականացնող ինքնուրույն ու անկախ մարմիններ, որոշ երկրներում մրցակցության կարգավորման հարցերում առկա են լուրջ խնդիրներ: Խոսքը վերաբերում է հատկապես անցումային տնտեսությամբ երկրներին, այդ թվում՝ 22-ին, որտեղ, ի տարբերություն զարգացած երկրների, որոնք կարողացել են ընտրել իրենց երկրին հատկ կարգավորման արդյունավետ մոդելներ, առկա են որոշակի հակասություններ:

Ի տարբերություն արևմտյան երկրների, որտեղ նախ՝ առաջացել է զարգացում ևն այդու շուկայական մենաշնորհները, այնուհետև դրվել են դրանց գործունեության կարգավորման հիմքերը, անցումային տնտեսությամբ երկրներում հենց սկզբից XX դարի 90-ական թվականներից սկսած, երբ ընդունվեցին այդ երկրների ազգային հակամենաշնորհային օրենսդրությունները, շեշտը դրվեց հակամենաշնորհային կարգավորման վրա՝ շուկայական մենաշնորհներին և մրցակցության բացակայության պայմաններում: Այդ պատճառով այսօր անցումային տնտեսությամբ բոլոր երկրներում հակամենաշնորհային օրենսդրության գործնական կիրառումը բավականին բարդ է, քանի որ այս երկրներում հիմնականում

պետք է գործ ունենալ ոչ թե մրցակցության պաշտպանության, այլ մրցակցային հարաբերությունների վերստեղծման հետ:

Անցումային շրջան ապրող երկրներում շուկայական տնտեսության ձևավորումը շարունակում է բախվել առանձնահատուկ բնույթի մենաշնորհների հետ: Այդ մենաշնորհները ձևավորվել են ոչ շուկայական միջավայրում և իրենց կազմավորման գործընթացով զգալիորեն տարբերվում են մրցակցային միջավայրում արտադրության կենտրոնացման արդյունքում ձևավորված մենաշնորհային կառուցվածքներից¹:

Բացի վերը նշված հակասություններից, անցումային տնտեսությամբ երկրների, այդ թվում՝ 22-ին, բնորոշ են նաև մի շարք թերություններ, որոնք թույլ չեն տալիս լիարժեքորեն իրականացնել մրցակցային արդյունավետ քաղաքականություն: Դրանց շարքում են դասվում.

1. իրավական համակարգը և օրենքների վատ կատարումը, որոնք անցումային տնտեսությամբ շատ երկրներում դեռևս չեն համապատասխանում բաց շուկայական տնտեսության և ազատ ժողովրդավարական հասարակության սկզբունքներին: Բացի այդ, իրավական ակտերն առանձին լոբբիստական և բիզնես խմբերի ճնշմամբ կամ քաղաքական խաղերի արդյունքում բազմաթիվ փոփոխությունների են ենթարկվում ինչպես օրենսդիր, այնպես էլ գործադիր մարմինների նախաձեռնությամբ,
2. ենթակառուցվածքների թերզարգացածությունը և տնտեսության մենաշնորհացումը,
3. անազնիվ մրցակցությունը կամ շուկա մուտք գործելու արգելքները, որոնք խաթարում են մրցակցության զարգացումը,
4. հարկային և մաքսային վարչարարությունը, հարկատուների նկատմամբ կամայական մտուցումները, որոնք չեն նպաստում մրցակցային միջավայրի կայացմանը,
5. սուվերային տնտեսությունը և հարկերի վճարումից խուսափելու տարածված պրակտիկան,
6. կոռուպցիոն համակարգի համատարած երևույթները, որոնք մրցակցության խաթարման և մենաշնորհային գործունեության խրախուսման համար «բարենպաստ» դաշտ են ստեղծում:

Չնայած վերը նշված թերություններին՝ անցումային տնտեսությամբ բոլոր երկրները փորձում են պայմաններ ստեղծել տնտեսության և արտադրության տարբեր ճյուղերի զարգացման համար՝ կիրառելով իրենց կողմից ընդունված հակամենաշնորհային օրենսդրությունը: Այստեղ

¹ Ա. Մարկոսյան, Մ. Մկրտումյան, Բնական մենաշնորհների պետական կարգավորումը, Եր., 2002թ., էջ 4:

հարկ է նշել, որ յուրաքանչյուր երկրի համար շատ կարևոր է կարգավորման արդյունավետ ուղղության ընտրությունը, քանի որ հակամենաշնորհային օրենսդրությունն ու դա իրականացնող պետական մարմինների գործունեությունն ունեն շուկայում բարենպաստ մրցակցային միջավայրի ձևավորման հարցում որոշիչ դեր, ուստի միայն ճիշտ ընտրված օրենսդրությունն ու այն իրագործող մարմինների խելամիտ գործունեությունը կարող են նպաստել տնտեսության առաջընթացին:

Կարգավորման արդյունավետ մոդելի ընտրության խնդիրը կարևորվում է հատկապես սակավառեսուրս փոքր երկրների համար, որոնցից ուրույն մտնեցում է պահանջվում առաջադրվող խնդիրների լուծման համար: Մրակից հետևում է, որ երկրները պետք է հստակ պատկերացում ունենան, թե որ տնտեսական քաղաքականության որ մոդելն ավելի արդյունավետ կլինի տնտեսության համար: Մրցակցության և մենաշնորհների կարգավորման պետական քաղաքականությունն մշակելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել երկրի պատմական, տնտեսական և քաղաքական առանձնահատկությունները¹:

Ոչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը, ապա այստեղ մենաշնորհներն առաջացել են նախ՝ շուկայական հարաբերությունների ձևավորման և ոչ թե հաստատության փուլում, իսկ դրանց առաջացման հիմքում մեծամասամբ ընկած են ոչ թե տնտեսական, այլ արհեստական գործոններ: Այսինքն՝ հանրապետությունում գործող բազմաթիվ ընկերությունների մենաշնորհային դիրքը պայմանավորված է ոչ թե տնտեսական առավելություններով, այլ վարչական լծակների գործադրման համակարգով: Հայաստանում կենտրոնացման գործընթացները երբեք չեն կանոնակարգվել տնտեսական քաղաքականության՝ հատկապես հակամենաշնորհային գործիքներով, ինչի հետևանքով ձևավորվել է կլանային համակարգ²:

ՀՀ-ում գործող մենաշնորհները երբեք են առանձնացել գիտատեխնիկական և նորարարական մշակումներով, բարձր տեխնոլոգիաների ներդրմամբ: Ավելին, դրանց առկայությունն ու հակամրցակցային գործունեությունն ըստ ամենայնի արգելակել են երկրի գիտատեխնիկական

և նորարարական ներուժի իրացումն ու աշխատանքի արտադրողականության աճը³:

Ներկայումս տնտեսության գրեթե բոլոր ոլորտներում տնտեսական, վարչական և օրենսդրական բարեփոխումների կարիք կա: Մակայն, ակկախ այդ բարեփոխումներին, ներկայումս առավել կարևոր է երկրում ձևավորված մենաշնորհների, հատկապես ոչ բնական կամ ոչ մրցակցային գործընթացների ճանապարհով ներմուծման ոլորտում ձևավորված մենաշնորհների խնդրի լուծումը: Բարեփոխումներն առաջին հերթին պետք է ուղղվեն հենց այդպիսի մենաշնորհների կարգավորմանը և ստանանափակմանը:

Մրցակցային օրենսդրությունը պետք է տարբերակված մտնեցում ցուցաբերի տնտեսության տարբեր ճյուղերին՝ կախված դրանց՝ պետության համար ունեցած նշանակությունից:

Ընդհանուր առմամբ, կարծում եմ, որ արտահանող և ներկրող մենաշնորհների նկատմամբ վարվող քաղաքականությունը պետք է տարբերակված լինի, իսկ մրցակցային հարաբերությունների զարգացման համար պետք է ստեղծվեն և կիրառվեն այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք որոշ կտան հարթել ստեղծված սոցիալ-տնտեսական լարվածությունը և բարձրացնել երկրի մրցունակությունը միջազգային շուկաներում:

ՄՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԴԵՏԱՎՈՒ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՆՏԱՆ ԸՆՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՃԱՆԴՐՈՒՄ ԱՆՏՈՒՄՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆԱԵՍՈՒԹՅԱՌԲ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

ԳԱՅԱՆԵ ԱՐԿՎԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՀՊՏՀ սասցիբանտ

Համառոտագիր: Հոդվածում քննարկվել են մենաշնորհների/մրցակցության պետական կարգավորման հիմնական ուղղությունները, դրանց փնտրոշիչ առանձնահատկությունները և անցումային տնտեսությամբ երկրներում կարգավորման արդյունավետ ուղղության ընտրության հիմնախնդիրը: Հոդվածում քննարկվել են նաև Հայաստանում մենաշնորհների ձևավորման առանձնահատկությունները և դրանց կարգավորման մտնեցումները: Հոդվածում քննարկվել են ինչպես տնտեսական, այնպես էլ գործնական հարցեր:

¹ Մ. Միրզայան, Տնտեսական մրցակցության և մենաշնորհների պետական կարգավորման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում (տնտեսախոսություն), Եր., 2005թ., էջ 6:

² Առու Մարգարյան, Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության դիվերսիֆիկացման հիմնախնդիրները, «Սոցիալական մտնեցումներ Հայաստանի մարտահրավերներին, զրոգավ հեռանկարներ տնտեսական իրողություններ (տորիքաժողովի նյութեր)», Երևան, 2010, էջ 156:

³ Առու Մարգարյան, Ազգային նորամուծային համակարգը, Չարգացման մարտահրավերների համառոտագիր, «ՀԷՄ», 2009 թվիս-սեպտեմբեր, թիվ 2, էջ 99:

Բանալի բաներ. մրցակցություն, մենաշնորհ, հակամենաշնորհային և մրցակցության պաշտպանության պետական բաղադրականություններ, սեցունային տնտեսությանը երկրներ, կարգավորման արդյունավետ մոդել:

НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ КОНКУРЕНЦИИ И ПРОБЛЕМА ИХ ВЫБОРА В СТРАНАХ С ПЕРЕХОДНОЙ ЭКОНОМИКОЙ

ГАЯНЕ СААКОВНА АВЕТИСЯН

аспирант АГЭУ

Аннотация: В статье обсуждались основные направления государственного регулирования монополий/конкуренции, их характерные особенности и проблема выбора эффективного направления регулирования в странах с переходной экономикой. В статье также обсуждались особенности формирования монополии в Армении и подходы к их регулированию. В статье обсуждены как теоретические, так и практические вопросы.

Ключевые слова: конкуренция, монополия, антимонопольная политика и государственная политика защиты конкуренции, страны с переходной экономикой, эффективная модель регулирования.

THE DIRECTIONS OF THE STATE REGULATION OF COMPETITION AND THE ISSUE OF THE CHOICE OF THEREOF IN TRANSITION ECONOMIES

GAYANE SAHAK AVETISYAN

Ph.D. Student, Armenian State University of Economics

Abstract: The article discusses the main directions of the state regulation of monopolies/competition, the characteristic features of thereof, and the issues of choosing the effective direction of regulation in transition economies. The article discusses the specifics of creating monopolies in Armenia and approaches to regulating thereof, as well. Both theoretical and practical issues have been discussed in the article.

Keywords: Competition, monopoly, anti-monopoly and competition protection policies, countries with transitional economy, effective model of regulation.

ՄՈՒՍԱՆ ԱՐԿԱՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, տ.գ.թ., դոցենտ

Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի

էկոնոմիկայի և կառավարման ամբիոն

ԻՐԻՆԱ ԱՐՄԵՆԻ ԱՎԱՆԵՅԱՆ

Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի

էկոնոմիկայի և կառավարման ամբիոնի գասպիտ

ԱՐԺԵՐՁԵՐԻ ԸՈՒԿԱՅԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁԱԴԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐՑԱՆԻ ԶԱՆՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒ

Արցախի Հանրապետությունում (ԱՀ) ֆինանսական զարգացած շուկա ստեղծելու համար պետք է առանձնահատուկ ուշադրություն հատկացվի արժեթղթերի շուկայի ձևավորման գործընթացին: ԱՀ-ում արժեթղթերի շուկան ներկայումս կայացման փուլում է, և այժմ, առավել քան երբևէ, կարևորվում է ազատ ֆինանսական ռեսուրսների ներգրավման հարցը:

ԱՀ-ում շուկայական հարաբերությունների ձևավորման գործընթացը ստացել է անշեղելի բնույթ: Որպես շուկայական տնտեսության հիմնական բաղադրիչ՝ հատկանշական է ԱՀ-ի արժեթղթերի շուկայի ձևավորման ու զարգացման փաստը:

Անկախացումից հետո ԱՀ-ում կատարված գործընթացների արդյունքում ձևավորվեց որոշակի տնտեսական համակարգ, որը ձևով շուկայական է, բայց իմաստային առումով նախկին պլանային տնտեսությունից բազմաթիվ տարրեր է պարունակում: Խորհրդային ժամանակաշրջանի ու ներկայիս իրավիճակի տարբերությունն ընդամենն այն է, որ մասնավոր սեփականության ինստիտուտը մեզանում ամրագրված է օրենսդրությամբ, սակայն հիմնական դրամական հոսքերն անտղղակիորեն վերահսկում է պետությունը կամ պետական իշխանությունը ներկայացնող սուբյեկտները, ինչն էլ ստեղծում է անկայուն շուկայական միտլոլոգիա:

Պետական համակարգում իրականացվող տնտեսական հարաբերությունները ձևավորում են ֆինանսական շուկա, որի հատվածներից է կապիտալի, արժուրային, դրամական ու արժեթղթերի շուկան: Հատկապես վերջինս ֆինանսական շուկայի բաղկացուցիչ հատվածն է:

Ջարգացած ֆինանսական շուկա ունեցող երկրներում արտադրության ֆինանսավորումը հիմնականում իրականացվում է արժեթղթերի շուկայի միջոցով, բանի որ բանկային համակարգի համեմատությամբ, մի-

ջոցների ներգրավումն այս եղանակով ավելի էժան և արդյունավետ աղբյուր է:

Վարչաշրամայական համակարգի փլուզումից հետո Հայաստանի և Արցախի Հանրապետությունները տնտեսական բարեփոխումների ուղին ընտրած ԱԴՀ մյուս երկրների նման հայտնվեցին տնտեսության մեջ օբյեկտիվորեն առաջացած խնդիրների լուծման հրամայականի առջև: Շուկայական տնտեսության ձևավորումը ղեկավար և երկարաժամկետ փուլ է, որն ուղեկցվում է նոր արտադրահարաբերությունների ստեղծմամբ, հների վերացմամբ կամ նոր պայմանների դրսեց հարմարեցմամբ:

ԱՀ-ում հետախոյանական փուլի սկզբնական շրջանում, բացի վերը նշվածներից, ավելացան նաև այլ ղեկավարություններ պատերազմ, շրջափակումներ ու ներգետնի ճգնաժամ:

Ցանկացած տնտեսություն ունի իր առանձնահատկությունները, որոնք բնորոշվում են այդ պետության և ժամանակաշրջանի սոցիալական գործոններով և տնտեսական կյանքի առանձնահատկություններով:

ԱՀ-ի անցումային տնտեսության առանձնահատկությունն այն է, որ անսխաղեղ ոչ ավանդական եղանակով անցումը՝ պլանայինից շուկայական տնտեսության, և ԱՀ-ն բնականաբար տնտեսական ղեկավար և բարդ իրավիճակում է գտնվում, քանի որ վերջին տարիներին է անկախություն ձեռք բերել: Տարբեր պետությունների տարածքում գտնվող ձեռնարկությունների միջև տնտեսական կապերի խզումը, ապստման շուկաների կորուստը, շրջափակումն ու պատերազմական իրավիճակը, ինչպես նաև գների ազատականացումն ու բյուջեի ֆինանսական հնարավորությունների զգալի կրճատումը խիստ բացասաբար ազդեցին մակրոտնտեսական իրավիճակի վրա: ԱՀ-ի տնտեսությունը, ինչպես և նախկին միաթեմական մյուս հանրապետությունները, զարգանում էր վարչաիրավաբանական կառավարման մեթոդների կիրառմամբ: Անհրաժեշտություն է առաջանում ձևավորել նոր, արդյունավետ տնտեսական քաղաքականություն: Մակայն մեր հանրապետությունում անցումային հիմնահարցերի լուծման համար չի կարելի հեկել որևէ փորձարկված կամ արդեն օգտագործված մոդելի վրա:

ԱՀ-ում շուկային անցման զլխավոր խնդիրները դարձան.

- պետական ձեռնարկությունների ապապետականացումը և սեփականաշնորհումը,
- շուկայական ենթակառուցվածքների և տնտեսական նոր կապերի ու համապատասխան մեխանիզմների ձևավորումը,

- տնտեսության ապամենաշնորհումը՝ որպես մրցակցության զարգացման և շուկայական հավասարակշռվածության հասնելու կարևոր նախապայման,
- գների ազատականացումը, պահանջարկին և առաջարկին համապատասխան գների ձևավորումը,
- սոցիալական պաշտպանվածության համակարգի ստեղծումը, որը կարող է թեթևացնել շուկայական տնտեսության պայմաններին բնակչության մի մասի հարմարեցման հոգսը,
- ակտիվ կառուցվածքային և ներդրումային քաղաքականության իրականացումը տնտեսության սոցիալական կողմնորոշվածության ուժեղացումը, որի շնորհիվ պետք է զարգանա ապստման ապրանքների ու ծառայությունների արտադրությունը, ինչպես նաև բարձրանա արտադրության ճյուղերի քանակությունը, տեխնոլոգիական նորանորությունների նկատմամբ:

Հաջորդ առանձնահատկությունն այն է, որ ԱՀ-ում ֆինանսական շուկայի կարևորագույն հատվածի արժեթղթերի շուկայի ձևավորումը սկսվեց տնտեսական քնդհանուր բարեփոխումների հետ, տնտեսական ու քաղաքական ոչ նպաստակիր պայմաններում: Բարեփոխումների ժամանակ արժեթղթերի շուկայի զարգացումը խնդրոտում էին մի շարք գործոններ, որոնցից մեկն այն է, որ վարչաիրավաբանական տնտեսությունում բացակայում էին արժեթղթերի թողարկումն ու շրջանառությունը՝ բացառելով արժեթղթերում ներդրողների գոյությունը:

ԱՀ-ի արժեթղթերի շուկայի կապացման և զարգացման առաջին կարևոր քայլերից է համարվում պետական ոլորտի մասնավորեցումը: Հնդհանուր առմամբ շուկայական տնտեսության անցման հիմնական ուղղությունը մասնավոր հատված ստեղծելն է:

ԱՀ-ում արժեթղթերի շուկայի ձևավորման հաջորդ կարևոր առանձնահատկություններից է մասնավորեցման մեխանիզմը, որն ունի մի շարք նպատակներ, դրանք են.

- ստեղծել արտադրական, կյութական ու դրամական միջոցների արդյունավետ օգտագործման համակարգ,
- զարգացնել մրցակցությունը,
- ապահովել ձեռնարկատիրական գործունեության,
- ներգրավել և խթանել օտարերկրյա ներդրումները:

ԱՀ-ի արժեթղթերի շուկայի ձևավորման համար մեծ դեր ունեցավ նաև պետական պարտքի արժեթղթավորումը: Տնտեսագիտական տնտեսականից պետական արժեթղթերի միջոցով բյուջեի պակասուղի ֆինանսավորումն ավելի արդյունավետ է, քան այդ նպատակով Արցախի

Համախառն ներքին արդյունքի ցուցանիշը 1,Ղ2-ում¹

Ցուցանիշները	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Անվանական ՀՆԱ (մլն դրամ)	871481	1023387	1161872	1354985	1500157	1686536	1888403	2093457	2296516	2720708
ՀՆԱ-ի իրական աճը(%)	14.3	13.1	5.5	9.1	9.9	9.3	8.9	9.1	9.2	15.6
ՀՆԱ մեկ շնչի հաշվով (հազ. դրամ)	627.9	734.4	842.4	960.6	1023.0	1174.7	1308.7	1443.8	1577.3	1856.2
Արդյունաբերության իրական աճ (%)	111.6	115.6	105.3	100.8	99.2	110.0	117.2	102.5	109.7	154.8
Գյուղատնտեսության իրական աճ (%)	125.4	101.1	88.7	120.1	123.9	109.2	95.7	112.9	107.4	107.8
Ենթարարության աճ (%)	124.2	133.5	124.0	101.4	87.4	118.1	111.7	101.0	91.0	103.2
Պետական բյուջեի սեփական եկամուտներ (մլն դրամ)	19911.7	21250.8	23807.5	25756.4	28755.6	27919.3	31485.4	34436.4	33711.1	41355.8
Պետական բյուջեի ծախսեր (մլն դրամ)	50074.7	55098.5	62182.4	67377.0	67343.8	69623.2	78126.5	83107.7	84670.4	92098.6

Աղյուսակ 1-ի տվյալները վկայում են, որ 2017թ. ԱՀ-ում համախառն ներքին արդյունքը կազմել է 272.1 մլրդ դրամ՝ ապահովելով իրական աճի տեմպ 15.6 տոկոսի չափով: Մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն կազմել է 1856.2 հազ. դրամ՝ 2016թ. 1577.3 հազ. դրամի դիմաց: Պետական բյուջեի եկամուտները 2017թ. կազմել են 41.4 մլրդ դրամ, որից հարկային եկամուտներն ու պետական տուրքերը կազմում են 39.8 մլրդ դրամ: 2017թ. պետական բյուջեն հաջողվել է կատարել առանց ծախսերի գծով ընթացիկ պարտքերի էական կուտակման: Բոլոր հիմնավորված պարտավորությունները, որոնք ստանձնել են պետական մարմինները, ֆինանսավորվել են համապատասխան չափերով: Պետական բյուջեով նախատեսված ծրագրերը հիմնականում իրականացվել են նախնշված ծավալներով՝ ապահովելով ակնկալվող արդյունքները: 2017թ. պետական բյուջեի ծախսերը կազմել են 92.1 մլրդ դրամ:

¹ stat-nkr.am

ԿԲ-ի կողմից վարկերի հատկացումը կառավարությանը: Այն խոչընդոտում է ԿԲ-ի կողմից իրականացվող քաղաքականությունը ֆինանսական շուկայում, ինչպես նաև վարկային շուկայի ձևավորումն ու փողի լրացուցիչ քողարկումը, որն էլ իր հերթին հանգեցնում է շրջանառության մեջ չապահովված փողի ավելացմանը և արժեզրկմանը:

Կայուն տնտեսություն ունենալու համար կարևոր արանձնահատկություններից էր նաև ՀՀ և ԱՀ միասնական ֆինանսական շուկայի ներդրումը: 1990-ականներից սկսած՝ 1,Ղ2 և ՀՀ ֆինանսական շուկաները գործում են կարգավորման ու վերահսկողության միևնույն հարթության մեջ:

ԱՀ-ում ստեղծվեցին արդյունաբերական, շինարարական, նախագծային ընկերությունների մասնաճյուղեր, արտադրամասեր, կոոպերատիվներ, ինչպես նաև բացվեցին ՀՀ բանկերի մասնաճյուղեր: ՀՀ և ԱՀ տնտեսությունների միավորումը ոչ միայն հետապնդում էր քաղաքական նպատակներ, այլև ներառում էր ԱՀ-ի սոցիալ-տնտեսական արագ զարգացում:

Արժեթղթերի շուկայի կայացման առանձնահատկություններից է համարվում այն, որ ԱՊՀ բոլոր երկրների նման ՀՀ և ԱՀ իշխանությունները կանգնած էին արմատական տնտեսական բարեփոխումների իրականացման հիմնախնդրի առաջ:

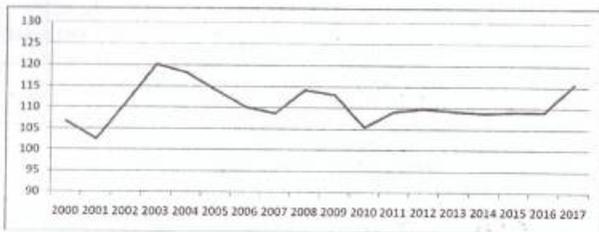
Տնտեսության կայունացման հետ մեկտեղ դրական փոփոխություններ տեղի ունեցան ֆինանսական շուկայի, տնտեսության ճյուղերի փոխհարաբերությունների բնագավառում, շարունակվեց բանկային գործունեության կարգավորման և վերահսկողության մեխանիզմների կատարելագործման գործընթացը, որը մեծ ներդրում էր համակարգի բնականոն գործունեության ապահովման գործում:

Լինելով փակ տնտեսություն՝ միջազգային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը ԱՀ-ի տնտեսության վրա չուղեկցվեց անկումով, ինչպես այդ տեղի ունեցավ ՀՀ տնտեսության 2000-2013թթ. ընթացքում անվանական ՀՆԱ-ի տարեկան միջին աճը կազմել է մոտ 14%, այն էլ սպառողական զեների ինդեքսի միջին տարեկան 4.8% աճի պայմաններում:

Այժմ Արցախի Հանրապետության իրավիճակը բնութագրելու համար ներկայացնենք ՀՆԱ-ի ցուցանիշը ըստ ոլորտների 2008-2017թթ. կտրվածքով (տե՛ս աղյուսակ 1):

2008-2017թթ. ժամանակահատվածում արդյունաբերական արտադրանքի արտադրության միջին տարեկան աճը կազմեց շուրջ 17%: Չնայած ՀՆԱ-ի կառուցվածքում գյուղատնտեսական արտադրանքի մեծ ծավալներին՝ վերջինիս միջին տարեկան անվանական աճի տեմպը եղված ժամանակաընթացքում կազմել է 8%, ընդ որում՝ 2009թ. և 2014թ. տեղի է ունեցել գյուղատնտեսության ոլորտի անկում: Շինարարության ոլորտի միջին տարեկան անվանական աճը կազմել է 11%:

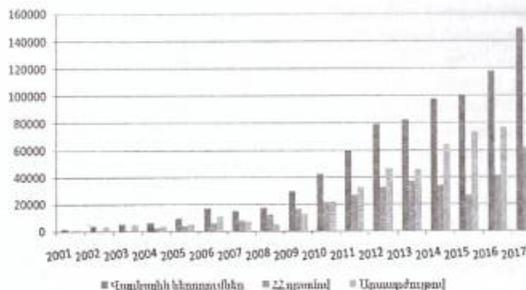
ԱՀ-ի ՀՆԱ-ի վերաբերյալ ավելի պարզ պատկերացում ունենալու համար կազմենք գծապատկեր 1-ը:

Գծապատկեր 1. ՀՆԱ-ի դինամիկան ԼՂ-ում 2000-2017թթ.՝(%)

ԱՀ տնտեսության մեջ 2000-2017թթ. ժամանակահատվածում արձանագրվել է տնտեսական աճի միտում՝ միջին հաշվով տարեկան կազմելով շուրջ 11%: Տնտեսական բարեփոխումների և տնտեսության զարգացման արդյունքում տնտեսական աճի բարձր տեմպ է արձանագրվել 2002թ.: Այն նշանակում է նորագույն՝ առաջատար տեխնոլոգիաների ներդրում, ընկերությունների արտադրական կարողությունների տեխնիկական վերազինում ու կատարելագործում: Այդ հիմնախնդրի լուծման համար անհրաժեշտ են ներդրումներ: Իսկ ԱՀ-ում զգալի է ներդրումների պակասությունը: Դրա հաղթահարումն անհնար է՝ առանց ներդրումների աճի և հատկապես ներքին ներդրումների հավաքագրման:

¹ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը» տեղեկատվական եռամսյակային զեկույցները, հունվար-դեկտեմբեր, 2000-2017թթ., ԼՂՀ ԱԿԾ:

Գծապատկեր 2. Վարկային ներդրումների դինամիկան ԼՂ-ում 2001-2017թթ.¹ (մլն ՀՀ դրամ)

Ցանկացած երկրի տնտեսական աճի ապահովման գործընթացում կարևոր նշանակություն ունեն վարկային ներդրումները (տե՛ս գծապատկեր 1):

Ըստ գծապատկեր 2-ի՝ 2001-2017թթ. ընթացքում ԱՀ տնտեսությանը տրամադրված վարկերի ծավալներն աճել են ավելի քան 95 անգամ: Մինչև 2005թ. տնտեսությանը տրամադրված վարկերի կառուցվածքում գերակշռել են արտարժույթով տրամադրված վարկերը: 2006թ. -ից սկսած՝ տեղի ունեցավ արտարժույթով տրամադրվող վարկերի ծավալների կտրուկ կրճատում, և միայն 2010 թ. -ից արտարժույթով տրամադրված վարկերի ծավալները կրկին գերազանցեցին դրամային վարկերի ծավալներին:

2008թ. Արցախի ներդրումային հիմնադրամը սկսեց իրականացնել փոքր և միջին ձևերակառուցության աջակցության ուղղված վարկերի տրամադրման դիմաց պահանջվող տոկոսադրույքների մի մասի՝ պետության կողմից սուբսիդավորման ծրագիրը:

Մրագրի գործարկման հինգ տարիների ընթացքում ՓՄՏ սույնիկտների կողմից քանակները կողմից տրամադրվել են շուրջ 19.0 մլրդ դրամ վարկեր, որի գերակշռող բաժինը ընկնում է «Արցախյան» ՓԲԸ-ին: 2014 թվականին հիմնադրամը փոքր և միջին ձևերակառուցության սույնիկտ-

¹ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը» տեղեկատվական եռամսյակային զեկույցները, հունվար-դեկտեմբեր, 2000-2017թթ., ԼՂՀ ԱԿԾ:

ներին հատկացված առևտրային վարկերի տարեկան տոկոսադրույքների սուբսիդավորման համար ծախսել է 562.5 մլն դրամ¹:

Մինչև 2006թ. ՀՆԱ-ում վարկային ներդրումների տեսակաբար կշիռը դրսևորել է ինչպես աճի, այնպես էլ նվազման միտում: Սկսած 2007թ. վարկային ներդրումների նկատելի աճ է արձանագրվել ԱՀ տնտեսության մեջ: Արդյունքում ՀՆԱ-ի աստիճանական աճի պայմաններում վերոնշյալ ցուցանիշը դրսևորել է աճի միտում:

Պաշտոնական աղբյուրները վկայում են ԱՀ-ի տնտեսության աճի մասին, սակայն այդպիսի աճը չի կարող երկար շարունակվել առանց տնտեսության կառուցվածքային փոփոխության:

Ներդրումների նկատմամբ երկրի տնտեսության իրական պահանջարկի ծավալի որոշումն առանձնակի դժվարություն է ներկայացնում, քանի որ չկան մուտավոր կողմնորոշիչներ, որոնք ցույց կտան, թե տնտեսության որ հատվածներում է կենսականորեն անհրաժեշտ ստեղծել նոր արտադրություններ և ընկերություններ:

Ջարգացած երկրների ֆինանսական շուկայի փորձը ցույց է տալիս պետական արժեթղթերի շուկայի կարևորությունն ու նշանակությունը ֆինանսական համակարգի ձևավորման ու զարգացման գործում: Հետևաբար ԱՀ-ում ֆինանսական զարգացած շուկա ստեղծելու համար պետք է առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել արժեթղթերի շուկայի ձևավորման գործընթացին:

ԱՀ-ում արժեթղթերի շուկայի զարգացումը պետք է սկսել պետական պարտատոմսերի շուկայից: Ծովայական տնտեսության պայմաններում յուրաքանչյուր պետության ֆինանսական կայունության աստիճանը որոշվում է նաև երկրի պետական բյուջեի եկամուտների ձևավորման իրավիճակով, պակասորդի և պետական պարտքի մեծությամբ, որոնց վերաբերյալ տվյալները գետնից են աղյուսակ 2-ում:

ԱՀ-ում ՀՆԱ-ի և պետական բյուջեի եկամուտների ու ծախսերի շարժընթացը (2005–2017թթ.)¹

Ցուցանիշները	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ՀՆԱ (ընդամենը մլրդ դրամ)	51.4	61.9	70.8	87.1	102.3	118.2	135.5	150.0	166.5	188.8	209.3	229.7	272.1
ՀՆԱ-ի շարժը նախորդ տարվա համեմատ (%-ներով)	-	10.1	8.8	14.3	13.1	5.5	9.1	9.9	9.2	8.9	9.1	9.2	15.6
Պետական բյուջեի եկամուտները (ընդամենը մլրդ դրամ)	6.6	9.4	11.6	19.9	21.3	23.8	25.7	28.8	27.9	31.5	34.4	33.7	41.4
Պետական բյուջեի եկամուտների շարժը նախորդ տարվա համեմատ (%-ներով)	-	42.4	23.4	71.6	7.0	11.7	8.0	12.1	-3.1	12.8	9.4	-2.1	22.7
Պետական բյուջեի ծախսերը (ընդամենը մլրդ դրամ)	20.2	26.0	30.8	50.1	55.1	62.2	67.4	67.3	69.6	78.1	83.1	84.7	92.1
Պետական բյուջեի ծախսերի շարժը նախորդ տարվա համեմատ (%-ներով)	-	28.7	18.5	62.7	10.0	12.9	8.4	-0.1	3.4	12.2	6.4	1.9	8.8
Պետական բյուջեի պակասորդը (ընդամենը մլրդ դրամ)	13.7	16.6	19.2	30.2	33.8	38.4	41.6	38.6	41.7	46.6	48.7	51.0	50.7
Պետական բյուջեի պակասորդի շարժը նախորդ տարվա համեմատ (%-ներով)	-	21.2	15.7	57.3	11.9	13.6	8.3	-7.2	8.0	11.8	4.4	4.7	0.4
Պետական բյուջեի պակասորդի տեսակաբար կշիռը ՀՆԱ-ի համեմատ (%-ներով)	26.7	26.8	27.1	34.7	33.0	32.5	30.7	25.7	24.7	24.7	23.2	22.2	18.6

Աղյուսակ 2-ի տվյալներից երևում է, որ դրական տեղաշարժեր են կատարվել ԱՀ բյուջեի եկամուտների գծով: Բյուջեի պակասորդը

¹ «Արցախի ներդրումային հիմնադրամ» հաշվառվություն 2014թ. գործունեության՝ www.aif.am:

¹ ԼՂ ԱԿԾ պաշտոնական կայք www.stat-nkr.am:

նույնպես ավելացել է: ԱՀ-ի պետական պակասուրդի կրճատման հիմնական աղբյուր են համարվում բյուջետային միջոցների տարեկազմ մնացորդը, վարկերի վերադարձերից մուտքերը, ներքին և արտաքին այլ աղբյուրներ: Առաջատար երկրներում պետական բյուջեի պակասուրդի ծածկման հիմնական աղբյուրներից են պետության թողարկված արժեթղթերը (պարտատոմսերը):

Պետության կողմից արժեթղթերի թողարկումն ունի մի շարք առավելություններ լրացուցիչ ռեսուրսների ստացման մյուս աղբյուրների համեմատ: Բացի այդ, ԼՂՀ-ում կան երեք հարկային նախադրյալներ: Ինչպես ցույց են տալիս վիճակագրական տվյալները, տեղային տնտեսությունների ազատ դրամական միջոցները 01.01.2018թ. դրությամբ կազմում են 53.3 մլրդ դրամ, իսկ ԱՀ պետական բյուջեի պակասուրդը՝ 50.7 մլրդ դրամ: Եթե այդ միջոցների գումը կենս (26.65 մլրդ դրամը) ուղղվի պետական պարտատոմսերի ձեռքբերմանը, արդյունքում բյուջեի պակասուրդը կկրճատվի ավելի քան երկու անգամ:

Ընդհանրապես զարգացած տնտեսությամբ երկրների պետական արժեթղթերի շուկայի հիմքում ընկած են գործառնական հետևյալ բաղադրուցի տարրերը.

- ժամանակավորապես ազատ դրամական միջոցների հավաքագրումը առևտրային բանկերից, տարբեր կազմակերպություններից, ձեռնարկություններից, ոչ բանկային ֆինանսավարկային հաստատություններից և բնակչությունից, որոնք հիմնականում ուղղվում են պետական բյուջեի պակասուրդի մարմանը,
- պետական արժեթղթերի օգտագործումը՝ որպես դրամավարկային հարաբերությունների կարգավորման գործիք,
- ֆինանսավարկային ինստիտուտների հաշվեկշիռների իրացվելիության ապահովումը՝ պետական արժեթղթերում ներդրված ներուժի արդյունավետ իրականացման հաշվին:

Արդյի պայմաններում ՀՀ-ում և ԱՀ-ում տնտեսությունը կարիք ունի ներդրումների, քանի որ կայուն տնտեսական աճ ապահովելու համար դեռևս բանկային վարկերը բավարար չեն: Ուստի դրա կարգավորման համար անհրաժեշտ է ունենալ արտադրական գործընթացների ֆինանսավորման գործուն համակարգ, հատկապես զարգացած արժեթղթերի շուկա:

Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ դեռևս 1990-ական թվականներից ՀՀ-ում և ԱՀ-ում գործում են փոքր և միջին կապիտալացմամբ ընկերություններ, որոնց ֆինանսավորումը հիմնականում իրականացվում է բանկային վարկերի և սեփական միջոցների հաշվին: Սակայն այդ

ընկերությունների որոշ մասն իրենց զարգացման ընթացքում ստեղծվել են բազմաթիվ հիմնախնդիրների կապիտալի շուկա մուտք չունենալու հետևանքով, քանի որ չեն ապահովել տեղեկատվական թափանցիկություն ու չեն ձգտել մտնել ֆինանսական շուկա և ստանալ իրենց ճշգրիտ գնահատական ընկերության կապիտալացման աճի շնորհիվ:

Զարգացման հեռանկարային նպատակներ ունեցող մի շարք ընկերություններում ձևավորվում են կապիտալի շուկայի նկատմամբ հետաքրքրություններ, հատկապես այն ժամանակ, երբ ընկերությունների համար բանկերից վարկ ստանալը բավականաչափ թանկ կազմավորման աղբյուր է, իսկ ֆինանսական միջոցների այլընտրանքային աղբյուրները դրանց գործունեության անընդհատության ապահովման համար անհրաժեշտություն են:

Ցանկացած երկրի տնտեսության զարգացումը հեարավոր չէ պատկերացնել առանց արժեթղթերի շուկայի: Ներկա իրավիճակում ԱՀ-ի արժեթղթերի շուկան գոյություն է գտնո մակարդակում, այդ են վկայում մակրոտնտեսական ցուցանիշները, որտեղ արժեթղթերի շուկան գրեթե ոչ մի դերակատարություն չունի, և բացի Արցախի ՀՀԿ-ից, հանրապետությունում ոչ մի ընկերություն արժեթղթեր չի թողարկում:

Արցախի տնտեսության ներկա մակարդակը թույլ է տալիս խթանելու արժեթղթերի շուկայի կայացումը, ինչն էլ վկայում են վերջին տարիների մակրոտնտեսական ցուցանիշները (տե՛ս աղյուսակ 3):

Աղյուսակ 3

ԱՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը բնութագրող հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշները 2017թ.¹

	2017թ. 2016թ. համեմատ (տոկոս)
Համախառն ներքին արդյունք	115.6
ՀԱՀ-ի ինդեքս-դիֆերենցիալը (ընթացիկ գներով հաշվարկված ՀԱՀ-ի հարաբերությունը նախորդ տարվա համարեղի գներով հաշվարկված ՀԱՀ-ի ծավալի համեմատ)	102.5
Արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը	154.8
Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը	107.8
Ժնեսարտության ծավալը	103.2
Միջին ամսական անվանական աշխատավարձը	101.8
Անտարի շրջանառության ծավալը	114.7
Մտնույթությունների ծավալը	110.7
Սպառողական գների ինդեքսը	99.5

¹ «ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2017թ. հունվար-դեկտեմբերին» եռամսյակային տեղեկատվական զեկույց, ԼՂՀ ԱԿՄ, 2018:

ԱՐԺԵԹՂԹԵՐԻ ՇՈՒԿԱՅԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՍՆԱԶՆԱՅԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԸՆԴՈՒՄԻ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒՄԸ

ՍՈՒՄԱՆ ԱՐԿԱՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, *տ.գ.թ., դոցենտ*

Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի

էկոնոմիկայի և կառավարման ամբիոն

ԻՐԻՆԱ ԱՐՄԵՆԻ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի

էկոնոմիկայի և կառավարման ամբիոնի գասպխոս

Համառոտագիր: Չարգացած երկրների ֆինանսական շուկայի փորձը ցույց է տալիս արժեթղթերի շուկայի կարևորությունը և ԵՀանակությունը ֆինանսական համակարգի ձևավորման ու զարգացման գործում: Հետևաբար, ԱՀ-ում ֆինանսական զարգացած շուկա ստեղծելու համար պետք է առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել արժեթղթերի շուկայի ձևավորման գործընթացին: ԱՀ արժեթղթերի շուկան երկալայում կայացման փուլում է, և այժմ, առավել քան երբևէ, կարևորվում է ազատ ֆինանսական ռեսուրսների ներգրավման հարցը:

Բանալի բառեր. ֆինանսական շուկա, արժեթղթերի շուկա, պետական բյուջե, պարտատոմս, ֆինանսական ռեսուրսներ:

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ

СУСАН АБКАРОВНА АВЕТИСЯН, *к.э.н., доцент*

Кафедра экономики и управления

Шушинского технологического университета

ИРИНА АРМЕНОВНА АВАНЕСЯН

преподаватель кафедры экономики и управления

Шушинского технологического университета

Аннотация: Опыт финансового рынка развитых стран показывает важность и значение рынка ценных бумаг в формировании и развитии финансовой системы. Следовательно, для создания развитого финансового рынка в Республике Арцах особое внимание должно быть уделено процессу формирования рынка ценных бумаг. Рынок ценных бумаг РА находится в стадии становления, и в настоящее время, более чем когда-либо, важен вопрос привлечения свободных финансовых ресурсов.

Ключевые слова: финансовый рынок, рынок ценных бумаг, госбюджет, облигация, финансовые ресурсы.

Վերևում թվարկվածները շուկայի զարգացման կարևորագույն նախապայմաններն են: Շատ կարևոր է նաև գիտակցել, որ արժեթղթերի շուկայի առկայությունը կարող է խթանել տնտեսությունը և դրա միջոցով ֆինանսական միջոցների ձեռքբերումը, ի տարբերություն բանեկային համակարգի սահմանափակ հնարավորությունների, ավելի էժան ու արդյունավետ կլինի:

Արժեթղթերի շուկայի կայացումն ու զարգացումը երկարատև գործընթաց է: Բացի դրանից անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ տնտեսական ակման փուլում երկարաժամկետ արժեթղթերի տոկոսադրույքները բարձր են լինում, իսկ կարճաժամկետ արժեթղթերի տոկոսադրույքները ցածր: Տնտեսական անկման փուլում երկարաժամկետ արժեթղթերի եկամտաբերությունը սովորաբար բարձր է, քանի որ ներգրողները չեն ցանկանում ռիսկի դիմել և ներդրումներ կատարել երկարաժամկետ արժեթղթերում:

Միևնույն ժամանակ կարճաժամկետ արժեթղթերի տոկոսադրույքները նվազում են, քանի որ ֆինանսական շուկայի բոլոր հատվածներում առկա են լինում տոկոսադրույթների նվազման միտումներ:

Այսպիսով, Արցախի Հանրապետության արժեթղթերի շուկայի կայացման համար անհրաժեշտ է.

- կատարելագործել մարդկանց ֆինանսական ոլորտի բանիմացության գծով գրագիտությունը,
- ավելացնել ԲԲԸ-ների քանակը,
- վերացնել արժեթղթերի շուկայի զարգացումը խոչընդոտող գործոնները,
- բարձրացնել հասարակության տեղեկացվածության գործում ՋԼՍ-ների դերը,
- հասարակության ուշադրությունը հրավիրել հատկապես կորպորատիվ կառավարմանը:

Համախմբելով կարելի է ասել, որ հիմնվելով համաշխարհային բանեխաղը օրինակի վրա ու տանելով ֆինանսական ոլորտի գծով զարգացողության բարձրացման ուղղությամբ շարունակական գործընթացները արդյունքում կբարձրանա բնակչության ֆինանսական ապահովվածության մակարդակը: Հետզհետե կավելանան ֆինանսական տարաբնույթ և այլ ածանցյալ գործիքներից օգտվելու հնարավորությունները, ինչպես նաև կնպաստեն վարկերի վերադարձելիությանն ու կկարողանան ձևավորել «երկար փողեր» տնտեսության համար, և այդ բոլորն էլ կնպաստեն ֆինանսական համակարգի կայունացումն ու զարգացումը:

SUSAN ABKAR AVETISYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
 Chair of Economics and Management, Shushi University of Technology
IRINA ARMEN AVANESYAN
 Lecturer, Chair of Economics and Management
 Shushi University of Technology

Abstract: The international practice on financial market in developed nations indicates the importance and significance of securities markets in building and making the financial system more sophisticated. Hence, in order to build a sophisticated financial market in the Republic of Artsakh, the process of creating the securities market is highly stressed. The creation of securities market in the Republic of Artsakh is in the embryonic stage, and currently, more than ever, the issue of attracting free resources is stressed.

Keywords: Financial market, securities market, state budget, bond, financial resource.

ԳԳ ԵՏԵՆԵՏԻ ՇՈՒԿԱՑԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

ՀՀ ընդերքը հարուստ է ոչ մետաղական հանքավայրերով, երկրի տարածքում հայտնաբերված են ոչ մետաղական հանքային ռեսուրսների ավելի քան 700 հանքավայրեր, որոնցից 390-ը ներկայումս շահագործվում են: Սակայն հարկ է նշել, որ ոչ մետաղական հանքավայրերի շահագործումը կազմում է ՀՀ հանքարդյունաբերության համախառն արտադրանքի միայն 5%-ը, և ոլորտն ունի արտադրության զարգացման, նոր իրացման շուկաների ընդարձակ հեռավորություններ:

Երկրի ոչ մետաղական հանքային ռեսուրսներում ուրույն տեղ են գրավում կրաքարի պաշարները, որը հումք է ցեմենտի արտադրության համար: Հայտնի են Արարատի, Հրազդանի, Մպիտակի, Կապանի, Իջևանի ու այլ կրաքարի հանքավայրեր: Արարատի հանքավայրի հենքի վրա դեռևս 1930թ. կազմակերպվել էր ցեմենտի արտադրություն: 1970թ. Հրազդանում շահագործվել է ցեմենտի երկրորդ գործարանը, որտեղ որպես հումք օգտագործվում էր Արարատից բերվող կրաքարը, և գործարանը դարձել էր տարածաշրջանում հիմնական արտադրողներից մեկը, որի արտադրանքն արտահանվում էր Վրաստան և Ադրբեջան:

2002թ. Արարատի ցեմենտի գործարանը մասնավորեցվեց «Մուլտի գրուպ» կոնցենտի կողմից և վերանվանվեց «Արարատցեմենտ» ՓԲԸ և արտադրում է բարձրորակ 400, 450, 500 և ավելի բարձր մակնիշի ցեմենտ: Իսկ Հրազդանի ցեմենտի գործարանը 2001թ. մասնավորեցումից հետո վերանվանվեց «Միկա-ցեմենտ» ՓԲԸ և նշված 2 ընկերությունները ներկայումս տեղական շուկայի հիմնական արտադրողներն են:

Համաշխարհային ցեմենտ արտադրող առաջատար երկրների ցանկը գլխավորում են Չինաստանը, Հնդկաստանը և ԱՄՆ-ը, իսկ մեր տարածաշրջանում, ըստ «Global Cement» պարբերականի, Իրանի ցեմենտը 24 երկիր է արտահանվում¹: 2000-2008թթ. Հայաստանում շինարարության ոլորտի երկնիշ աճը և արտահանման շուկաների առկայությունը նպաստեցին ցեմենտի արտադրության ծավալների ընդլայնմանը: Իսկ 2009թ.-ից շինարարության ոլորտի անկման և արտահանման ծավալների կրճատման հետևանքով Հայաստանի ցեմենտ արտադրող ձեռնարկությունները չեն գործում ողջ հզորությամբ: Պատճառներից մեկն էլ Վրաստանում ցեմենտի նոր գործարանի բացումն է, մինչդեռ Վրաստանը մեր արտահան-

¹ <http://www.globalcement.com/>

ման հիմնական շուկաներից էր: Վերջին տարիներին ՀՀ ցեմենտի շուկայի հիմնական ցուցանիշներն առավել քան խոսուն են ոլորտի հիմնականորեն անկայության առումով (տե՛ս աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1

ՀՀ ցեմենտի շուկայի հիմնական ցուցանիշները 2009-2016թթ.¹

N	Ցուցանիշներ	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	Արտադրանքի ծավալը ընթացիկ գներով (մլրդ դրամ)	15,4	18,5	15,3	16,6	18,3	16,14	16,4	11,1
2	Պատրաստի արտադրանքի իրացման ծավալը (մլրդ դրամ), որից	15,7	17,5	15,7	16,4	18,1	15,8	16,8	11,4
3	Աշխատողների միջին ցուցակային բիվը (հազ մարդ)	1,9	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5	1,6	1,5
4	Ցեմենտի արտադրություն (հազ տոննա)	467,3	487,6	422,2	437,6	430,9	427,0	417,0	267,9
5	Ցեմենտի I տոննայի միջին գինը (հազ դր.)	32,9	37,9	36,4	37,9	42,4	37,8	39,4	41,3
6	Ցեմենտի արտահանում (հազ տոննա)	117,3	37,9	97,9	136,2	185,2	72,9	3,7	0,001
7	Ցեմենտի ներմուծում (հազ տոննա)	1,3	1,5	1,6	1,9	3,4	7,5	12,3	30,1

Հայաստանում ցեմենտի արտադրությամբ զբաղվող երկու ընկերությունները՝ «Միկա-ցեմենտ» ՓԲԸ-ն և «Արարատցեմենտ» ՓԲԸ-ն, միասին 2000-ական թթ. կեսերին արտադրում էին տարեկան միջինը 550-600 հազար տոննա ցեմենտ: Ցեմենտի արտադրության բարձրակետը 2007թ. էր, երբ Ազգային վիճակագրության ծառայության տվյալներով Հայաստանում արտադրվել էր 722 հազար տոննա ցեմենտ: Դրանից հետո սկսվեց անկումը: 2009-2015թթ. երկրում ցեմենտի արտադրության ծավալներն աստիճանաբար կրճատվել են՝ 467,3 հազ. տ-ից հասնելով 417 հազ. տ-ի, իսկ 2016թ. կտրուկ կրճատվել է և 2015թ. համեմատ նվազել 36%-ով: Ներքին սպառման պահանջարկը բավարարվել է ներմուծման հաշվին. 2016թ. 2015թ. համեմատ ցեմենտի ներմուծման ծավալները աճել են

ավելի քան 2,4 անգամ՝ 12,3 հազ. տ-ից հասնելով 30,1 հազ. տ-ի: 2015թ. արտահանումը կազմել է 3,7 հազ. տ., իսկ 2016 թ. այն արդեն գրոյական մակարդակի էր: Արտահանման կտրուկ կրճատման և ներքին արտադրության ծավալների նվազման և միաժամանակ ներմուծման աճի միտումի պահպանման դեպքում հայկական ցեմենտի արտադրությունը կարող է լրիվ դադարել: Նման պատկերը հիմնականում պայմանավորված է հայրենական արտադրության ցեմենտի ինքնարժեքի և հետևաբար գնի աճով, որն արդյունք է վառելիքի և էներգիայի բարձր ծախսերի: «Միկա-ցեմենտ» ընկերությունում ցեմենտ արտադրվում է հին տեխնոլոգիաներով՝ թաց եղանակով, որը բարձրացնում է արտադրանքի ինքնարժեքը, քանի որ բավական մեծ՝ մոտ 45% կշիռ են կազմում էներգակիրները՝ գազը և էլեկտրաէներգիան: Ցեմենտի բարձր գինը կարելի է կապել գազի գնի բարձրացման հետ: Արդյունքում հայկական ցեմենտի գինը բարձր է հարևան երկրների համեմատությամբ (Թուրքիայում՝ 60-70 դոլար/տոննա, Ռուսաստանում՝ 4199 ուրբի/տոննա): Նույն պատճառով հայկական արտադրանքը, լինելով անմրցունակ, դուրս է մնացել վրացական ցեմենտի շուկայից:

Ցեմենտի հայրենական արտադրության ծավալների կրճատման հաջորդ գործոնը շինարարության տեսլների նվազումն է². շինարարության ծավալները 2016թ. 2009թ. համեմատությամբ նվազել են 31%-ով, արդյունքում 2016թ. ցեմենտի ներքին սպառումը կրճատվել է 2009թ. համեմատ մոտ 53 հազ. տ-ով:

Ոլորտում արտադրողականությունը շարունակական նվազման միտում ունի. 2016թ. 2009թ. համեմատ այն կրճատվել է 21%-ով, իսկ 2015թ. համեմատությամբ՝ 31%-ով: Սա փաստում է այն մասին, որ ընկերությունները ցեմենտի արտադրության մեջ չեն կիրառում ժամանակակից տեխնիկա ու տեխնոլոգիա և դրանց ձեռքբերման ուղղությամբ ներդրումներ չեն իրականացնում:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ ցեմենտի արտադրության ծավալների նվազումը պայմանավորված է ինչպես ներքին պահանջարկի (շինարարության անկման պատճառով), այնպես էլ արտահանման նվազմամբ: Արտահանման ծավալների նվազումը կարող է պայմանավորված լինել նաև ներկող երկրներում շինարարության ծավալների կրճատմամբ, ինչպես նաև ցեմենտի շուկայում նոր մրցակիցների ի հայտ գալով:

Հստ ամառվում հրապարակված նյութերի՝ 2018 թվականին Մյուխի-քի մարզի Կապան քաղաքում նախատեսվում է բացել ցեմենտի գործու-

¹ ՀՀ ԱՎՊ, Արդյունաբերական կազմակերպությունների հիմնական ցուցանիշներն ըստ տեսնական գործունեության հնգանիշ դասակարգման, 2009-2016թթ., և ՀՀ ԱՎՊ, ՀՀ արտաքին առևտրի տվյալների բազա ըստ աղբյուրային անվանացանկի 4-նիշ դասակարգման:

² ՀՀ ԱՎՊ, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը, Իրական հստված, Շինարարություն 2009-2016 թթ. http://armstat.am/file/article/sv_12_15a_123.pdf

րան, որի հումքը ներմուծվելու է Իրանից⁴: Նման արտադրության նպատակը մարզում ցեմենտի նկատմամբ արևա պահանջարկի բավարարումն է ներմուծվող ցեմենտի գինից ավելի ցածր գնով հայրենական արտադրությամբ, որը ծրագրվում է ապահովել ի հաշիվ տրանսպորտային ծախսերի կրճատման և ժամանակակից ռեսուրսայինայող տեխնոլոգիաների կիրառման: Գործարանի ստեղծումը կապահովի նաև 50-60 աշխատատեղերի բացման սոցիալական խնդիր: Մյուսիքի մարզում ցեմենտի նկատմամբ բարձր պահանջարկը պայմանավորված է տարածաշրջանում գործող 3 լեռնահանքային ձեռնարկությունների և նրանց ենթակառուցվածքների ակտիվ շինարարական գործունեությամբ:

Կարծում ենք, որ 2017թ. Մեղրիում բացված ազատ տնտեսական գոտին կնպաստի մրցուակ արտադրանքի թողարկմանը, օտարերկրյա ներդրումների ներգրավմանն այս ոլորտում, ինչպես նաև կստեղծի արտահանման հնարավորություններ: Ազատ տնտեսական գոտում գործող հարկման արտոնյալ համակարգը հնարավորություն կտա իջեցնելու ցեմենտի ինքնարժեքը և իրացման գինը՝ բարձրացնելով նրա մրցունակությունը նաև իրանական շուկայում:

Կապակի ցեմենտի կառուցվող գործարանը հեռանկարում կարող է որպես հումք օգտագործել Կապանի կրաքարի հանքավայրի պաշարները:

Ցեմենտի արտադրության և արտահանման ծավալների աճն ապահովելու նպատակով անհրաժեշտ է կրճատել հայկական ցեմենտի արտադրության ծախսերը և այն մրցունակ դարձնել արևմտյան երկրների արտադրանքի հետ՝ կիրառելով ռեսուրսայինայող նոր տեխնոլոգիաներ: Արդյունքում դառնալով մրցունակ տարածաշրջանային շուկայում՝ հնարավոր կզատնա արտահանման կարողությունների և ծավալների ընդլայնումը:

ԳՅ ՑԵՄԵՆՏԻ ՇՈՒԿԱՅԻ ՉԱՐԱԿՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

ՍԱՍՈՒՆ ՄՅԱՍՆԻԿԻ ԲԱԽՏՅԱՆ

ՀԱՊՁ ուսանող

Համառոտագիր: Հայաստանը ցեմենտ արտահանող երկրից վերջին տարիներին դարձել է ներմուծող երկիր: Հեղինակը փորձել է վեր հանել այն հիմնական գործոնները, որոնք պայմանավորում են ՀՀ ցեմենտի շուկայի նման զարգացումները միաժամանակ նշելով ոլորտի պոտեն-

ցիալը բնական ռեսուրսների և արտահանման շուկաների անկյունքային: Հնդգծվել է ռեսուրսայինայող տեխնոլոգիաների օգտագործման անհրաժեշտությունը ոլորտում որպես մրցունակությունը բարձրացնող միջոց

Բանալի բառեր. ոչ մետաղական հանքային ռեսուրսներ, ցեմենտի շուկա, ռեսուրսայինայող տեխնոլոգիաներ, արտահանման կարողություններ:

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕМЕНТА В РА

ՍԱՍՈՒՆ ՄՅԱՍՆԻԿՈՎԻՇ ԲԱԽՏՅԱՆ

Ստյուդենտ, Национальный политехнический университет Армении

Аннотация: В последние годы экспортирующая цемент Армения стала страной импортирующей. Автор попытался выявить те основные факторы, которые обусловили такое развитие рынка цемента, одновременно подчеркивая потенциал сферы в природных ресурсах и на рынках экспорта. В данной работе необходимость использования ресурсосберегающих технологий в сфере подчеркивается как средство повышения конкурентоспособности.

Ключевые слова: неметаллические минеральные ресурсы, рынок цемента, ресурсосберегающие технологии, потенциал экспорта.

CEMENT MARKET DEVELOPMENT TRENDS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

SASUN MYASNIK BAKHSHYAN

Bachelor Student, National Polytechnic University of Armenia

Abstract: From being a cement-exporter Armenia has become a cement-importer. The author attempts to highlight those main factors that have explained such developments in cement market in the Republic of Armenia, meanwhile stating the potential for growth with respect to natural resources and export markets. The author stresses the need for utilizing resource-saving technology in the sector as a mean for making the produced items more competitive.

Keywords: No-metallic mineral resources, cement market, resource-saving technology, export capacity.

⁴ <http://hetq.am/arm/news/82441/gagik-tsarukyan-y-kapanum-cementi-gortsaran-e-karicum-qaxaqapetaranum-texyak-chen.html>

ՍԱԿՐՈՏՏԵՍԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՆԵՐԻ ԱՇԴՆՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՈՐԾԱՐԱՐ ՄԻՋՎԱՅՐԻ ՎՐԱ

Գործարար միջավայրը յուրաքանչյուր երկրի տնտեսական և սոցիալական կայունության հիմնական երաշխիքն է, որի զարգացումը հնարավորություն է ընձևեռում մեղմելու անցումային տնտեսությունների բնորոշ տնտեսական և սոցիալական դժվարությունները՝ կայուն պայմաններ հետագա տնտեսական աճի համար, հետևաբար գործարար միջավայրի զարգացումն ազդում է տվյալ երկրի կյանքի որակի բարելավման և բարձրացման վրա:

«Գործարար միջավայր» տնտեսագիտական հասկացության վերաբերյալ տրվել են տարբեր սահմանումներ, որոնց բովանդակությունը, կարծես թե համընկնում է: Այսպես երբեմն գործարար միջավայրը նույնացվում է «գործարար» կամ «ձեռներեցություն» հասկացությունների հետ: Սակայն «գործարար միջավայր» առավել լայն հասկացություն է, որն ընդգրկում է թվարկված բոլոր տեսակները¹: Օրինակ, ըստ Ֆիլ Քելիի, գործարար միջավայրը բոլոր պայմանների, իրադարձությունների ամբողջությունն է, որոնք շրջապատում և ազդում են վերջինիս վրա²:

Մեկ այլ տեսակետի համաձայն՝ գործարար միջավայրը գործարարության անջվող այն ամենն է, ինչն ազդում է տվյալ գործունեության վրա³:

Իսկ ըստ Քեյթ Դեյսի՝ գործարար միջավայրն այն բոլոր պայմանների, իրադարձությունների և «ազդեցությունների» հանրագումարն է, որոնք շրջապատում և ազդում են դրա վրա:

Մեկ այլ սահմանման համաձայն՝ տնտեսական քաղաքականության արդյունավետ իրականացման համար գործարար միջավայրը տնտես-

կան, սոցիալական, քաղաքական կամ ինստիտուցիոնալ պայմանների ակրոցություն է⁴:

Ղուլարի համաձայն՝ գործարար միջավայրը ինստիտուցիոնալ, քաղաքական և կարգավորող պայմաններն են, որոնց շրջանակներում գործում է առևտրային կազմակերպությունը⁵: Մեկ այլ տեսակետի համաձայն՝ գործարար միջավայրը գործոնների համախումբ է, որը պետության կողմից ապահովում է գործարարության զարգացման համար անհրաժեշտ պայմաններ⁶, իսկ Ց. Սալոմանի համաձայն՝ գործարար միջավայրը ներքին և արտաքին գործոնների փոխազդեցության արդյունքում գործարարների ձեռնարկատիրական ունակությունների դուստրման վարչափնն է, որը հետագայում կարող է խթանել ներդրումային հոսքերի, նոր աշխատատեղերի, հարկային եկամտների ավելացումն ու նպաստել տնտեսության զարգացմանը⁷:

Պետք է նշել, որ գործարար միջավայրի ուսումնասիրությանը զբաղված են միջազգային տարբեր կառույցներ, մասնավորապես, ըստ Համաշխարհային բանկի, գործարար միջավայրը գործոնների համախումբ է, որը բնութագրում է տվյալ երկրի առևտրային կազմակերպությունների գործարարությանը զբաղվելու մոտիվացիան արդյունավետ ներդրումային քաղաքականության, նոր աշխատատեղերի ստեղծման, համաշխարհային մրցակցային շուկաներին ինտեգրման արդյունքում⁸:

Պետք է նշել, որ գործարար միջավայրի վրա ազդում են տարբեր մակրոտնտեսական ցուցանիշներ, հետևաբար հողվածում ներկայացվել է վերջիններիս ազդեցությունը, և կատարվել է համապատասխան գործնաչափ վերլուծություն, մասնավորապես հիմնավորվել է, որ մակրոտնտեսական ցուցանիշների բարելավման միջոցով հնարավոր է զարգացնել գործարար միջավայրը: Այդ առումով իրականացվել է գործնաչափ վերլուծություն, ներկայացվել են հետևյալ ցուցանիշները.

- վարկեր/ՀՆԱ ցուցանիշը,
- համախառն տնօրինվող եկամուտներ/ՀՆԱ ցուցանիշը,
- տրանսֆերտներ/ՀՆԱ ցուցանիշը,
- հարկային բեռը:

¹ Дергунов А. Системный подход развитию национальной инновационной предм. Инновации N3. 2008. 53-56 с.

² Դրամյան Ա. Քիզեն միջավայրի կառուցվածքն ու դրա վրա ազդող գործոնները «Ֆինանսներ և կլիմայի» հանդես, # հունիս(168) 2014, Երևան, 2015, էջ 5:

³ Phil Kelly and Ashwin "The Business Environment", 2013, pp.78-81.

⁴ CEA. Business studies: Assessment Unit3. 2009.p. 54.

¹ Fernando A.C. "Business Environment", Pearson Education, 2011, pp. 33-36.

² Dollar D. Hallwart-Driemier M. Mengistae T. "Investment Climate and Firms Performance in the Development Economies". World Bank, 2003, pp. 118-120.

³ Inter-American Development bank, 2003.p.75.

⁴ Saloman Johan "Economics and the Business Environment", 2008. pp.126-128.

⁵ Всемирный Банк, "Документ о мировом развитии", 2005, с. 9-11.

Ինչպես ցույց են տալիս աղյուսակ 1-ի տվյալները, 2016 թվականին 2004 թվականի համեմատ վարկեր/ՀՆԱ ցուցանիշն աճել է 5.36 տոկոսային կետով: Վերջինիս նվազման պատճառներից է հանդիսացել վարկերի տրամադրման տոկոսադրույքի նվազումը 6.59 տոկոսային կետով (աղյուսակ 2): Վերջինս հանգեցրել է առևտրային բանկերի կողմից տրամադրվող ընդհանուր վարկերի ծավալների ավելացման՝ 2292575 մլն դրամով, մեկ շնչին ընկնող վարկի ծավալն ավելացել է 769.46 հազար դրամով, իսկ տրանսֆերտներ/ՀՆԱ ցուցանիշը նույն ժամանակահատվածում նվազել է 23.5 տոկոսային կետով, միաժամանակ 20.6 տոկոսային կետով աճել է համախառն տնօրինվող եկամուտներ/ՀՆԱ ցուցանիշը:

Աղյուսակ 1

2004-2016թթ. վարկեր/ՀՆԱ, համախառն տնօրինվող եկամուտներ/ՀՆԱ, տրանսֆերտներ/ՀՆԱ և հարկային բեռի շարժընթացը ՀՀ-ում (%)¹

	Վարկեր/ՀՆԱ	Համախառն տնօրինվող եկամուտներ/ՀՆԱ	Տրանսֆերտներ/ՀՆԱ	Հարկային բեռ
2004	7.52	17.3	10.2	30.72
2005	8.68	20.6	9.6	31.6
2006	9.17	18.6	10.2	31.66
2007	13.5	19.7	11.6	34.98
2008	17.4	19.7	14.6	16.78
2009	23.4	18.7	10	16.02
2010	27.4	16.5	8.4	16.59
2011	33.5	14.7	9.5	16.71
2012	37.6	24.1	9.2	20.58
2013	39.4	24.9	10	22.44
2014	45.3	23.1	9	22.75
2015	42	23.2	8.5	23.04
2016	47.9	22.6	7.8	23.32

¹ ՀՀ ԱՎԾ Տարեգրքեր 2006թ., 2010թ., 2017թ., Հայաստանի ֆինանսների վիճակագրություն՝ դրամավարկային միջնորդության համակարգի հիմնական ցուցանիշներ, էջ 79, 41, 48 http://www.armstat.am/file/article/finansner_07_3.pdf, http://www.armstat.am/file/article/finansner_11_5.6.pdf, http://www.armstat.am/file/article/finansner_2017_3.pdf: Հրատարակումներ, Հայաստանի ազգային հաշիվներ՝ հատվածային հաշիվներ http://www.armstat.am/file/article/bah_08_5.pdf, http://www.armstat.am/file/article/bah_11_7-12.pdf, http://www.armstat.am/file/article/bah_14_7-.pdf, http://www.armstat.am/file/article/bah_17_9.pdf:

2016 թվականին 2004 թվականի համեմատ հարկային բեռի ցուցանիշը 24.08 տոկոսային կետով նվազել է (աղյուսակ 1), իսկ հարկային եկամուտները նույն ժամանակահատվածում աճել են 846723 մլն դրամով, հետևաբար՝ աճել են մեկ շնչին ընկնող հարկային եկամուտները՝ 288.90 հազար դրամով:

2008 թվականին 2004 թվականի համեմատ վարկեր/ՀՆԱ ցուցանիշը աճել է 9.8 տոկոսային կետով, որի պատճառներից մեկը վարկերի տրամադրման տոկոսադրույքի նվազումն է 9.34 տոկոսային կետով: Վերջինս հանգեցրել է առևտրային բանկերի կողմից տրամադրվող ընդհանուր վարկերի ծավալների ավելացման 490989 մլն դրամով, իսկ մեկ շնչին ընկնող վարկի ծավալն ավելացել է 151.544 հազար դրամով, ինչ վերաբերում է տրանսֆերտներ/ՀՆԱ ցուցանիշին, այն 2004 թվականին կազմել է 10.2 տոկոս, սակայն 2008 թվականին այս ցուցանիշն ավելացել է 1.4 ապգամ, միաժամանակ նաև 13.87 տոկոսային կետով աճել է համախառն տնօրինվող եկամուտներ/ՀՆԱ ցուցանիշը:

2008 թվականին 2004 թվականի համեմատ հարկային բեռի ցուցանիշը նվազել է 45.37 տոկոսային կետով, իսկ հարկային եկամուտները նույն ժամանակահատվածում աճել են 48195.6 մլն դրամով, հետևաբար՝ աճել են մեկ շնչին ընկնող հարկային եկամուտները՝ 148.53 հազար դրամով:

Աղյուսակ 2

2004-2016թթ. ընդհանուր վարկերի, մեկ շնչին ընկնող վարկի և տոկոսադրույքի շարժընթացը ՀՀ-ում (մլն դրամ)¹

	Ընդհանուր վարկեր	Հարկային եկամուտներ	Մեկ շնչին ընկնող վարկ	Մեկ շնչին ընկնող հարկային եկամուտ	Միջին տոկոսադրույք
2004	143506	257520	0.04465	0.08012	18.2
2005	194871	312316	0.06056	0.09706	17.3
2006	243580	375537.2	0.07562	0.11658	17.2
2007	426150	494420.8	0.13207	0.15323	16.5
2008	634495	739476.8	0.19619	0.22865	16.5
2009	735200	642824.3	0.22665	0.19817	18.8

¹ ՀՀ ԱՎԾ Տարեգրքեր 2006թ., 2010թ., 2017թ., Հայաստանի ֆինանսների վիճակագրություն՝ դրամավարկային միջնորդության համակարգի հիմնական ցուցանիշներ, էջ 79, 41, 48 http://www.armstat.am/file/article/finansner_07_3.pdf, http://www.armstat.am/file/article/finansner_11_5.6.pdf, http://www.armstat.am/file/article/finansner_2017_3.pdf, <https://www.cba.am/am/sitespages/default.aspx>

	Շրջանային վարկեր	Հարկային եկամուտներ	Մեկ շնչին ընկնող վարկ	Մեկ շնչին ընկնող հարկային եկամուտ	Միջին տոկոսադրույք
2010	949772	718348.3	0.29169	0.22061	18.9
2011	1268789	796960.4	0.38818	0.24383	17.7
2012	1605680	898415.9	0.53096	0.29708	16.0
2013	1798255	1022053	0.59505	0.33820	15.0
2014	2188357	1087379	0.72611	0.36079	16.3
2015	2119513	1091679	0.70542	0.36333	15.4
2016	2436081	1104243	0.81411	0.36902	17.0

Դիտարկելով հետճգնաժամային տարիները՝ 2014-2016թթ., պետք է արձանագրել, որ չնայած այդ ժամանակահատվածում վարկերի տրամադրման տոկոսադրույքը բարձրացել է 4.29 տոկոսային կետով, այնուամենայնիվ առևտրային բանկերի կողմից տրամադրվող ընդհանուր վարկերի ծավալներն ավելացել են 247724 մլն դրամով, հետևաբար՝ մեկ շնչին ընկնող վարկի ծավալներն ավելացել են 88.0044 հազար դրամով: Ուստի 2016 թվականին 2014 թվականի համեմատ վարկեր/ՆԱԱ ցուցանիշն ավելացել է 5.73 տոկոսային կետով, միաժամանակ 2.50 տոկոսային կետով ավելացել է հարկային բեռը: Իսկ տրանսֆերտներ/ՆԱԱ ցուցանիշը նվազել է 13.33 տոկոսային կետով, միաժամանակ նաև 2.16 տոկոսային կետով նվազել է համախառն տնօրինվող եկամուտներ/ՆԱԱ ցուցանիշը, իսկ հարկային եկամուտները նույն ժամանակահատվածում ավելացել են 16864 մլն դրամով, ուստի մեկ շնչին ընկնող հարկային եկամուտներն ավելացել են 8.2283 հազար դրամով:

ՄԱՎՐՈՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԻ ԱՃՐԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՈՐԾԱՐԱՐ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՎՐԱ

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՑՈՒՐԻԻ ԲԱՂԴԱՏԱՐՅԱՆ, *տ.գ.թ., դոցենտ*

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության

ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող

ԱՐՓԻՆԵ ՄԵՆԱԿԻ ԿՅՈՒՐԵԳՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի հայրդր

Համառոտագիր: Հողվածում ներկայացվել են «Գործարար միջավայր» տնտեսագիտական հասկացության վերաբերյալ տարբեր սահմանումներ, ինչպես նաև հողվածում հիմնավորվել է գործարար միջավայրի վրա ազդող մակրոտնտեսական ցուցանիշների ազդեցությունը, մասնավորապես դիտարկվել են վարկեր/ՆԱԱ ցուցանիշը, համախառն տնօրինվող եկ-

մուտներ/ՆԱԱ ցուցանիշը, տրանսֆերտներ/ՆԱԱ ցուցանիշը, հարկային բեռը, և դրանց հիման վրա կատարվել է համապատասխան վիճակագրական վերլուծություն, և տրվել են դրանց տնտեսագիտական հիմնավորումները:

Բանալի բառեր. գործարար միջավայր, հարկային եկամուտ, տոկոսադրույք, հարկային բեռ, տրանսֆերտներ:

ВЛИЯНИЕ МАКРО ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ НА БИЗНЕС-СРЕДУ

КРИСТИНЕ ЮРЬЕВНА БАГДАСАРЯН, *к.э.н., доцент*
старший научный сотрудник Института экономики им. М. Котаяна НАН РА
АРПИНЕ МЕХАКОВНА КЮРЕГЯН
соискатель Института экономики им. М. Котаяна НАН РА

Аннотация: В статье представлены различные определения понятия «бизнес-среда», а также в статье были обоснованы макроэкономические показатели, влияющие на бизнес-среду в особенности кредитов / ВВП, соотношении валового располагаемого дохода / ВВП, трансфертов / ВВП, налоговое бремя и на основе этих показателей был проведен статистический анализ и даны их экономические обоснования.

Ключевые слова: бизнес-среда, налоговый доход, процентная ставка, налоговое бремя, трансферты.

THE IMPACT OF MACROECONOMIC INDICATORS ON THE BUSINESS CLIMATE

KRISTINE YURI BAGHDASARYAN, *Ph.D. in Economics, Associate Professor*
Senior Research Associate, M. Kotaryan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia
ARPINE MEKHAK KYUREGHYAN
Ph.D. Student, M. Kotaryan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: The article presents various definitions on the concept of "business climate", and justifies the impact of those macroeconomic variables that affect the business climate, as well. Namely, the following variables have been examined: loan-to-GDP, gross disposable income-to-GDP, remittances-to-GDP ratios, and the tax burden, and based on the data of thereof respective statistical analysis and economic interpretations are provided.

Keywords: Business climate, tax revenues, interest rates, tax burden, remittances.

**ՍՏՎԵՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄՈՆԵՅՈՒՄՆԵՐԸ
ՄԻԿՐՈՍԱԿԱՐԿՈՒՄ**

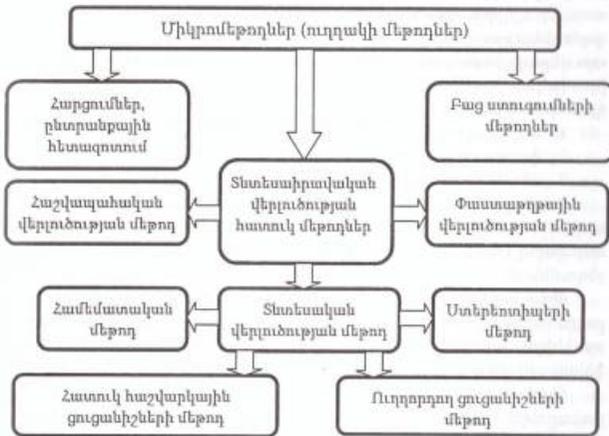
Ստվերային տնտեսության մասշտաբների գնահատումը բավականին բարդ խնդիր է, սակայն պետք է նշել, որ ստվերային տնտեսական գործունեության մասշտաբների որոշումը կարևորագույն նշանակություն ունի ցանկացած երկրի կառավարության համար այն պատճառով, որ տնտեսական կյանքի բոլոր ոլորտների վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկատվության առկայությունը կարևոր նախապայման է՝ համարժեք պետական տնտեսական քաղաքականություն իրականացնելու համար:

Կարևորելով ստվերային տնտեսության ծավալների գնահատումը՝ բազմաթիվ զարգացած և զարգացող երկրներ իրականացրել են այդ երևույթի բազմակողմանի ուսումնասիրություններ, որի արդյունքում ձևավորվել են ստվերային տնտեսության մասշտաբի գնահատման տարբեր մեթոդներ, որոնք պայմանակետորեն բաժանվում են երկու խմբի՝

- միկրոմակարդակում օգտագործվող մեթոդներ կամ ուղղակի մեթոդներ,
- մակրոմակարդակում օգտագործվող մեթոդներ կամ անուղղակի մեթոդներ:

Գծապատկեր 1-ի համաձայն՝ հարցումների միջոցով ստվերային տնտեսության գործունեության ծավալների գնահատումը ենթադրում է այս կամ այն չափով սովյալ գործընթաց ներգրավված սուբյեկտների հետ սցիլոլոգիական հարցումների իրականացում: Այս մեթոդի դրական կողմն այն է, որ ստվերային գործարքների վերաբերյալ տեղեկությունը ստացվում է հենց անմիջական մասնակիցներից, համեմատաբար ճշգրիտ գնահատական է տալիս ստվերային գործունեության մասին: Մակայն այս դրական արդյունքի ստացումը էնպես կախված է նրանից, թե ինչպես կձևակերպվեն այն հարցերը, որոնք տրվում են հարցվողին, և արդյո՞ք նրա կողմից անկեղծ պատասխաններ կստացվեն: Հենց սա էլ այս մեթոդի

բացասական կողմն է, քանի որ, ինչպես նշվեց, վերը նշված առավելությունը պայմանավորված է այն հարցերի ձևակերպումով, որոնք տրվում են հարցման ընթացքում:

Գծապատկեր 1. Ստվերային տնտեսության մասշտաբի գնահատման միկրոմեթոդները՝

Բաց ստուգումների մեթոդի կիրառումն իրականացվում է հատուկ մասնագիտացված վերահսկիչ մարմինների կողմից, որոնց ստացած արդյունքներն արտացոլվում են պաշտոնական մարմինների հաշվետվություններում: Այս մեթոդի կիրառման արդյունքում բացահայտվում և կասեցվում են արժութային, մաքսային, բանկային, հարկային, հակամենաշտրիային օրենսդրության խախտումները: Այս մեթոդի հիմնական առավելությունն այն է, որ հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրողին ոչ միայն ստանալու ստվերային գործունեության ծավալների վերաբերյալ

¹ Бокун Н. Кулибаба И. Проблемы статистической оценки теневого хозяйства // Вопросы статистики, 1997, № 7, с. 3-7.

¹ Попов В.В., Методы измерения теневого хозяйства и их использование в постсоветской России, Журнал "Экономическая теория преступлений и наказаний", под ред. Л. М. Тимофеева, Ю. В. Латова, / М. 2002, №4/2, с. 3.

որոշակի տեղեկություններ, այն բացահայտելու, թե որոշակի որ տնտեսվարող սուբյեկտն է ներգրավված սովերային հարաբերություններում:

Տնտեսաիրավական վերլուծության հաստուկ մեթոդների կիրառումը ենթափորություն է տալիս, ի տարբերություն վերը նշված մեթոդների, առավել ճշգրիտ գնահատելու և վերլուծելու սովերային տնտեսական գործունեությունը միկրոտնտեսարկային: Ինչպես երևում է անվանումից, այս մեթոդը ենթադրում է տնտեսական և հաշվապահական մեթոդների, իրավական նորմերի լայն կիրառում: Այս վերլուծության մեթոդները դրսևորվում են երեք հիմնական տիպերով.

1. հաշվապահական վերլուծության մեթոդ,
2. փաստաթղթային վերլուծության մեթոդ,
3. տնտեսական վերլուծության մեթոդ:

Հաշվապահական վերլուծության մեթոդի կիրառումը ենթադրում է հաշվապահական հաշվառման գործընթացի հետազոտում՝ նպատակ ունենալով բացահայտել տեղ գտած անհամապատասխանությունները և շեղումները:

Փաստաթղթային վերլուծության մեթոդի կիրառումը նպատակ ունի բացահայտելու հաշվապահական փաստաթղթերում տեղ գտած թերությունները, որոնք վերջին հաշվով բերել են կամ կբերեն վերջնական ֆինանսական արդյունքների աղավաղման:

Տնտեսական վերլուծության մեթոդի կիրառումը նպատակ ունի բացահայտելու տնտեսական գործունեության ընթացքում տեղ գտած անհամապատասխանությունները, որոնք դրսևորվում են տնտեսական ցուցանիշների միջև և շատ դեպքերում որակվում են որպես տնտեսական հանցագործության որոշակի դրսևորումներ:

Շեղումված է տարբերակել տնտեսական վերլուծության մեթոդի հետևյալ տարատեսակները.

- համեմատական մեթոդ,
- հաստուկ հաշվարկային մեթոդ,
- ստերեոտիպերի մեթոդ,
- ուղղորդվող ցուցանիշների մեթոդ¹:

Համեմատական մեթոդը ներառում է մի շարք տնտեսական ցուցանիշներ, որոնց միջև եղած կապերի վերլուծության հիման վրա փորձ է արվում բացահայտել գոյություն ունեցող թերացումները: Անհամապատասխանությունները բացահայտվում են հետևյալ խմբի ցուցանիշների վերլուծության արդյունքում. կենտրոններգիայի ծախսը տեխնոլոգիական

պահանջումները բավարարելու նպատակով և արտադրանքի թողարկումը, հումքի ծախսը: Վերլուծության այս մեթոդի կիրառումը ենթափորություն է տալիս տարբեր ժամանակահատվածներում ստացված միևնույն ցուցանիշների վերաբերյալ տեղեկատվության համադրման և վերլուծության հիման վրա բացահայտելու այն դիտավորյալ կատարված արարքները, որոնք նպատակ են հետապնդել թարցնելու ստացվող եկամուտների որոշակի մասը՝ խուսափելով լրացուցիչ հարկային պարտավորություններից:

Հաստուկ հաշվարկային ցուցանիշների մեթոդը ենթադրում է որևէ հաստուկ ցուցանիշի հաշվարկ, որն օգտագործված է բացահայտելու հետազոտվող օբյեկտի կողմից տնտեսական հանցագործություններ կատարելու փաստը: Մասնավորապես հետազոտվող օբյեկտի համար հաշվարկված ցուցանիշը համեմատվում է վերը նշված հաստուկ հաշվարկային ցուցանիշների հետ, և եթե պարզվում է, որ այդ ցուցանիշների միջև կա տարբերություն, ապա ենթադրվում է, որ հետազոտվող օբյեկտը կատարել է իրավախախտում:

Ստերեոտիպերի մեթոդը կիրառվում է՝ նպատակ ունենալով բացահայտել տնտեսական այն կամ այն ցուցանիշների միջև այնպիսի ոչ սովորական կախվածությունները, որոնք նորմալ տնտեսական գործունեություն ծավալելու դեպքում գոյություն ունենալ չէին կարող:

Ուղղորդվող ցուցանիշների մեթոդի դեպքում վերլուծվում և իրար հետ համեմատվում են մի կողմից ձեռնարկության տնտեսական ցուցանիշները, իսկ մյուս կողմից՝ արտաքին միջավայրի այն գործոնները, որտեղ այն գործունեություն է ծավալում: Որպես օրինակ կարելի է բերել այն դեպքը, երբ արտաբերային շուկայում տեղի ունեցող դրական տեղաշարժերի պայմաններում տվյալ ձեռնարկությունը գրանցում է հավաքյալ միտումներ՝ արտաբերյալված ֆինանսատնտեսական գործունեությունը բնութագրող ցուցանիշներով:

¹ Рязушкин Б. Т., Методы оценки теневого и неформального секторов экономики. Изд. Финансы и статистика 2003, сг. 5.

USԿԵՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱԴԱՏՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ ՄԻԿՐՈՄԱԿՐՈՎԱԿՈՒՄ

ԶՐԻՍՏԻՆԵ ԶՈՒՐԻԻ ԲԱԴԴԱՍԱՐՅԱՆ, *տ.գ.թ., դոցենտ*

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Բոթանյանի անվան տնտեսագիտության

ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող

ԼԻԼԻԹ ՄԱՆՎԵԼԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Բոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի հայցորդ

Համառոտագիր: Հոդվածում վերլուծվել են սովերային տնտեսության գնահատման մոտեցումները միկրոմակարդակում: Պետք է ասել, որ սովերային տնտեսության մասշտաբների գնահատումը բավականին բարդ գործընթաց է, որն, իր հերթին ենթադրում է ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական գնահատականներ: Սակայն մինչ այժմ դեռևս մասնագիտական գրականության մեջ գոյություն չունի հստակ ձևակերպում կամ մոտեցում, որը ճշգրիտ գնահատական կտար սովերային տնտեսության մասշտաբների վերաբերյալ: Հոդվածում ընդգծվել են սովերային տնտեսության գնահատման մոտեցումները միկրոմակարդակում, ինչպես նաև անսովորաբար վերլուծության մեթոդները՝ սպառվող դրանց տեսական և գործնական մոտեցումները:

Բանալի բառեր. սովերային տնտեսություն, բաց ստուգումների մեթոդ, տնտեսաիրավական վերլուծության մեթոդ, փաստաթղթային վերլուծության մեթոդ:

ПОДХОДЫ ОЦЕНКИ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ НА МИКРОУРОВНЕ

КРИСТИНЕ ЮРЬЕВНА БАГДАСАРЯН, *к.э.н., доцент*

старший научный сотрудник

Института экономики им. М. Котаяна НАН РА

ЛИЛИТ МАНВЕЛОВНА ПЕТРОСЯН

соискатель Института экономики им. М. Котаяна НАН РА

Аннотация: В статье анализированы подходы оценки теневой экономики в обществе. Следует отметить, что масштаб теневой экономики представляет собой довольно сложный процесс, который, в свою очередь, предполагает как количественные, так и качественные оценки. Однако до сих пор в профессиональной литературе нет четкого определения или подхода, которые могли бы точно оценить масштаб теневой экономики. В статье

рассмотрены подходы к оценке теневой экономики на микроуровне и выделены прямые методы; а так же их теоретические и практические подходы.

Ключевые слова: теневая экономика, открытый метод тестирования, метод экономического анализа, метод документального анализа,

APPROACHES TO MEASURING THE SIZE OF SHADOW ECONOMY ON THE MICRO-LEVEL

KRISTINE YURI BAGHDASARYAN, *Ph.D.in Economics, Associate Professor*

Senior Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics

National Academy of Sciences, Republic of Armenia

LILIT MANVEL PETROSYAN

Ph.D. Student, M. Kotanyan Institute of Economics

National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: The article analyzes the approaches to measuring the size of the shadow economy on the micro-level. It needs to be stated that calculating the precise size of the shadow economy is a rather complicated process that in its turn implies both quantitative and qualitative measurements and assessments. However, a clear and/or single definition or approach to measuring the precise size of the shadow economy hasn't been justified by the economic literature so far. The approaches to measuring the size of shadow economy on the micro-level are covered in the article, and direct methods have been singled out by providing the theoretical and applied approaches to thereof.

Keywords: Shadow economy, open test method, method of legal and economic analysis, method of document analysis.

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՅՈՒՐԻԻ ՔԱՂԱՍԱՐՅԱՆ, *տ.գ.թ., դրոշմատ*
 ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության
 ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող
ՏԱԹԵՎԻԿ ՍՄԲԱՏԻ ՓԱՐՄԱՂՆՅԱՆ, *տ.գ.թ.*
 ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության
 ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող

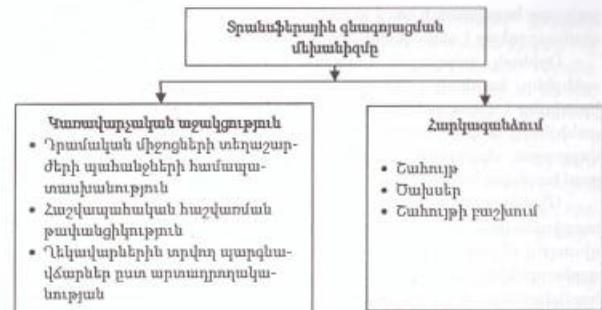
**ՏՐԱՆՏԵՐԱՅԻՆ ԳՆԱԳՈՅԱՑՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՑ
 ՆԵՐԴՐՄԱՆ ՄՈՆԵՑՈՒՄՆԵՐԸ ԳՅ-ՈՒՄ**

Տրանսֆերային գնագոյացումը փոխկապակցված անձանց միջև ապրանքների և ծառայությունների իրացումն է՝ շուկայականից տարբերվող գներով, ինչը հնարավորություն է տալիս եկամուտները վերաբաշխելու հոգուտ այն ընկերությունների, որոնք գործունեություն են ծավալում առավել թեթև հարկային դաշտում: Մա վճարվող հարկերը նվազագույնի հասցնելու առավել պարզ ու տարածված մեխանիզմ է:

Տրանսֆերային գնագոյացման հետ կապված հարաբերությունները նպատակաուղղված են զայելու փոխկապակցված անձանց միջև կերվող գործարքների առարկայի գնագոյացման հարցում փոխկապակցվածության գործնի ազդեցությունը՝ կանխելով հարկվող եկամուտների արհեստական ուղղորդումը հարկման ավելի բարենպաստ դաշտ՝ պայմանավորված հարկային օրենսդրության (տեղական կամ օտարերկրյա) նախատեսված առավելությունների կամ գործարքի կողմերից որևէ մեկի նկատմամբ կիրառելի արտոնությունների առկայությամբ:

Տրանսֆերային գնագոյացումը փոխկապակցված հարկ վճարողների կողմից կնքվող, պարզած ձևերի հեռավորության սկզբունքին համապատասխանող և ֆինանսական ցուցանիշների ընթացակարգի կիրառմամբ վերահսկվող գործարքների գների գոյացումն է (գծապատկեր 1):

Հայաստանում, ինչպես և մյուս երկրներում, տրանսֆերային գնագոյացման կանոնների ներդրումը կարող է առաջացնել խնդիրներ, որոնք առաջին հերթին կապված են տեղեկատվության պակասի հետ: Հարկատուների մոտ բացակայում են գների հիմնավորման հստություններն ու փորձը, որը բնական է և պետք է ձևավորվի ժամանակի ընթացքում: Այս հարցում շատ կարևոր է, որպեսզի հարկային մարմինն ընդառաջ գնա և բաց երկխոսություն վարի հարկատուների հետ:

Գծապատկեր 1. Տրանսֆերային գնագոյացման մեխանիզմների գործընթացը¹

ՀՀ հարկատուների մյուս անհանգստությունը կապված է հարկային զարտիք համարվող տեղեկատվության օգտագործման հետ: Չնայած «Տրանսֆերային գնագոյացման մասին» ՀՀ օրենքն արգելում է նման տեղեկատվության օգտագործումը հարկային ստուգումների ժամանակ, սակայն ընկերությունները շարունակում են մտահոգված լինել, որ հարկային մարմինը կարող է օգտագործել այս տեղեկատվությունը, որը հասանելի չէ անձամբ հարկատուին: Հետևաբար՝ շատ ավելի կարևոր է, թե ինչպես են կանոնները կիրառվելու որոշակի իրավիճակներում: Այլ երկրներում, որտեղ արդեն իսկ տարիներ շարունակ գործում են տրանսֆերտային գնագոյացման կանոններն ու մեխանիզմները, երբեմն առաջ են գալիս նման տեղեկատվության ոչ նպատակային օգտագործման դեպքեր:

Հայաստանում տրանսֆերային գնագոյացման մեխանիզմները և դրանք ներդրման խնդիրներն արդիական են նաև այս առումով, որ վերահսկողության դաշտ են մտնելու ինչպես միջազգային խոշոր գործարքները, այնպես էլ երկրի ներսում կատարվող գործարքների մի մասը: Ինչ վերաբերում է այս գործարքների ընդհանուր ծավալներին, ապա դեռևս որոշակի գնահատականներ չեն տրվել, սակայն դրանք կարելի է հավաքել արտաքին առևտրի վիճակագրությունից՝ հաշվի առնելով, որ յուրա-

¹ Գծապատկեր 1-ը կազմվել է հեղինակների կողմից՝ հիմք ընդունելով «Տրանսֆերային գնագոյացման մասին» ՀՀ օրենքի հիմնական դրույթները:

քանյուր հարկատուի գծով վերահսկվող բոլոր գործարքների ընդհանուր գումարը պետք է գերազանցի տարեկան 200 մլն դրամը:

Օրինակ, զարգացած երկրներում, որտեղ գործում են նմանատիպ օրենքներ, հարկային վարչարարություն իրականացնող մարմիններին իրավունք է վերապահված ճշգրտելու տնտեսապես չհիմնավորված ցուցանիշների ու գործոնների հարվածում, այսինքն՝ պարզած ձեռքի հետսվորության սկզբունքի չափանիստամբ կենթված գործարքների արդյունքում հարկվող եկամտի գումարը:

Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ կշված սկզբունքին համապատասխանությունը բացահայտվում է ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող վերահսկվող գործարքի և դրա հետ համադրելի չվերահսկվող գործարքների պայմանների՝ զնազոյացման որոշ մեթոդների կիրառմամբ համեմատության արդյունքում:

Հարկ է կշել, որ գոյություն ունեն երկու տիպի գործարքներ.

1. վերահսկվող գործարքներ, որոնք կատարվում են փոխկապակցված անձանց միջև,
2. չվերահսկվող գործարքներ, որոնք իրականացվել են փոխկապակցված չհամարվող անձանց միջև:

Վերահսկվող գործարքների դեպքում հարկային մարմիններն իրավունք ունեն ստուգելու կիրառված վերահսկվող գործարքներում շուկայական գների համապատասխանությունը, և էթե կողմերը չեն սահմանել շուկայական գներ, ապա ավելացնում են հարկերը: Տեսնենք, թե ինչպես կարող է հարկատուն, օգտագործելով օրենքով նախատեսված հնարավորություններ, նվազեցնել ռիսկերը տրանսֆերային զնազոյացման կանոնների կիրառման հետ կապված: Հարկատուների համար նախատեսված տրանսֆերային զնազոյացման կանոնների կիրառման բաժինը լի է մի շարք բարդություններով: Ի վերջո, փոխկապակցված անձանց միջև գործարքներ կատարող ընկերությունները պետք է ներկայացնեն վերահսկվող գործարքների ծանուցում, ինչպես նաև պատրաստեն փաստաթղթեր հարկային վերահսկողության նպատակով: Որև էլ զգալի աշխատանք և ֆինանսական ռեսուրսներ է պահանջում այդ ընկերություններից: Չարմանալի չէ այն, որ այդ պարագայում երանցից ունեն փորձում են խուսափել վերահսկվող գործարքների կիրառումից, օրինակ՝ հրաժարվում են փոխկապակցված անձ լինելուց: Ուստի ընկերությունների մի խումբ, փաստացի փոխկապակցված հարկատուներ լինելով հանդերձ, ստեղծում

են փոխկապակցվածության բացակայության տեսք: Օրինակ՝ բիզնեսի սեփականատերերը և ղեկավարները խուսափում են մասնակցելուց այլ ընկերությունների խմբերի կառավարման և տիրապետմանը, կանք փորձում են ձևակերպել խուսափել փոխկապակցվածությունից և, համապատասխանաբար, վերահսկվող գործարքների կանոնների կիրառությունից: Մակայն նման գործողությունները զգալի ռիսկեր են կրում:

Հարկ է կշել, որ վերահսկվող գործարքներ կարող են լինել նաև ավելի թիչ ռիսկային: Եթե կան վերահսկվող գործարքներ, ապա կարելի է ընտրել գործնականում տրանսֆերային զնազոյացման այն մեթոդը, որը հնարավորություն է տալիս նվազեցնելու ռիսկերը կապված գների հարկային վերահսկողության հետ:

1. Վերահսկվող գործարքները շուկայական պայմաններում: շնեց դա էլ պահանջում է հարկային օրենսգիրքը: Որպես կանոն, շուկայական գներ գների միջակայքն է: Եթե այս միջակայքում սահմանվի գներ, ապա կարելի է լրացուցիչ հետևանքներ չեն լինել: Շուկայական գների միջակայքի սահմաններում հարկատուն իրավունք ունի ընտրելու այն գներ, որն իրեն ավելի շահավետ է: Այսպիսով, էթե շահույթ չհետապնդող (անբարյուռակետ) ընկերությունը պարտաբեր վաճառում է շահութաբեր ընկերությանը, ապա ամենաբարձր գներ կարող է ավելի շահավետ լինել, որպեսզի ծախսերը (կորուստները) տեղափոխի մեկ այլ խմբի ընկերության: շնեանաբար, այս պարագայում նպատակահարմար է սահմանել գներ այնպես, որ այն մոտ լինի միջակայքի վերին սահմանին: Մակայն, էթե ընկերությունը հակառակ իրավիճակում է, ապա ավելի շահեկան է, որ գներ ավելի մոտ լինի միջակայքի ստորին սահմանին: Շուկայական գների միջակայքում ընտրելով գներ պետք է հիշել, որ հարկային մարմին իրավունք ունի ստուգելու և չհամաձայնելու ընկերության կողմից որոշված գնի հետ:

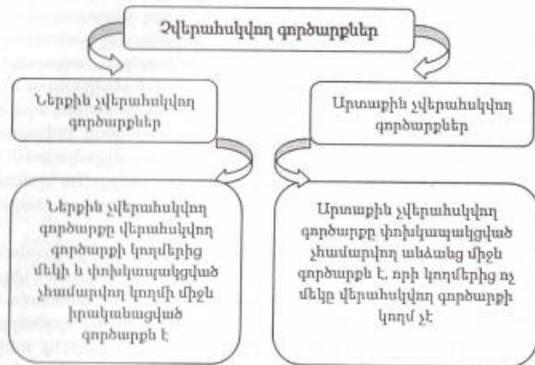
2. Ներքին համադրելի գործարքները: Օրենսգրքի դրույթներին համապատասխան, առաջնային մեթոդը համադրելի շուկայական գների մեթոդն է: Հատկապես պետք է առանձնացնել այսպես կոչված ներքին համադրելի գործարքները, այսինքն՝ այն գործարքները, որոնք համադրվում են վերահսկվող գործարքների հետ, բայց կատարվել են ընկերության անկախ կողմի հետ կապված անտրային և ֆինանսական համադրելի պայմաններում: Եթե հարկատուն գործարքներ ունի այն անձանց հետ, որոնք փոխկապակցված անձինք չեն համարվում, ապա այդպիսի գործարքների գները առաջնահերթություն են հարկման նպատակների հա-

¹ Շայաստանի Հանրապետության օրենքը տրանսֆերային զնազոյացման մասին. Շոքված 4. Վերահսկվող գործարքները: <http://www.parliament.am/drafts.php?sel-showdraft&DraftID=5940&Reading=0>

¹ Электронный ресурс: Контролируемые сделки: выбор метода трансфертного ценообразования. <http://www.garant.ru/article/805167/>

- տնտեսական հանգամանքները, որոնց պայմաններում գործարքներն իրականացվել են,
- գործարքների մասով փոխկապակցված անձանց կողմից որդեգրված գործարար ռազմավարությունները:

Գծապատկեր 3. Չվերահսկվող գործարքների տեսակները¹

Չվերահսկվող գործարքների մասին տեղեկատվություն կարող են ներառել ներքին և արտաքին չվերահսկվող գործարքները (գծապատկեր 3):

Հարկ է նշել, որ հարկային մարմինը չի կարող հիմնվել արտաքին չվերահսկվող գործարքի վրա՝ ճշգրտումներ կատարելու նպատակով, եթե իրականացվող համադրելիության գնահատման մանրամասները պարունակում են հարկային գաղտնիք:

Ներքին և արտաքին գործարքների միջև առկա են որոշակի տարբերություններ՝ պայմանավորված տնտեսապես փոխկապակցված երկրների միջև ազգային ինքնիշխանությամբ և պետական սահմաններով: Այդ տարբերություններն են².

1. միջազգային գործարքները պահանջում են արտարժույթով հաշվարկներ, որոնք փոխարկվում են ազգային արժույթով: Փոխանակման հարաբերակցությունը ներարկվում է տարբեր ստանդարտների, հետևաբար՝ փոխանակման գործընթացը ինքնին կապված է ռիսկերի և քարտուշյունների հետ, որոնք բերուշ չեն ներքին գործարքներին:

2. Ազգային կառավարությունները կարող են կիրառել ցանկացած սահմանափակում միջազգային գործարքների վրա, որոնք, սակայն, չեն կիրառվում ներքին գործարքներում: Նման սահմանափակումների թվում կարելի է դասել սակագները, ներմուծման տարբեր բովանակներ, այսպես կոչված, արտահանման արտոնյալ սահմանները, սուբսիդիաների միջոցով արտահանման խթանումը, ազգային արժույթի փոխարկելիության սահմանափակումները: Այս բոլոր միջոցները խոր ազդեցություն ունեն տնտեսության վրա, բայց հիմնականում վերաբերում են ոչ թե ներքին, այլ միջազգային, տնտեսական գործընթացներին:

3. Յուրաքանչյուր երկիր վարում է դրամավարկային և հարկադրուշտային քաղաքականություն, որն ազդում է գևաճի, տնտեսական աճի, զբաղվածության մակարդակի վրա: Որպես կանոն, նման քաղաքականությունը երկրի ներսում ընդհանուր է բոլոր տարածաշրջանների համար, սակայն զգալիորեն տարբերվում է մի երկիրը մյուսից: Եթե, օրինակ, Ֆրանսիայում գևաճի մակարդակը մոտավորապես նույնն է իր բոլոր շրջանների համար, ապա Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև այս ցուցանիշի տարբերությունները կարող են բավականին զգալի լինել, որն էլ ազդում է ինչպես տվյալ երկրների շուկաներում, այնպես էլ երրորդ երկրների շուկաներում ապրանքների և ծառայությունների մրցունակության վրա: Այսպիսով, միջազգային առևտրի և ֆինանսական գործարքների բազմաթիվ փոփոխություններ առաջանում են այս կամ այն երկրի կողմից իրականացվող ներքին տնտեսական քաղաքականության արդյունքում:

4. Սովորաբար յուրաքանչյուր երկիր տեղեկացված է արտաքին առևտրի կառուցվածքի, ծավալների և ուղղությունների մասին ավելի շատ, քան ներքին գործարքների նույն ցուցանիշների մասին: Միացյալ Նահանգներում, օրինակ, ոչ ոք չգիտի, թե ինչ ապրանքներ են վաճառվում և ինչ քանակությամբ Կալիֆոռնիայի նահանգի և Լյու Յորքի քաղաքների միջև: Վարչական սահմաններում պետությունների միջև ոչ ոք չի արձանագրում այդ տեղեկությունները: Մեկ այլ բան է արտաքին առևտուրը: Երբ առևտրային նավը դուրս է գալիս կամ մտնում է օտարերկրյա նավահանգիստ, վաճառողները կամ գնորդները պետք է լրացնեն արտահանման կամ ներմուծման իջակազիթ՝ տեղեկացնելով ընդ ընտրյալ:

¹ Գծապատկեր 3-ը կազմվել է հեղինակների կողմից՝ հիմք ընդունելով «Տրանսֆերային գնադրուշտման մասին» 22 օրենքի հիմնական դրույթները:

² Электронный ресурс: Эволюция и развитие мировой экономики: Внешние и внутренние сделки. <http://mirvoaja-ekonomika.ru/vneshnie-i-vnutrennie-sdelki/>

քաշի, արժեքի, դրա ստացողի և ուղարկողի, ինչպես նաև այլ տեղեկությունների մասին: Հենց այս ալն առևտրային հայտարարագրերից է, որոնք պարտավոր են բոլոր երկրներում, որոնք կարող են ձեռք բերել ավելի քիչ կամ ոչ այնքան ճշգրիտ վիճակագրական տեղեկատվություն միջազգային առևտրի և այլ համաշխարհային տնտեսական գործարքների վերաբերյալ, ինչը հաճախ բավարար չէ ներքին առևտրի և այլ գործարքների վերլուծության համար:

5. Արտադրության գործոնները շատ ավելի շարժունակ են երկրի ներսում, քան երկրների միջև: Շատ քիչ բան կարող է խանգարել ԱՄՆ-ի կամ Անգլիայի շրջանների միջև աշխատանքի տեղաշարժին: Այնուամենայնիվ, ներգաղթի բոլոր սահմանափակումները, լեզուն և այլ սոցիալ-մշակութային տարբերությունները երբեմն լուրջ խոչընդոտներ են երկրների միջև մարդկանց տեղաշարժի համար: Բիարկե, աշխատուժի համեմատ կապիտալը շատ ավելի հեշտ է տեղաշարժվում, սակայն այդ դեպքում նա ավելի ցայտուն է երկրի ներսում, քան տարբեր պետությունների միջև:

6. Եվ վերջապես, արտաքին շուկաներ ներթափանցելու համար արտահանողները պետք է իրենց արտադրանքը հարմարեցնեն արտասահմանյան սպառողների ստանդարտների ու ճաշակի հետ: Ներքին և արտաքին տնտեսական կապերի միջև առկա բոլոր տարբերություններն ավելի շուտ վերաբերում են դրանց իրականացման ձևերին, քան բուն գործիքացների էությունը: Մինչդեռ այս տարբերություններն այնքան կարևոր և եզակի են, որ համաշխարհային տնտեսության աճի հետ մեկտեղ հանգեցրել են տնտեսական գիտելիքների որոշակի ոլորտի համաշխարհային տնտեսության տեսության ձևավորմանը: Համաշխարհային տնտեսությունը որպես գիտություն շուկայական տնտեսության տեսության մի մասն է, որն ուսումնասիրում է տարբեր երկրների միջև տնտեսական փոխգործակցության ձևերի օրինակատվությունն այլաբանքների և ծառայությունների միջազգային փոխանակման բնագավառում:

Կարևոր խնդիրներից մեկը ՀՀ հարկային նոր օրենսգրքում արտաֆերային գնագոյացման կանոններին, հարկաւս երկրներում դրանց կիրառման գործակաւս օրինակներին, հարկատուների հետ այդ նոր կանոններին համապատասխանելու համար անհրաժեշտ նախապատրաստական քայլերն են, որոնք բավականին անհանգստացնում են ՀՀ հարկատուներին:

Այսպես, հարկային նոր օրենսգրքի համաձայն՝ փոխկապակցված անձանց միջև գործարքները պետք է իրականացվեն շուկայական սկզբունքներով, այսինքն՝ գները չպետք է տարբերվեն շուկայականից: Հարկային մարմնին տրվում է լիազորություն՝ վերահսկելու այս գործարքները, իսկ հարկատուները պարտավորվելու են ներկայացնել նման գործարքներում գների ձևավորման հիմնավորումը: Վերահսկողության դաշտ են ընկնում նաև օժշորներում գործող ընկերությունների հետ կառավարված գործարքները:

ՏՐԱՆՏԵՐԱՅԻՆ ՂՆԱԳՈՅԱՑՄԱՆ ՄԵՆԱԽԻՉՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՆԵՐԴՐԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ ԳՅ-ՈՒՄ

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՅՈՒՐԻԻ ԲԱՂՐԱՍԱՐՅԱՆ, *տ. գ. ք. դոցենտ*

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող

ՏԱԹԵՎԻԿ ՍՄԲԱՏՈՒ ՓԱՐՍԱՂԱՅԱՆ, *տ. գ. ք.*

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող

Համառոտագիր: Հնդկաձի շրջանակներում սահմանվել է տրանսֆերային գնագոյացում էզրույթը: Գործարքների իրականացման ընթացքում առանձնացվել են դրանց տիպերը (վերահսկվող և չվերահսկվող), ուսումնասիրվել են շուկայական գների որոշման մեթոդները: Վերլուծվել են չվերահսկվող գործարքների արտաքին և ներքին տեսակները, ինչպես նաև բացառալուծվել են տեսակների միջև տարբերությունները: Ամփոփելով սովալ ուսումնասիրությունը պետք է նշել, որ տրանսֆերային գնագոյացման միանշանակ կիրառվող մեխանիզմ դեռևս մշակված չէ:

Բանալի բառեր. *տրանսֆերային գնագոյացում, հարկ վճարող, չվերահսկվող գործարքներ, վերահսկվող գործարքներ, ներքին համադրվող գործարքներ, գործարքների համադրելիություն, ներքին գործարքներ, արտաքին գործարքներ:*

¹ Электронный ресурс: Эволюция и развитие мировой экономики: Внешние и внутренние сделки. <http://mirzaya-ekonomika.ru/vneshe-i-vnutrennie-sdelki/>.

МЕХАНИЗМЫ ТРАНСФЕРНОГО ЦЕНООБРАЗОВАНИЯ И ПОДХОДЫ ПО ИХ ВНЕДРЕНИЮ В РА

КРИСТИНЕ ЮРЬЕВНА БАГДАСАРЯН, к.э.н., доцент,
старший научный сотрудник Института экономики им. М.Котлякова НАН РА
ТАТЕВИК СМБАТОВНА ПАРСАДАНЯН, к.э.н.
младший научный сотрудник Института экономики им.М.Котлякова НАН РА

Аннотация: В рамках этой статьи определяется термин «трансферное ценообразование». Во время транзакции были идентифицированы их типы (контролируемые и неконтролируемые), были изучены методы определения рыночных цен. Были проанализированы внешние и внутренние типы неконтролируемых транзакций, а также были выявлены различия между этими видами. Подведенным итогом исследования, следует отметить, что окончательный применимый механизм трансфертного ценообразования еще не разработан.

Ключевые слова: трансферное ценообразование, налогооблаательщики, неконтролируемые транзакции, контролируемые транзакции, внутренние транзакции, сопоставимость транзакций, внешние транзакции.

THE MECHANISMS OF TRANSFER PRICING AND POSSIBLE APPROACHES TO INTRODUCING THEREOF IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

KRISTINE YURI BAGHDASARYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Senior Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia
TATEVIK SMBAT PARSADANYAN, Ph.D. in Economics
Junior Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: The article defines the term “transfer pricing”. In the process of carrying out transactions the types of thereof have been identified (controlled and non-controlled), and the methods of market pricing have been studied as well. The external and internal types of non-controlled transactions have been analyzed as well, and the differences between the two types have been identified. The authors conclude that a single, unaniously applied transfer pricing mechanism hasn't been designed so far.

Keywords: Transfer pricing, taxpayer, uncontrolled transactions, controlled transactions, internal comparable transactions, compatibility of transactions, internal transactions, external transactions.

ԱՆՈՏ ԴԱՎՈՐԻ ԲԱՅԱՂՅԱՆ, տ.գ.ղ., պրոֆեսոր
ՀՀ ԳԱՄ Ա. Քոթլակյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի բաժնի վարիչ, գլխավոր գիտաշխատող
ԱՆՆԱ ԱՆՈՏԻ ԲԱՅԱՂՅԱՆ, տ.գ.թ., դոցենտ
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան

ԴՂ ԴՄԱՄԱՆՈՆ ՆԵՐԻՆ ԱՐԴՅՈՒՆԵԻ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏԵԻ ԴԻՆԱՄԻԿ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վերջին տասնամյակում ՀՀ համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ) և պետական պարտքի մեծությունն ու տնտեսական գործընթացների վրա դրանց ազդեցության աստիճանը բավականին դինամիկ փոփոխությունների են ենթարկվել: Հաշվի առնելով 90-ական թվականներին պետական պարտքի կառավարման համակարգի կայացման գործընթացները, ինչպես նաև այդ պարտքի ներգրավման և մարման անկանոն միտումները այս հետազոտության մեջ վերլուծության են ենթարկվել վերջին տարիների դինամիկ փոփոխությունները: Քանի որ այդ տարիներին պետական պարտքի կառավարման գործընթացում ձևավորվել էին որոշակի անորոշություններ:

ՀՀ պետական պարտքի վերլուծության ժամանակ չի կարելի անտեսել ՀՀ ՀՆԱ-ի մեծության դինամիկայում նկատվող կարևոր զարգացումները, որոնց հետ կապված տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1

ՀՀ համախառն ներքին արդյունքի 2007-2017թթ. դինամիկ փոփոխությունները (մլն դրամ և մլն ԱՄՆ դոլար)¹

Տարիներ	ՀՆԱ մլն դրամ	Հարաբերական շեղումը (․) նախորդ տարվա համեմատ (%)	ՀՆԱ մլն ԱՄՆ դոլար	Հարաբերական շեղումը (․) նախորդ տարվա համեմատ (%)
2007	3149283.4	18.5	9206.3	44.20
2008	3568227.6	13.3	11662.0	26.7
2009	3141651.0	-12.0	8648.0	-25.8
2010	3460202.7	10.1	9260.3	7.1
2011	3777945.6	9.2	10142.1	9.5
2012	4266460.5	12.9	9958.0	-1.8
2013	4555638.2	6.8	10439.2	4.8
2014	4828626.3	6.0	10888.8	4.3
2015	5043633.2	4.5	10553.3	-3.1
2016	5079864.6	0.7	10572.3	0.2
2017	5580116.9	9.9	11559.7	9.3

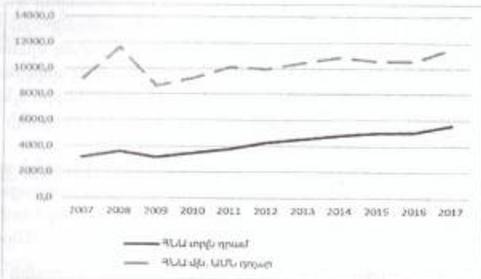
¹ www.armstat. Հայաստանի վիճակագրական տարիկից

ՀՀ պետական պարտքի դինամիկ փոփոխությունները՝ ըստ 2007-2017թթ. (մլրդ դրամ և մլն ԱՄՆ դոլար)

Տարիներ	ՀՀ պետական պարտք, մլրդ դրամ	Հարաբերական շեղումը (+/-) նախորդ տարվա համեմատ, %	ՀՀ պետական պարտք, մլն ԱՄՆ դոլար	Հարաբերական շեղումը (+/-) նախորդ տարվա համեմատ, %
2007	516.2	1.4	1696.9	21.2
2008	584.6	13.3	1906.1	12.3
2009	1270.7	117.4	3362.5	76.4
2010	1379.3	8.6	3795.1	12.9
2011	1592.3	15.4	4128.7	8.8
2012	1764.4	10.8	4372.1	5.9
2013	1861.3	5.5	4588.5	5.0
2014	2109.6	13.3	4441.5	-3.2
2015	2456.3	16.4	5077.7	14.3
2016	2875.6	17.1	5942.1	17.02
2017	3279.6	14.1	6774.6	14.0

* www.armstat, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք

Աղյուսակ 1-ի տվյալները վկայում են այն մասին, որ 2008թ., ֆինանսատնտեսական համաշխարհային ճգնաժամով պայմանավորված, նկատվել է ՀՀ Ա-ի կտրուկ անկում: Դրամային արտահայտությամբ ՀԱ-ի անկումը կազմել է 12.0%, դոլարային արտահայտությամբ՝ 25.8%, ինչը պայմանավորված է 2009թ. նախորդ տարվա համեմատ ազգային արժույթի փոխարժեքի կտրուկ անկմամբ: Դոլարային արտահայտությամբ անկումն ավելի հստակ է արտահայտում արտաքին պետական պարտքի սպասարկման ունակությունը, ինչը նա մեկ անգամ հիմնավորում է պետական պարտքի դինամիկայի վերլուծությունը՝ միաժամանակ երկու արժույթով իրականացնելու անհրաժեշտությունը: Հետևաբար՝ աղյուսակ 1-ում բերված տվյալների ավելի հասկանալի դարձնելու համար ներկայացնենք գծապատկեր 1-ը:

Գծապատկեր 1. ՀՀ արտաքին պարտքի դինամիկ փոփոխությունները՝ ըստ 2007-2017թթ.

Դրամային արտահայտությամբ ՀՀ Ա-ի մեծությունն արդեն 2011թ. հասավ միջճգնաժամային մեծությանը, ապա դոլարային արտահայտությամբ այն դեռևս գտնվում է ճգնաժամային մակարդակից ցածր մակարդակում, ինչը նշանակում է, որ ճգնաժամից 7 տարի անց էլ պետությունը չի վերականգնել իր հզորությունը:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ՀՀ ՀՆԱ-ն և պետական պարտքը խիստ փոխկապակցված են և պայմանավորվում են մեկը մյուսով, ուստի ներկայացնենք ՀՀ պետական պարտքի վիճակագրական տվյալները՝ 2007-2017թթ. դինամիկան աղյուսակ 2-ում:

Աղյուսակ 2-ից երևում է, որ ՀՀ պետական պարտքի մեծությունը դրամային և դոլարային արտահայտությամբ 2007 թվականին կազմել է համապատասխանաբար 516.2 մլրդ դրամ և 1696.9 մլն ԱՄՆ դոլար, իսկ 2017 թվականին՝ 3279.6 մլն դրամ և 6774.6 մլն ԱՄՆ դոլար: Այսինքն, եթե դրամային արտահայտությամբ պարտքի մեծությունն աճել է 6.4 անգամ, ապա դոլարային արտահայտությամբ՝ 4.0 անգամ:

Աղյուսակ 2-ին համահունչ ներկայացված գծապատկեր 2-ի տվյալները ցույց են տալիս, որ դրամային և դոլարային արտահայտությամբ պետական պարտքի դինամիկայում նկատվում են որոշակի տարբերություններ, որոնք պայմանավորված են արտարժույթային փոփոխությունների տարբերությամբ:

Պետական պարտք /ՀՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշն՝
ըստ 2007-2017թթ.

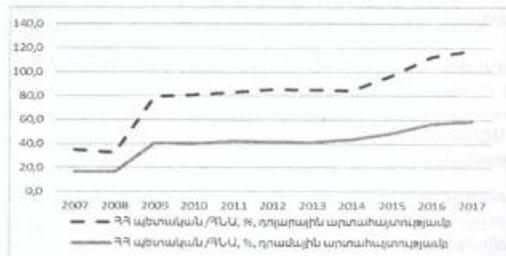
Տարիներ	ՀՀ պետական /ՀՆԱ, %, դրամային արտահայտությամբ	ՀՀ պետական /ՀՆԱ, %, դոլարային արտահայտությամբ
2007	16.4	18.4
2008	16.4	16.3
2009	40.5	38.9
2010	39.9	41.0
2011	42.2	40.7
2012	41.4	43.9
2013	40.9	44.0
2014	43.7	40.8
2015	48.7	48.1
2016	56.6	56.2
2017	58.8	58.6

Գծապատկեր 2. ՀՀ պետական պարտքի դինամիկան՝ ըստ 2007-2017թթ.

Ցանկացած երկրում, այդ թվում նաև Հայաստանում կարևորագույն ցուցանիշ է համարվում պետական պարտքի բեռը, որը ՀՀ պետական պարտքի մեծության և ՀՆԱ-ի հարաբերությունն է: Վերջինս հնարավորություն է բնձնում՝ գնահատելու տնտեսության վրա պարտքային ճնշումը: Որքան մեծ է այդ ցուցանիշի արժեքը, այնքան պետությունը դրան համահունչ երկրում արտադրված ապրանքների և ծառայությունների ավելի մեծ մասնաբաժին պետք է ուղղի ոչ թե տնտեսության ներքին զարգացման խթանմանը, այլ պարտատերերին պարտքային պարտավորությունների վերադարձմանը: Միաժամանակ այն դեպքում, երբ կուտակված պարտքի ավելի է մեծանում, ապա կարող է ուղղվել պարտքային պարտավորությունների մարմանը, և արդյունքում պարտատերերի մոտ կարող է մտավախություն առաջանալ երկրի վճարունակության վերաբերյալ: Պետական պարտքի բեռի ցուցանիշի 50% մեծությունը համարվում է անվտանգ և մտավախության համար հիմք չի ձևավորում: Կատարված հետազոտությունների արդյունքները ցույց են տալիս, որ Հայաստանը երկրորդում և երրորդում համաձայնագրով այս ցուցանիշի մեծությունը պետք է լինի 60%-ից ոչ ավել:

ՀՀ պետական պարտքի և ՀՆԱ-ի ցուցանիշի հարաբերակցության վերաբերյալ համապատասխան հաշվարկային տվյալները ներկայացնենք աղյուսակ 3-ում և գծապատկեր 3-ում:

Գծապատկեր 3. Պետական պարտք / ՀՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշի
դինամիկան՝ ըստ 2007-2017թթ.

Պետական պարտք և ՀՆԱ հարաբերակցության դինամիկան վերլուծելով նկատվում են տարբերություններ պարտքի և ՀՆԱ-ի դրամային ու դոլարային արտահայտությամբ կատարված հաշվարկների ժամանակ Մինչև 2008 թվականը այդ ցուցանիշը դրսևորել է հստակ արտահայտված նվազման միտում, այն 2008 թվականին կազմել է 16.3%: ՀՀ պետական պարտքի պատկերն ամբողջովին փոխվում է 2009 ճգնաժամային տարում, դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ճգնաժամային պայման-

¹ Ա. Հ. Բալայան, Հ. Ա. Մարկոսյան, Պետական պարտքի կառավարման հիմնասկզբի-ները և դրանց լուծման ուղիները Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, 2015թ.:

ներում ՀՀ պետական բյուջեի ղեկիցիտը գերազանցեց նախապես պլանավորված մակարդակը՝ կազմելով ՀՆԱ-ի 7.6%-ը՝ նախատեսված 1%-ի փոխարեն: 2009 թվականից հետո նկատվում է հակառակ միտումը, ինչի արդյունքում այդ ցուցանիշի դրամային և դոլարային արտահայտությամբ մեծություները կազմել են 2017 թվականին համապատասխանաբար 58.8% և 58.6%:

Ամփոփելով նշենք, որ կատարված վերլուծությունները վկայում են, որ ՀՆԱ-ի և պետական պարտքի միջև կա խիստ փոխկապվածություն: Այն է ինչպան շատ լինի ՀՆԱ-ն, այնքան ցածր մակարդակի վրա կգտնվի պետական պարտքը: Հետևաբար դրան հասնելու համար ՀՀ կառավարությունը պետք է աջակցություն ցուցաբերի արտադրական խոշոր կազմակերպությունների վերագործարկմանը և նորերի բացմանը, քանի որ հենց դրանք կնպաստեն աշխատատեղերի ու եկամուտների ավելացմանը: Արդյունքում դրանով իսկ կավելանա ՀՀ պետական բյուջեի եկամտային մասը՝ ի հաշիվ շահութահարկի և եկամտային հարկի:

ՀՀ ՀԱՄԱՆԱԴՆ ԼԵՐՔԻՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔԻ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏԵՔ ԴԻՆԱՄԻԿԱԿ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՐՆՈՎԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՇՈՏ ԿԱԿՈՒԲ ԲԱՅԱԴՅԱՆ, *տ.գ.դ., պրոֆեսոր*
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի բաժնի վարիչ, գլխավոր գիտաշխատող
ԱՆՆԱ ԱՇՈՏԻ ԲԱՅԱԴՅԱՆ, *տ.գ.թ., դոցենտ*
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան

Համառոտագիր: Ցանկացած երկրի, այդ թվում նաև Հայաստանի տնտեսության համար կարևորվում է տնտեսական աճի ապահովումը, որը հիմնականում պայմանավորված է համախառն ԼԵՐՔԻՆ արդյունքի ավելացմամբ: Վերջինս իր էությունը խիստ փոխկապակցված է նաև ՀՀ պետական պարտքի փոփոխությունների հետ: Քանի որ որքան արագ տեմպերով ավելանա ՀՆԱ-ի մեծությունը, կնշանակի պետական պարտքի մարումներն ավելի հեշտությամբ կարող են իրականացվել: Ուստի այդ մեծությունների միջև եղած փոխադարձ կապը բացահայտելու համար ներկայացրել ենք պետական պարտքի բեռի հաշվարկն ըստ 2007-2017թթ.:

Բանալի բառեր. *համախառն ԼԵՐՔԻՆ արդյունք, պետական պարտք, դինամիկ փոփոխություններ, պետական պարտքի բեռ, բյուջեի ղեկիցիտ, պետական բյուջե:*

АНАЛИЗ ДИНАМИЧЕСКОГО ИЗМЕНЕНИЯ ВАЛОВОГО ВВУТРЕННЕГО ПРОДУКТА И ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА РА

АШОТ АКОПОВИЧ БАЯДЯН, *д.э.н., профессор*
Зав. Отделом, старший научный сотрудник
Института экономики НАН РА им. Котаяна
АННА АШОТОВНА БАЯДЯН, *к.э.н., доцент*
Армянский Государственный Экономический университет

Аннотация: Как для любой страны, так и для экономики Армении важно обеспечить экономический рост, что в основном обусловлено увеличением валового внутреннего продукта. Последнее по существу строго взаимосвязано с изменениями в государственном долге РА. И насколько быстрыми темпами будет увеличиваться величина ВВП, настолько легко будет погасить государственный долг. Поэтому, чтобы выявить взаимосвязь между этими величинами, мы представили расчет бремени государственного долга на 2007-2017 гг.

Ключевые слова: *валовой внутренний продукт, государственный долг, динамические изменения, бремя государственного долга, дефицит бюджета, государственный бюджет.*

ANALYSIS OF DYNAMIC CHANGES REPORTED IN THE GROSS DOMESTIC PRODUCT AND PUBLIC DEBT

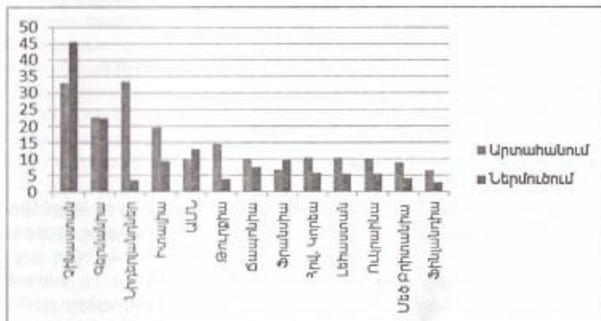
ASHOT HAKOB BAYADYAN, *Doctor of Sciences (Economics), Professor*
Head of Department, Chief Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia
ANNA ASHOT BAYADYAN, *Ph.D. in Economics, Associate Professor*
Armenian State University of Economics

Abstract: For the economy of any nation, namely for the economy of Armenia as well, ensuring the economic growth is stressed that is mainly associated with the increase reported in the gross domestic product (GDP). The latter one is highly correlated with changes in the public debt of the Republic of Armenia, per se. Higher GDP growth rates would imply smooth process of repaying and servicing of the public debt. Therefore, in order to identify how these two variables are correlated the authors provide the measurement of the public debt burden based on the statistical data covering the period 2007-2017.

Keywords: *Gross domestic product, public debt, dynamic changes, public debt burden, budget deficit, state budget.*

մասնավորապես համախմբված բյուջեի տարեկան դեֆիցիտը չպետք է գերազանցի ՀՆԱ-ի 3 %-ը, պետական պարտքը չպետք է գերազանցի ՀՆԱ-ի 50 %-ը, իսկ գնաճի մակարդակը չպետք է գերազանցի ամենացածր գնաճ ունեցող անդամ-պետության ցուցանիշը ավելի քան 5 %-ով¹: Այդ իսկ պատճառով միասնական տնտեսական քաղաքականություն իրականացնելիս պետք է անպայման հաշվի առնվեն հարկաբյուջետային քաղաքականության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունների բոլոր հետևանքները: ԵՏՄ-ի կարգավորումներն առաջին հերթին վերաբերում են անդամ-երկրների փոխադարձ և երրորդ երկրների հետ առևտրին: ԵՏՄ-ի ընդհանուր առևտրաշրջանառությունը երրորդ Միության անդամ չհանդիսացող երկրների հետ 2016թ. կազմել է 509.8 մլրդ դոլար, որից արտահանման ցուցանիշը՝ 308.4 մլրդ, իսկ ներմուծմանը՝ 201.4 մլրդ: Սա 2015թ. ցուցանիշից 12%-ով քիչ է:

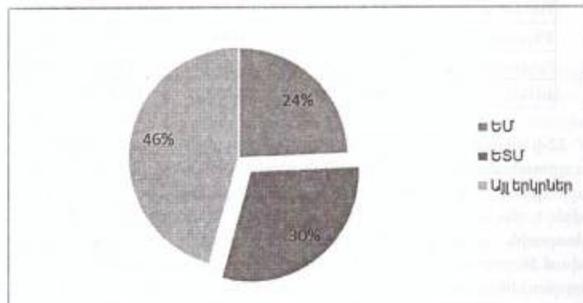
Գծապատկեր 1. ԵՏՄ-ի անտառը երրորդ երկրների հետ 2016թ. (մլրդ դոլար)²

Ապրանքաշրջանառության ցուցանիշների դիտարկումն առանձին երկրների մասով ցույց է տալիս, որ թե՛ արտահանման, թե՛ ներմուծման առավելագույն բաժինը՝ մոտ 85%-ը, հասնում է Միության գերխոշոր

¹ Հիմնադիր պայմանագրի 63-րդ հոդված. Տնտեսական զարգացման կայունությունը որոշող հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշները:

² Աղբյուրը՝ ԵՏՄ վիճակագրության բաժին:

անդամ Ռուսաստանի Դաշնությանը: Պատկերը նույնն է ԵՏՄ ներքին ապրանքաշրջանառության դեպքում: ԵՏՄ 5 անդամ-երկրների ներքին ապրանքաշրջանառության 84%-ը բաժին է ընկնում Ռուսաստանի հետ 4 երկրների փոխադարձ առևտրին: ԵՏՄ-ն աշխարհին առարում է հանրահումբային և վառելիքաէներգետիկ ապրանքներ (արտահանման 60.6%) և ներմուծում պատրաստի տեխնոլոգիական արտադրանք (43.3%), ինչը փաստում է ԵՏՄ-ի արդյունաբերական պոտենցիալի ցածր և անբյուջեակ մակարդակի մասին: Հայաստանը Միության արտաքին առևտրաշրջանառության մեջ ունի աննշան ծավալներ՝ ընդամենը 0.7%: Արտահանման ծավալներում Հայաստանի մասնաբաժինը 0.4% է, ներմուծման մեջ՝ 1.1%:

Գծապատկեր 2. Հայաստանի առևտրաշրջանառությունը (մլն դր.) 2017թ.²

Մա փաստում է, որ Հայաստանն ի սկզբանե կայուն ապրանքաշրջանառություն է ունեցել այլ, մասնավորապես եվրոպական երկրների, ոչ թե Ղազախստանի, Ղրղզստանի կամ Քեյպտոսի հետ: Հայ գործարարները ներգրավված չեն եղել ղազախական, ղրղզական և քեյպտոսական շուկաներում, նրանց հիմնական ուղղությունները եղել են Եվրոպան, Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ը, Կանադան: Այդ է պատճառը, որ ներկայումս բավականին դժվար է նոր շուկաներ մտնելը, և չնայած ապրանքաշրջանառությունն այս երկրների հետ շատ ցածր է, այնուամենայնիվ նկատվում

¹ <http://ampop.am/armenia-in-eaeu/#imageclose-2742>

² Աղբյուրը՝ ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն:

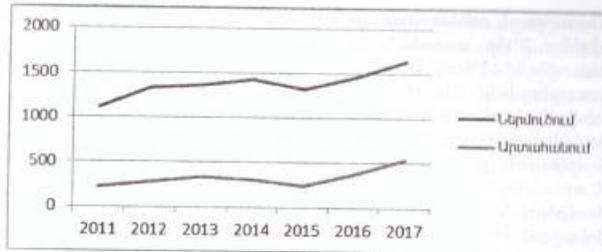
է որոշակի աճ: Խնդիրը դժվար լուծելի է դառնում նաև այն պատճառով, որ այդ երկրներին արտադրանքները մրցունակ և նախընտրելի չեն միայնակ համար: Սա դժվար թե կարգավորեն անգամ Միությունում գործող առևտրային կարգավորման ազատական դրույթները: Եվ սա միայն Հայաստանի հետ առևտրային հարաբերություններին չի վերաբերում, այլ նաև նշված Բելառուս-Ղազախստան, Բելառուս-Ղրղզզստան և Ղրղզզստան-Ղազախստան փոխադարձ առևտրին:

Աղյուսակ 1

ՀՀ առևտուրը ԵՄՏՄ անդամ-երկրների հետ 2017թ. (հազար ԱՄՆ դոլար)¹

Երկրներ	Արտահանում	Ներմուծում	Սալդո
Ռուսաստան	541 582,60	866 643,70	-325 061,10
Բելառուս	6 937,0	23 075,40	-16 138,40
Ղազախստան	4 915,70	8 666,70	-3 751,00
ԵՄՏՄ	553 435,30	898 385,80	-344 950,50

ՀՀ-ի գլխավոր առևտրային գործընկերը վերջին մի քանի տարիներին թե՛ արտահանման, թե՛ ներմուծման գծով եղել է մեծում է Ռուսաստանի Դաշնությունը, որը միաժամանակ ԵՄՏՄ անդամ-երկիր է: 2017թ. նրան բաժին է ընկել ՀՀ-ի արտահանման 24.1%-ը, ներմուծման՝ 20.7%-ը: ՀՀ առևտրային գործընկերների շարքում ԵՄՏՄ անդամ-երկրներից երկրորդ տեղում Բելառուսն է: Ղազախստանից Հայաստան ապրանքների ու ծառայությունների արտահանումը և ներմուծումը համեմատած ՌԴ-ի և Բելառուսի հետ եղել է քիչ: Ղրղզզստանից ապրանքների և ծառայությունների ներմուծում գրեթե չի եղել, իսկ արտահանումը կազմում է շատ չնչին մասը:

Գծապատկեր 3. Հայաստան-Ռուսաստան առևտրաշրջանառությունը 2011-2017թթ. (մլն դոլար)¹

Շատ առևտրային ցուցանիշների² Հայաստանի առևտրատնտեսական կապերը ԵՄՏՄ-ի շրջանակներում սահմանափակվում են բացառապես ՀՀ-ՌԴ տնտեսական կապերի տիրույթում: Այս իրավիճակում ապելոյդ է դառնում անդրադարձ կատարել Հայաստան-Բելառուս, Հայաստան-Ղազախստան, Հայաստան-Ղրղզզստան ներդրումներին, աշխատանքային միզբացիային, տուրիզմին կամ այլ ոլորտներին, քանի որ տեսանելի շարժ այդ առումով չկա: Հետևաբար, ԵՄՏՄ-ի սկզբնավորման գոնե այս փուլում Հայաստանը Միության կազմում փորձում է առաջնահերթ և բացառապես տնտեսական հարաբերություններ խորացնել Ռուսաստանի հետ: ԵՄՏՄ անդամակցությունից հետո, Հայաստանը նա գրոյակնացրեց մարսատուրքերը, ինչը երկարաժամկետ դրական ազդեցություն կարող է ունենալ նախ՝ հայկական շուկայում սպառողական ապրանքների գների նվազման, ապա՝ հայկական ապրանքների՝ ԵՄՏՄ շուկայում մրցունակության մեծացման առումով: Թե՛ որքանով է մաքսատուրքերի գրոյակնացումը նպաստել Ռուսաստանից ներմուծվող և դեպի Ռուսաստան արտահանվող ապրանքների ծավալների վրա, ցույց է տալիս վիճակագրությունը: Օրինակ, եթե 2015թ. Ռուսաստանից տրանսպորտային միջոցների ներմուծման ծավալը կազմում էր 16.5 մլն դոլար³, ապա 2016թ. այդ ծավալը աճել է 53%-ով³՝ հասնելով 25.3 մլն դոլարի: Հայաստանից

¹ Աղբյուր՝ ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն:

² http://armstat.am/file/article/ft_2_nish_2016_10.pdf.

³ http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/tables/intra/Documents/2016/12/201612_9_1.pdf.

¹ Աղբյուր՝ ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն՝ http://www.armstat.am/file/article/sv_12_17a_411.pdf.

Ռուսաստան ամենաշատն արտահանվում են ոգելից և ոչ ոգելից ըմպելիքները: 2015թ. արտահանումը կազմել է 92.3 մլն դոլար, մինչդեռ 2016թ. այն աճել է 52.5%-ով՝ կազմելով 140.8 մլն: Ոգելից և ոչ ոգելից ըմպելիքներ ապրանքախմբի մեջ 94%-ը բաժին է ընկնում սպիրտային խմիչքներին, հիմնականում կոնյակի և օղու տեսակատես: Դեռևս խորհրդային ժամանակներից ռուսական շուկայում հայկական խմիչքները կայուն սեգմենտ է մրցունակություն են ունեցել: ԵՏՄ անդամակցության շրջանում անկում է արձանագրվել Հայաստանից Ռուսաստան արտահանվող կաթի, կաթ-նամթերքի և այլ կենդանական ծագման սննդամթերքի կազմում՝ 2016թ. նվազելով 43%-ով և կազմելով 13.2 մլն դոլար: Արտահանման կառուցվածքում խոշոր ապրանքախումբ համարվող «Քանջարեղենի, պտուղների, ընկույզների և բույսերի մասերի վերամշակումից մթերքները» ևս 2016թ. նվազել են՝ կազմելով 12.2 մլն դոլար 2015թ. 14.3 մլն-ի փոխարեն: Բացի ապրանքների և ծառայությունների առևտրից և կապիտալ ներդրումների իրականացումից, ԵՏՄ անդամ-երկրները, այդ թվում նաև Հայաստանը, համագործակցում են նաև մի շարք այլ ոլորտներում: ԵՏՄ անդամակցության հետ մեկտեղ փոփոխություններ են կատարվել աշխատանքի և սոցիալական պաշտպանության ոլորտում, ՀՀ բնապահպանության նախարարության կողմից տեսնվաբար տարբեկետներին լիցենզիաների տրամադրման ոլորտում, ռստիկանության գործունեության, առողջապահության ոլորտում, տրանսպորտի բնագավառում և նույնիսկ մշակույթի նախարարության կարգավորման բնագավառում: ՀՀ-ի համար չլավացանց կարևոր է խորացնել համագործակցությունը ԵՏՄ-ի հետ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտում: Այնուամենայնիվ կարող ենք նշել այն փաստը, որ ՀՀ-ն, լինելով փոքրատարածք, Բելառուսի և Ղազախստանի նկատմամբ ունի համեմատական շատ լուրջ առավելություններ, որը նշանակում է, որ ՀՀ-ԵՏՄ շրջանակներում լուրջ հետաքննություններ ունի՝ օգտվելով ստեղծված բարենպաստ միջավայրից: ՀՀ-ն ակտիվորեն համագործակցում է ԵՏՄ անդամ-պետությունների հետ նաև կրթության և գիտության ոլորտում: Հատկապես խորանում է այս ոլորտում համագործակցությունը Ռուսաստանի հետ, որի վառ ապացույցն է ՀՀ-ում Մ. Լոմոնոսովի անվան Մոսկվայի պետական համալսարանի մասնաճյուղի բացումը, իսկ արդեն վաղուց ՀՀ-ում գործում է Հայ-ռուսական (Մյալոնական) համալսարանը: Աշխատուժի ազատ տեղաշարժի ապահովման նպատակով ԵՏՄ սթայմանագրով միության անդամ-պետությունների քաղաքացիների համար, ուժերը ցանկություն ունեն աշխատելու ԵՏՄ

¹ http://armstat.am/file/article/ft_2_nish_2016_10.pdf.

² Նույն տեղում:

պետություններից որևէ մեկում, թույլատրության փաստաթղթերի ձևակերպումը, ինչպիսիք են պատենտները կամ աշխատանքի թույլտվությունը, չի պահանջվում: Հավասարապես, ինչպես ԵՏՄ երկրների սահմանն անցնելիս՝ միգրացիոն քարտերի լրացումը, եթե քաղաքացիների գտնվելու ժամկետը չի գերազանցում մուտքի օրվանից 30 օրը: Աշխատողներն ու նրանց ընտանիքի անդամներն ազատվում են գրանցումից (հաշվառումից) երբեք գործերի մարմիններում մինչև 30 օր գտնվելու ժամկետով՝:

Եվրասիական տնտեսական միության ուսումնասիրություն, ակնհայտորեն ցույց է տալիս դրա բազմաշերտ և բազմաբովանդակ լինելը: Եվրասիական տնտեսական միությունը որպես վերագրային մարմին ստեղծվել է ժողովրդավարական հիմքեր ունեցող պետությունների կողմից, որոնք դրա ստեղծման հիմքում դրել են ընդհանուր համագործակցության գաղափարը:

ԳԳ-Ի ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎԿԱՄԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ

ՂՈՆԱՐԱ ԳՈՎԻԿԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայակի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի առաջին կարգի տնտեսագետ

Պատճառագիր: Հողվածում երկխայացվում է ՀՀ-ի անդամակցությունը ԵՏՄ-ին, ինչպես նաև դրա սոցիալ-տնտեսական հետևանքները: Արդեն 2 տարի է՝ Հայաստանը Եվրասիական տնտեսական միության (ԵՏՄ) լիիրավ անդամ է: Հինգ երկրներ ընդգրկող ինտեգրացիոն միավորմանը միանալու գործընթացը Հայաստանը սկսեց 2013թ. աշնանը: Չունենալով ընդհանուր սահման ԵՏՄ մյուս երկրների՝ Ռուսաստանի, Բելառուսի, Ղազախստանի և Ղրղըզստանի հետ՝ 2016թ. Հայաստանն իր արտաքին անտերաշրջանառությունը կազմակերպեց ԵՏՄ համաձայնագրերով:

Բանալի բաներ. *Եվրասիական տնտեսական միություն, սահմանաշրջանառություն, արտահանում, ներմուծում, մարաստուրբեր, ինտեգրացիոն գործընթացներ, համագործակցություն, անդամ-երկրներ, միություն:*

¹ <http://www.mfa.am/hy/international-organisations/EurAzES/>.

ЧЛЕНСТВО АРМЕНИИ В ЕВРАЗИЙСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ СОЮЗЕ

ДОНАРА ОВИКОВНА ГРИГОРЯН

экономист первой категории Института экономики им. М. Котаяна НАН РА

Аннотация: В статье представлено членство Армении в Евразийском экономическом союзе, а также его социально-экономические последствия. Уже два года Армения является полноправным членом Евразийского экономического союза (ЕЭС). Процесс присоединения к интеграционной ассоциации с участием пяти стран начался в Армении осенью 2013 года. Не имея общей границы с другими странами ЕЭС - Россией, Беларусь, Казахстаном и Кыргызстаном, в 2016 году Армения организовала свой внешнеторговый оборот с соглашениями ЕЭС.

Ключевые слова: *Евразийский экономический союз, торговля, экспорт, импорт, таможенные пошлины, интеграционные процессы, сотрудничество, страны-участницы, объединение.*

ARMENIA'S ACCESSION TO THE EURASIAN ECONOMIC UNION

DONARA HOVIK GRIGORYAN

*First Level Economist, M. Kotaryan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia*

Abstract: This article presents Armenia's membership in the Eurasian Economic Union (EAEU), and socio-economic consequences of thereof. Armenia has joined the EAEU since January 2015 as a full member-state. In fall 2013, Armenia initiated the process of joining the Union of founding three member-states and along with Kyrgyz Republic's accession to the Union the number of full members reached 5 states in 2015. Without having common borders with the member-states of the EAEU, namely with Russia, Belarus, Kazakhstan and Kyrgyz Republic, Armenia's bilateral trade with each of the member-states was regulated in compliance with the principles stated in various EAEU agreements in 2016.

Keywords: *The Eurasian Economic Union, foreign trade, exports, imports, customs duties, integration processes, cooperation, member-states, union.*

ԱՐՄԻԵՆ ՄԵՆԱԿԻ ԿՅՈՒՐԵՅԱԼ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Գրիգորյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի իսպրոյր

ՀՀ ՄՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆԵԹԱՑՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՐՅՈՒՆԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՈՐԴԻՆԵՐԸ ԳՅ ԳՈՐԾԱՐԱՐ ՄԻԶԱԿԱՅՐԻ ԲԱՐԵՓՈՒՄՄԱՆ ԳԵՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՉԱՄՏԵՆՔՍՈՒՄ

ՀՀ սոցիալ-տնտեսական գործընթացների կառավարման հիմնախնդիրները տնտեսության զարգացման զրավակներինք են. այդ առումով հողվածում իրականացվել է վերլուծություն, համաձայն որի մշակվել է ձևաչափ, որտեղ ներառվել են գործարար միջավայրի բարեփոխման գերակայությունները Հայաստանի Հանրապետությունում: Այդ համատեքստով իրականացվել է գնահատում, որտեղ ներառվել են մակրոտնտեսական հիմնական ցուցանիշները՝ զբաղվածության և տնտեսական ակտիվության մակարդակները:

ՀՀ բնակչության կենսամակարդակը բնութագրող ցուցանիշներից մեկը ինչպես զբաղվածության, այնպես էլ տնտեսական ակտիվության մակարդակն է: Պետք է նկատել, որ գոյություն ունի որոշակի ազդեցություն բնակչության զբաղվածության և տնտեսական ակտիվության մակարդակների միջև, ինչպես երևում է գծապատկեր 1-ից:

2005 թվականը 2004 թվականի համեմատ զբաղվածության մակարդակի փոփոխությունն չի արձանագրել, սակայն բերել է տնտեսական ակտիվության մակարդակի 1.5 տոկոս նվազեցման:

2007 թվականին 2004 թվականի համեմատ զբաղվածության մակարդակի 4.3 տոկոս նվազեցումը բերել է տնտեսական ակտիվության մակարդակի 6.9 տոկոս նվազեցման: Պետք է նկատել, որ տնտեսական ակտիվության մակարդակի անկումը եղել է ավելի եական, քան զբաղվածության մակարդակի անկումը:

2009 թվականին 2007 թվականի համեմատ զբաղվածության մակարդակի 5.1 տոկոս նվազեցումը բերել է տնտեսական ակտիվության մակարդակի 8.6 տոկոս ավելացման, զբաղվածության նվազման պատճառ է հանդիսացել ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը, որի հետևանքով տեղի է ունեցել աշխատատեղերի եական կրճատում, վերջինս էլ հանգեցրել է գործազրկության մակարդակի ավելացման (7,0%)¹:

¹ ՀՀ ԱՎԾ Հայաստանի վիճակագրական տարեկից 2010 թվականի «Զբաղվածություն», էջ 64, <http://armsstat.am/files/doc/99461553.pdf>

2016 թվականին 2009 թվականի համեմատ զբաղվածության մակարդակի 3.9 տոկոս աճը բերել է տնտեսական ակտիվության մակարդակի 3 տոկոս ավելացման, վերջինիս աճի պատճառ է հանդիսացել նույն ժամանակահատվածում մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի աճը՝ 8 ԱՄՆ դոլլար:

2017 թվականին 2016 թվականի համեմատ զբաղվածության մակարդակի ավելացումը (1 տոկոս) հանգեցրել է տնտեսական ակտիվության մակարդակի 0.8 տոկոս ավելացման:

Զբաղվածության և տնտեսական ակտիվության մակարդակների կանխատեսման նպատակով կիրառվել է max-min մեթոդը, որը 2 ցուցանիշների դեպքում կանխատեսվող մեթոդ է:

MAX-MIN մեթոդը կիրառելու նպատակով զբաղվածության և տնտեսական ակտիվության մակարդակներից ընտրվել են առավելագույն և նվազագույն ցուցանիշները: Զբաղվածության մակարդակի առավելագույն արժեքը 51.9% է, նվազագույնը՝ 48.1%, իսկ տնտեսական ակտիվության մակարդակի առավելագույն արժեքը 63.4% է, իսկ նվազագույնը՝ 54.5%: Հաշվարկվել է վերջիններիս տարբերությունը, այնուհետև հարաբերությունները:

MAX-MIN մեթոդը արտացոլվել է հետևյալ բանաձևի միջոցով.

$$Y = a + bx \quad (1)$$

որտեղ.

Y-ը զբաղվածության մակարդակն է (%),

x-ը տնտեսական ակտիվության մակարդակը (%),

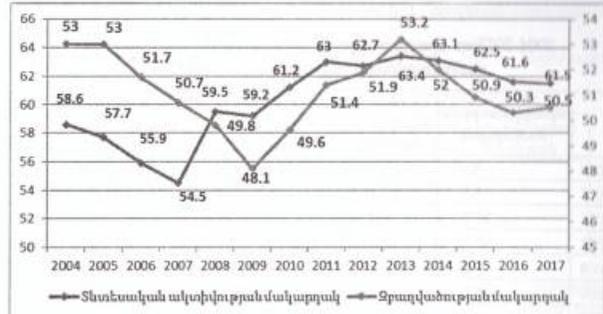
a-ն հաստատուն մեծություն է (ենթակա է որոշման),

b-ն փոփոխական մեծություն (ենթակա է որոշման):

Հաշվարկը կատարվել է 2004-2017թթ. կտրվածքով, և (1) հավասարումը ունեցել է հետևյալ տեսքը.

$$Y = 0.559 + 0.023x$$

Այսինքն՝ a-ն՝ 0.559 կամ 55.9%, իսկ b-ն՝ 0.023 կամ 2.3%, հետևաբար՝ տնտեսական ակտիվության մակարդակի մեկ տոկոսային փոփոխությունը կարող է բերել զբաղվածության մակարդակի 2.3 տոկոսային կտրի ավելացման, այսինքն՝ տնտեսական ակտիվության մակարդակի հետագա բարձրացումը կրերի բնակչության սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծման:

Գծապատկեր 1. 2004-2017թթ. զբաղվածության, տնտեսական ակտիվության մակարդակների շարժընթացը ՀՀ-ում (%)¹

Տնտեսական ակտիվության և զբաղվածության մակարդակների միջև փոփոխապակցվածությունը բացահայտելու նպատակով իրականացվել է կոռելյացիոն վերլուծություն, որտեղ տնտեսական ակտիվության և զբաղվածության մակարդակները ներկայացվել են հետևյալ բանաձևի հիման վրա.

$$Y = a_0 + a_1 \cdot Em + \varepsilon \quad (2)$$

որտեղ

Y-ը տնտեսական ակտիվության մակարդակն է,

Em-ը զբաղվածության մակարդակն է,

(a_0, a_1)-ը հաստատուն մեծության և փոփոխականի էլաստիկության գործակիցներն են,

ε -ն պատահական սխալի մեծությունն է:

Վերլուծության համար դիտարկվել են 2004-2017թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածի տնտեսական ակտիվության և զբաղվածության մակարդակների պաշտոնական վիճակագրական տարեկան տվյալները:

¹ ՀՀ ԱՎԾ . Հայաստանի վիճակագրական Տարեգրքեր 2006թ., 2010թ., 2015թ., 2017թ., «Զբաղվածություն», էջեր 50, 52, 57, 51 (<http://armstat.am/file/doc/99461553.pdf>) ; (<http://armstat.am/file/doc/99492603.pdf>), (<http://armstat.am/file/doc/99504348.pdf>) Հրատարակումներ՝ «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2017 թվականի հունվար-օգոստոսին» (http://armstat.am/file/article/sv_08_17a_141.pdf)

2004-2015 թթ. զբաղվածության, տնտեսական ակտիվության
մակարդակների շարժընթացը 22-ում (%)¹

	Զբաղվածության մակարդակ	Տնտեսական ակտիվության մակարդակ	Զբաղվածության մակարդակ (Log)	Տնտեսական ակտի- վության մակարդակ (Log)
2004	53	58.6	3.970292	4.070735
2005	53	57.7	3.970292	4.055257
2006	51.7	55.9	3.945458	4.023564
2007	50.7	54.5	3.925926	3.998201
2008	49.8	59.5	3.908015	4.085976
2009	48.1	59.2	3.873282	4.080922
2010	49.6	61.2	3.903991	4.114147
2011	51.4	63	3.939638	4.143135
2012	51.9	62.7	3.949319	4.138361
2013	53.2	63.4	3.974058	4.149464
2014	52	63.1	3.951244	4.144721
2015	50.9	62.5	3.929863	4.135167
2016	50.3	61.6	3.918005	4.120662
2017	50.5	61.5	3.921973	4.119037

2-րդ ռեգրեսիոն հավասարումը գնահատվել է փոքրագույն բառակուսիների եղանակով՝ Eviews 9²՝ ելնելով համակարգչային ծրագրային հնարավորությունից, սակայն մինչ այդ հավասարումը գնահատելը անհրաժեշտ է տվյալները համահարթեցնել: Ուստի այդ նպատակով

¹ 22 ԱՄՄ, Հայաստանի վիճակագրական Տարեգրքեր 2006թ., 2010թ., 2015թ., 2017թ., «Զբաղվածություն», էջեր 50, 52, 57, 51 (<http://armstat.am/file/doc/99461553.pdf>), (<http://armstat.am/file/doc/99493603.pdf>), (<http://armstat.am/file/doc/99504348.pdf>): Հրատարակումներ «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատություն» ՄԱՄՀ Հայաստան.Տնտեսական աճը, աղքատությունը և աշխատանքի չունեցի զարգացումները 2004-2008թթ., 2008-2013թթ., 2012-2017թթ., էջեր 28, 31, 33 http://www.armstat.am/file/article/poverty_2009_2.pdf, http://armstat.am/file/article/5.poverty_2014a_2.pdf:

² Eviews-ը Micro TSPիսթեթի Windows տարբերակն է, որը պարունակում է զարգացած «օգնում» (help), որն, քան նախորդ կոմունտեթիկ մեթոդների ուղեցույց է: Eviews-ի մասին մանրամասն տեղեկատվություն կարելի է ստանալ հետևյալ էլ. հասցեում՝ <http://www.eviews.com/>:

տվյալները լրգարիթմել ենք որպես աղյուսակ 1՝ որպեսզի խտասպինեք կեղծ կոռելյացիոն կապ ստանալուց:

Ընտրված գործոնների միջև կոռելյացիոն մեծությունները¹

	Տնտեսական ակտի- վության մակարդակ	Զբաղվածության մակարդակ
Տնտեսական ակտիվության մակարդակ	1	
Զբաղվածության մակարդակ	0.701427	1

Ընտրված ցուցանիշների հիման վրա իրականացված կոռելյացիոն վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանց միջև իրոք գոյություն ունի նշանակալից դրական կոռելյացիա: Ինչպես ցույց են տալիս աղյուսակ 2-ի տվյալները, տնտեսական ակտիվության և զբաղվածության մակարդակների միջև գոյություն ունի նշանակալից դրական կոռելյացիա՝ 0.70: Ուստի իրականացված կոռելյացիոն վերլուծության արդյունքները հաստատում են, որ դիստրիբյուցիոն գործոնների միջև գոյություն ունի նշանակալի փոխկապվածություն:

**ՀՀ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՈՒՐԱՆԵՐԸ ՀՀ ԳՈՐԾՆԱՐ
ՍԻՏԱԿԱՑՐԻ ԲԱՐԵՓՈՒՄԱՆ ԳԵՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՂՑՈՒՄ**

ԱՐՓԻՆԸ ՄԵՆԱԿԻ ԿՅՈՒՐԵՂՄԱՆ

22 ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի հայցորդ

Համառոտագիր: Հայաստանի Հանրապետությունում տնտեսական ակտիվության մակարդակի հետագա բարձրացումը կարող է ընդլայնել բնակչության սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծման, զբաղվածության մակարդակի ավելացման, աղքատության մակարդակի կրճատման, և դրանով իսկ կրթարժան բնակչության կենսամակարդակը: Վերջինիս մակարդակի բարձրացումն էլ խթան կհանդիսանա օտարերկրյա ներդրումների ներգրավմանը, որն էլ կբերի գործարար միջավայրի զարգացման:

¹ Հաշվարկվել է եղիտակի կողմից:

Բանալի բառեր. գործարար միջավայր, մակրոտնտեսական ցուցանիշ, բնակչության կենսամակարդակ, զբաղվածության մակարդակ, տնտեսական ակտիվության մակարդակ, MAX-MIN մեթոդ:

СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫМИ И ЭКОНОМИЧЕСКИМИ ПРОЦЕССАМИ В КОНТЕКСТЕ ПРИОРИТЕТОВ ДЕЛОВОЙ СРЕДЫ АРМЕНИИ

АРПИНЕ МЕХАКОВНА КЮРЕГЯН

соискатель Института экономики им. М. Котаяна ИАН РА

Аннотация: Повышение уровня экономической активности в Республике Армения может привести к решению социально-экономических проблем населения, повышению уровня занятости и снижению уровня бедности, тем самым поднимая уровень жизни населения. Это приведет к стимулированию привлечения иностранных инвестиций, что в свою очередь будет способствовать развитию бизнес-среды.

Ключевые слова: *бизнес-среда, макроэкономический показатель, уровень жизни населения, уровень занятости, уровень экономической активности, метод MAX-MIN.*

APPROACHES TO INCREASING THE EFFICACY OF MANAGEMENT OF SOCIOECONOMIC PROCESSES IN THE REPUBLIC OF ARMENIA IN THE CONTEXT OF PRIORITIES FOR REFORMING THE BUSINESS ENVIRONMENT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ARPINE MEKHAK KYUREGHYAN

Ph.D. Student, M. Kotanyan Institute of Economics National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: Further increase of the level of economic activity in the Republic of Armenia could lead to addressing of the socioeconomic issues of the population, the increase in employment, poverty reduction, thus raising the living standards. The rising standard of living would stimulate the attraction of foreign investments, resulting in more business-friendly environment.

Keywords: *Business environment, macroeconomic indicator, standards of living of the population, employment level, level of economic activity, the MAX-MIN method.*

**ՊՎԿԻՔ ՎԱՐԻՄԻՐ ԶՈՐԻԹՅՈՒՆՑԱՆ, տ.գ.դ.,
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի ասպրատար գիտաշխատող**

ԶԱՐԿԱՅԻՆ ՕՐԵՆՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱԿՈՐՄԱՆ ՈՒ ԲԱՆԵՓՈՒՍՄԱՆ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻՎՆ ԱԿՑԻԶԱՅԻՆ ԶԱՐԿԻ ՄԱՍԻՎ

Հարկային օրենսդրության ձևավորման էվոլյուցիան ակցիզային հարկի մասով: Հայաստանի Հանրապետությունում գործող հարկային համակարգում իր ուրույն տեղն ունի եւս ակցիզային հարկը: Ակցիզային հարկը, չնայած որ այն շատ լայն տարածում ունի աշխարհում, նույնպէս անձանդ էր Հայաստանի Հանրապետության հարկային պրակտիկային և որպէս նորություն ներդրվեց Հայաստանի Հանրապետությունում անկախացման տարիների սկզբից: Ակցիզային հարկի ներդրումը պայմանավորված էր տնտեսության շուկայական վերափոխումների պահանջով և Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջէի եկամուտների ապահովման աներաժեշտությամբ:

Ակցիզային հարկը կիրառվում է որոշակի ապրանքների կամ ապրանքների խմբերի նկատմամբ՝ հիմք ընդունելով նրանց շահութաբերության մակարդակը կամ սպառման նպատակը:

Ակցիզային հարկը հանրապետությունում կիրառվեց Հայաստանի Հանրապետության նախագահի՝ 1992 թվականի հունվարի 27-ի «Ակցիզային հարկի մասին» հրամանագրով, որով ակցիզային հարկ նախանկել արտադրատեսակների իրացման գնի նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետությունում ակցիզային հարկով հարկման ենթակա առաջին ենթաակցիզային ապրանքներն են:

Ակցիզային հարկը սկսեց կիրառվել սեփական արտադրության ենթաակցիզային ապրանքների նկատմամբ: Ընդ որում, ակցիզային հարկ վճարողներն էին ենթաակցիզային ապրանքներ ինքուրույն արտադրող և իրացնող Հայաստանի Հանրապետության ձեռնարկությունները և կազմակերպությունները: Այնուհետև 1992 թվականի մարտի 25-ին Հայաստանի Հանրապետության հարկային պետական տեսչության կողմից, Հայաստանի Հանրապետության էկոնոմիկայի և արդարադատության նախարարությունների հետ համաձայնեցված, հաստատվեց և գործողության մեջ դրվեց «Ակցիզային հարկի հաշվարկման ու վճարման կարգի մասին» թիվ 0949/1 հրահանգը, որում ներկայացվում էին ակցիզային հարկի եւթյունը, հարկման օբյեկտը, հարկվող շրջանառությունը, ակցիզային հարկի հաշվարկման և վճարման կարգը և ձևերը, հաշվարկների

ներկայացման ժամկետները, ակցիզային հարկի հաշվապահական հաշվառման վարման կարգը, վճարողների պարտավորությունը և հարկային մարմինների վերահսկողությունը: Քաջի վերնուշայկերից, ակցիզային հարկի ներդրման և կիրառման վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության հարկային տնայության կողմից կազմվել են մի շարք ցուցումներ, շրջաբերական նամակներ:

Ակցիզային հարկի ներդրման գործում հաջորդ էական քայլը «Ակցիզային հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության առաջին օրենքն է (ՀՕ-33), որի համաձայն ակցիզային հարկի դրույթաչափերը սահմանվում են Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի ֆինանսավարկային և բյուջետային հարցերի մշտական հանձնաժողովի համաձայնությամբ, իսկ անհամաձայնության դեպքում՝ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի որոշմամբ:

«Ակցիզային հարկի մասին» օրենքը գործողության մեջ դրվեց Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի 1992 թվականի մայիսի 20-ի «Ակցիզային հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի կիրառման մասին» որոշմամբ: Ըստ այդ որոշման առաջին կետի՝ «Ակցիզային հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը կիրառվեց (ըստ օրենքի) 5-րդ հոդվածի պահանջի) Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի ֆինանսավարկային և բյուջետային հարցերի մշտական հանձնաժողովի համաձայնությամբ:

Ելևելով դրանից՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը 1992 թվականի հունիսի 20-ին ընդունեց «Ակցիզային հարկի դրույթաչափերի մասին» թիվ 358 որոշումը, և սկսեց գործել «Ակցիզային հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ չնայած Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի վերը նշված որոշման պահանջին, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը չհաջողվեց 1992 թվականի հուլիսի 1-ից ապահովել նախկին ԽՍՀՄ անդամ չհանդիսացող պետություններից ներմուծվող երթուղիներից ակցիզային հարկով հարկումը, քանի որ ՀՀ կառավարության՝ 20.06.1992թ. թիվ 358 որոշման 3-րդ կետով պահանջվող ներմուծվող ապրանքների ակցիզային հարկով հարկման կարգը սահմանվեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միայն 1993 թվականի մայիսի 26-ի «Հայաստանի Հանրապետություն ներմուծվող ապրանքների ակցիզային հարկի հաշվարկման և վճարման կարգի մասին» թիվ 278 որոշումով, որի 6-րդ կետով սահմանված կարգը

կիրառվեց 1993 թվականի հունիսի 1-ից: Իսկ մինչ այդ՝ դեռևս 1992 թվականի հոկտեմբերի 19-ին, ՀՀ կառավարությունը սահմանել էր ներմուծվող երթուղիներից ակցիզային ապրանքների ակցիզային հարկի դրույթաչափերը՝ «Արմուծվող ապրանքների ակցիզային հարկի դրույթաչափերի մասին» թիվ 519 որոշմամբ: Ընդ որում, այդ որոշմամբ սահմանված ներմուծվող երթուղիներից ակցիզային ապրանքների ակցիզային հարկի դրույթաչափերը շատ ավելի ցածր էին սեփական արտադրության երթուղիներից ակցիզային հարկի դրույթաչափերից:

Ըստ Լուսյան, «Ակցիզային հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը ինչպես սեփական արտադրության, այնպես էլ նախկին ԽՍՀՄ անդամ չհանդիսացող պետություններից ներմուծվող երթուղիներից ակցիզային հարկման համար սկսեց ամբողջապես գործել ընդամենը 1993 թվականի հունիսի 1-ից՝ շուրջ մեկ տարի ներմուծվող ապրանքների գծով չսահմանվող ակցիզային հարկ:

«Ակցիզային հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը գործողության մեջ մտնելուց հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը (նպատակ ունենալով կարգավորել ակցիզային հարկի կիրառմանը) մի շարք որոշումներով փոփոխություններ է կատարել երթուղիներից ակցիզային հարկման դրույթաչափերի մասին:

Այսպես, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության՝ 1992 թվականի նոյեմբերի 12-ի թիվ 564 որոշումը ակցիզային հարկի 25 տոկոս առանձնացված դրույթաչափ է սահմանվել «գինեյուրի» համար, 1992 թվականի հոկտեմբերի 28-ի թիվ 543 որոշմամբ սահմանվել է 5 տոկոս ակցիզային հարկի դրույթաչափի հանրապետությունում արտադրվող գինու-օղու ապրանքախմբին պատկանող «պողաձախապողապողային թունը ըմպելիքների» համար, 1993 թվականի ապրիլի 19-ի թիվ 174 որոշմամբ դադարեցվել է «ոչլսարի մոդրնիզ կարված բակդրական և զինվորական կիսավերաբրկունների» նկատմամբ ակցիզային հարկի կիրառումը, 1994 թվականի դեկտեմբերի 29-ի թիվ 606 որոշմամբ սահմանվել են հավասար դրույթաչափեր Հայաստանի Հանրապետությունում արտադրվող և Հայաստանի Հանրապետություն ներմուծվող երթուղիներից ակցիզային ապրանքների համար վերացնելով գործող հարկային խտրականությունը սեփական արտադրության և ներմուծվող երթուղիներից ակցիզային ապրանքների ակցիզային հարկի դրույթաչափերում: Ընդ որում, ՀՀ կառավարության՝ 29.12.1994թ. թիվ 606 որոշման ընդունմամբ ազատվում էր հարկման արգելաբան սկզբունքը միաժամանակ ներմուծվող ապրանքների համար կիրառվող ակցիզային հարկի ցածր դրույթաչափերը փոխարինելով սեփական արտադրության երթուղիներից ակցիզային ապրանքների

համար սահմանված ակցիզային հարկի բարձր դրույքաչափերով: Դրանց հետ մեկտեղ 1993-1996 թվականներին «Ակցիզային հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում չորս դեպքով կատարվել են փոփոխություններ:

Առաջին փոփոխությունը կատարվել է «Ակցիզային հարկի մասին» օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» 1993 թվականի ապրիլի 18-ին ընդունված Հայաստանի Հանրապետության օրենքով (ՀՕ-53), որով փոփոխություններ կատարվեցին «Ակցիզային հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքի (ՀՕ-33) առանձին հոդվածներում: Այսպես.

- Նշված օրենքի 3-րդ հոդվածում կատարված լրացմամբ Հայաստանի Հանրապետությունում արտադրված ենթակցիզային ապրանքների համար հարկման օբյեկտ սահմանվեց դրանց իրացման շրջանառությունը բաց թողնելու գերակա (առանց ավելացված արժեքի հարկի), որով որոշակիացվեց նշված հարկման օբյեկտը, և հստակեցվեցին ակցիզային հարկի հարաբերությունները ավելացված արժեքի հարկի հետ:
  - Նշված օրենքի 4-րդ հոդվածում կատարված լրացմամբ ակցիզային հարկից ազատվեցին Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գործող ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքներ արտադրող և իրացնող իրավաբանական անձի կարգավիճակ ունեցող վճարողներին արտադրական վերամշակման նպատակով որպես հումք (կիսաֆաբրիկատ) իրացվող ապրանքները՝ կանխելով կրկնակի հարկումը և խրախուսելով այդ ապրանքների արտադրությունը, իսկ 7-րդ հոդվածում սահմանվեց կանխավճարի սկզբունքը, որն արդարացված չէր:
  - Օրենքում ավելացվեց հոդված, որով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի ֆինանսավարկային և բյուջետային հարցերի մշտական հանձնաժողովի համաձայնությամբ, կարող էր սահմանել ակցիզային հարկի հաստատագրված վճարների չափեր, դրանց հաշվարկման և վճարման կարգ, ինչպես նաև արտոնություններ վճարողների համար, իսկ օրենքի կիրարկման հրահանգը մշակում է Հայաստանի Հանրապետության հարկային պետական տեսչությունը՝ համաձայնեցնելով Հայաստանի Հանրապետության ֆինանսների և արդարադատության նախարարությունների հետ:
- «Ակցիզային հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի (ՀՕ-33) երկրորդ փոփոխությունը կատարվել է 1994 թվականի նոյեմբերի

30-ի ՀՕ-126 օրենքով, որով փոփոխություն է կատարվել ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների ցանկում՝ ավելացնելով գարեջուրը, գարեղեղը (բիժուտերիան), առանձին թվարկելով խաղողի գինիները և զինեկոլը, հանելով գորգագործական արտադրանքը և թողնելով միայն ձեռագործ գորգերը:

«Ակցիզային հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի (ՀՕ-33) երրորդ փոփոխությունը կատարվեց 1995 թվականի նոյեմբերի 23-ին ընդունված ՀՕ-9 օրենքով, որով նորից ընդարձակվեց հարկման բազան, և ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների ցանկ ներառվեցին ձկան խավիարը և բեկվիչը, «նախկին ԽՍՀՄ անդամ ցիանդիտացող պետություններից ներմուծման» սկզբունքը փոխարինվեց Հայաստանի Հանրապետության հետ ազատ առևտրի պայմանագիր չկերպած երկրներից ներմուծման սկզբունքով, որը ենթադրում է նաև խախտի և խՍՀՄ անդամ որոշ երկրներից ներմուծվող ապրանքների ակցիզային հարկով հարկում:

Օրենքի այս փոփոխություններով Հայաստանի Հանրապետությունում արտադրված և Հայաստանի Հանրապետություն ներմուծվող ենթակցիզային ապրանքների ակցիզային հարկի դրույքաչափերն առանձին-առանձին առաջին անգամ սահմանվեցին օրենքով: Ընդ որում գիտ-օդու արտադրանքի, գարեջրի, խաղողի գինիների, զինեկոլի համար Հայաստանի Հանրապետությունում արտադրվածի գծով սահմանվել է 50 տոկոս, իսկ ներմուծվողների համար 75 տոկոս կամ ներմուծվողների համար 50 տոկոսով ավելի բարձր դրույքաչափ, որը տեղական արտադրության խրախուսմանը և իրթանման ուղղված պետության վարած քաղաքականության ակնհայտ դրսևորում էր և միաժամանակ պետական բյուջեի եկամուտների ավելացմանն ուղղված թայլ՝ ներմուծվող ապրանքներից վճարվող ակցիզային հարկի գծով:

«Ակցիզային հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի (ՀՕ-33) չորրորդ փոփոխությունը կատարվել է 1996 թվականի դեկտեմբերի 2-ի ՀՕ-88 օրենքով, որով ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների ցանկից հանվել են մարդատար պլանուերների անվտոգոները և ձեռագործ գորգերը, իսկ ակցիզային հարկի դրույքաչափերը՝ միավորվել և վերացվել են Հայաստանի Հանրապետությունում արտադրված ու ներմուծված ապրանքների համար առանձին-առանձին գործող դրույքաչափերը, և սահմանվել է մեկ միասնական դրույքաչափ Հայաստանի Հանրապետությունում արտադրված և Հայաստանի Հանրապետություն ներմուծված ապրանքների համար: Ընդ որում, կորույկ բարձրացվել են մի շարք ենթակցիզային ապրանքների ակցիզային հարկի դրույքաչափերը:

(մասնավորապես զիտու-օդու համար սահմանվեց 125 տոկոս՝ նախկին 50-75 տոկոսի փոխարեն, խաղողի զինիների համար 50 տոկոս՝ նախկին 25 տոկոսի փոխարեն, ձկան խալիլայի համար 200 տոկոս՝ նախկին 50 տոկոսի փոխարեն, ծխախոտի արտադրանքի համար 100 տոկոս՝ նախկին 50 տոկոսի փոխարեն), որն ավանդադրեւ պետական բյուջեի եկամուտների ավելացման նպատակ էր հետապնդում:

Վերը շարադրվածից հետոսում է, որ ակցիզային հարկի ներդրման և կայացման տարիներին ակցիզային հարկի բնագավառում հետապնդվում էին առավելապես ֆիսկալ նպատակներ:

Այդ ամենով հանդերձ ակցիզային հարկի օրենսդրությունը չէր կարելի ընդհատել որպես բավարարու մարդոջական: Բանն այն էր, որ օրենքով դեռևս ԱՊՀ-ի անդամ-երկրների համար գործում էր «ծագման վայրի» սկզբունքը, որի համաձայն ԱՊՀ անդամ-երկրներից ներմուծված ապրանքների համար ակցիզային հարկը վճարվում էր արտադրող, այսինքն՝ ապրանքի «ծագման վայր» հանդիսացող երկրում, իսկ Հայաստանի Հանրապետություն ներմուծված այդ ապրանքները Հայաստանի Հանրապետությունում ակցիզային հարկով չէին հարկվում: Մտացվում էր, որ ապրանքի գնի մեջ ներառված ակցիզային հարկը, որը վճարում էր Հայաստանի Հանրապետության սպառողը, որպես ապրանքի գնի մի մաս, վճարվում է ԱՊՀ անդամ-երկրի արտադրողին, իսկ եւ էլ իր հերթին այդ գումարը ակցիզային հարկի տեսքով վճարում էր արտադրող երկրի պետական բյուջե, այսինքն՝ Հայաստանի Հանրապետության սպառողը անարդարացիորեն հարկ էր վճարում ԱՊՀ անդամ և ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ներմուծված ապրանքի «ծագման վայր» հանդիսացող երկրի պետական բյուջե: Եվ էթե նկատի ունենանք, որ այդ տարիներին տևտեսական խոր ճգնաժամի պատճառով և ԱՊՀ անդամ-պետությունների հետ դեռևս խորհրդային ժամանակներից մտացած անտեսական ամուր կապերի հետևանքով ԱՊՀ անդամ-պետություններից ներմուծվող ենթաակցիզային ապրանքներն ունեին մեծ տեսակարար կշիռ արտահանվող ենթաակցիզային ապրանքների կեսումնայն, սպա անհնայտ կլինի, թե որքան բյուջետային եկամուտներ, ակցիզային հարկի տեսքով, չէին մտարագրվում Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջե: Բացի այդ, գործող օրենքում ակցիզային հարկի հաշվարկման, վճարման, արտանութունների տրամադրման, հաշվետվությունների ներկայացման բազմաթիվ դրույթներ հիմնովին վերանայման և բարեփոխման կարիք ունեին: Ակցիզային հարկի գործող տոկոսային դրույթաչափերի կիրառումն իրացման շրջանառության կամ ներմուծման արժեքի նկատմամբ հաճախ հանգեցնում էր հաշվարկման դժվարությունների՝ չարաշահում-

ների իրացման շրջանառության կամ ներմուծման արժեքի արեւտաակա և միտումնավոր իջեցման հնարավորություններով:

Հարկային օրենսդրության բարեփոխման էվոյուցիան ակցիզային հարկի մասով: Հայաստանի Հանրապետությունում սկսված հարկային բարեփոխումները չորսնեցեցին նաև ակցիզային հարկի մասին օրենսդրությունը, և Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի կողմից 1997թ. հունիսի 23-ին ընդունվեց և 1997թ. հուլիսի 1-ից ուժի մեջ մտավ «Ակցիզային հարկի մասին» ՀՀ նոր օրենքը, որի արդյունքում հետագա տարիներին ակցիզային հարկի մեծությունը Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի եկամուտների կազմում աճեց և 1997թ. կազմեց 18310.6 մլն դրամ, 1998թ.՝ 19875.4 մլն դրամ, 1999թ.՝ 21677.4 մլն դրամ և այլն:

«Ակցիզային հարկի մասին» ՀՀ նոր օրենքի առանձնահատկություններն են.

1. Օրենքի առաջին հոդվածում տրվեց ակցիզային հարկի հստակ սահմանումը՝ նախկին սահմանումից հանելով այն ապրանքների գնի մեջ մտցնելու պարտադիր պայմանը, որը հաշվարկների իրականացման, ինչպես նաև հաշվարկային փաստաթղթերի կազմման համար կարևոր նշանակություն ունի և հնարավորություն է ստեղծում հաշվարկային փաստաթղթերում ակցիզային հարկը ոչ միայն ապրանքի գնի մեջ ներառելու, այլ նաև առանձին նշելու համար:

2. Նոր օրենքով ակցիզային հարկ վճարողներ էին ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքներ արտադրող-իրացող, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետություն ներմուծող ֆիզիկական անձինք, իրավաբանական անձինք և իրավաբանական անձի կարգավիճակ չունեցող ձեռնարկությունները ընդգայնելով հարկ վճարողների շրջանակը: Մինչդեռ նախկին օրենքում, ըստ էության, Հայաստանի Հանրապետությունը դեռևս դիտարկվում էր որպես նախկին ԽՍՀՄ երկրների անտեսությունների հետ միասնական տնտեսական ամբողջություն, և ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքներ արտադրող-իրացողների համար օրենքում չկար որևէ սահմանափակում անտեսական տարածքի կարգաձեռքով այն դեպքում, երբ օրենքը գործում էր միայն Հայաստանի Հանրապետության տարածքում և կարգավորում էր Հայաստանի Հանրապետության բյուջե վճարման ենթակա ակցիզային հարկի հետ կապված հարաբերությունները: Նախկին ԽՍՀՄ-ի հետ միասնական տնտեսական տարածք համարվելու արդյունք էր նաև այն, որ նախկին օրենքում ակցիզային հարկ վճարողներ չէին նախկին ԽՍՀՄ անդամ-պետություններից ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքներ ներմուծողները, և ստացվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության սպառողները, գնելով

նախկին ԽՍՀՄ անդամ-երկրներում արտադրված ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանք է այդ ապրանքի գնի մեջ վճարելով ակցիզային հարկ, հարկը վճարում էին այդ ապրանքն արտադրող նախկին ԽՍՀՄ անդամ-երկրի բյուջե՝ «ծափան վայր» սկզբունքով:

3. Երբ օրենքի երկրորդ հոդվածով, բացի հարկ վճարողների նորովի ասիմիլացիան, վերանայվեց նաև ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների ցանկը, և նոր ցանկ ներառվեցին նոր ապրանքներ՝ «սպիրտը և սպիրտային խմիչքները», «դեղատնային վառելիքը», «այլ գինիները»: Երբ օրենքի ցանկում տեղ չգտան նախկին օրենքի ցանկ ընդգրկված «գինու-օղու արտադրանքը», ինչպես նաև հուտակեցվեցին մի շարք ապրանքային բնական սնունդներ: Այսպես, օրինակ, «մորթի» շարքում էր «բնական մորթի», «մորթեղները»՝ «բնական մորթուց պատրաստված իրեր», «ծխախոտի արտադրանքը»՝ «սիգարետներ, սիգարետներ և սիգարետներ»՝ ծխախոտով կամ դրա փոխարինողներով, «բնական կաշվից հագուստը»՝ «բնական կաշվից հագուստ և հագուստի պարագաներ» և այլն: Դրա հետ մեկտեղ օրենքի երկրորդ հոդվածում ամրագրվեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանված կարգով գրանցում չստացած պատվիրատուի կողմից տրված հումքից Հայաստանի Հանրապետության տարածքում արտադրվող ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների համար հարկ վճարող է համարվում այդ ապրանքի արտադրողը:

Այսպիսով, ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների ցանկից պարզ է դառնում, որ այդ ցանկ ընդգրկված ոչ բոլոր ապրանքների են, որ դասական առումով «բավարարում» են ակցիզային հարկով հարկման ենթակա լինելուն, քանի որ դրանց մի մասը ճոխության կամ պերճանքի, մարդու առողջությանը վնաս հասցնող ապրանքներ չեն, իսկ մի շարք դեպքերում մարդու կենսագործունեության համար առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ են: Ամանատիպ ապրանքների թվում կարելի է դասել ցանկ ընդգրկված բենզինը, դիզելային վառելիքը, բնական կաշվից հագուստը և հագուստի պարագաները, բյուրեղապակյա և ճենապակյա արտադրանքը, զարդեղներ (բիծուներիա), մարդատար ավտոմոբիլները: Այլ կերպ ասած, նոր օրենքով սահմանված ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների ցանկը ձևավորվել է ոչ թե «դասական» համարվող ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքներից, այլ երևելով պետական բյուջեի եկամուտների ավելացման անհրաժեշտությունից:

4. Երբ օրենքի երրորդ հոդվածը նախգրել է մի շարք սկզբունքային և էական մտնեցումներ: Այսպես, եթե նախկին օրենքով Հայաստանի Հանրապետություն ներմուծվող ապրանքի համար հարկման օբյեկտ էր այդ

«ապրանքների ներմուծման արժեքը», ապա նոր օրենքով հարկման օբյեկտ է «ներմուծողի կողմից հայտարարագրված մաքսային արժեքը», որը պայմանավորված էր նաև Հայաստանի Հանրապետությունում մաքսային համակարգի և մաքսային օրենսդրության կայացմամբ: Բացի այդ, օրենքի երրորդ հոդվածով սահմանվեց նաև մեկ այլ սկզբունքային դրույթ, որով ամրագրվեց, որ ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքներով աշխատանքի բնեղեն վարձատրության, դրանց փոխանակության, անհատույց կամ մասնակի հատուցմամբ տրամադրման դեպքերում հարկվող շրջանառությունը հաշվարկվում է՝ երևելով տվյալ հարկ վճարողի գործունեությանը ձևավորված բացօթյա նման գներից, իսկ դրանց բացակայության դեպքերում՝ սովորաբար կիրառվող գներից, որով կանխվեց նման դեպքերի համար ակցիզային հարկի վճարումից լրիվ խուսափելը, ինչպես նաև մասնակի խուսափելը՝ արհեստական ցածր գների կիրառման միջոցով:

5. Երբ օրենքով առաջին անգամ սահմանվեց, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը կարող է սահմանել Հայաստանի Հանրապետությունում արտադրվող և Հայաստանի Հանրապետության ներմուծվող «Ակցիզային հարկով հարկման ենթակա որոշ ապրանքների ակցիզային դրույթանիշերով դրոշմավորման կարգ»:

Դրանով իսկ Հայաստանի Հանրապետությունում սկիզբ դրվեց ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների իրացման քանակային վերահսկողության, իսկ ակցիզային դրոշմանիշերի ձեռքբերման համար վճարված գումարը դիտարկվեց որպես ակցիզային հարկի կանխավճար: Օրենքի այս դրույթի կիրառման վրա էլ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը 1997թ. հունիսի 10-ին ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության ներմուծվող ակցիզային հարկով հարկման ենթակա որոշ ապրանքների դրոշմավորման մասին» №175, իսկ 1997թ. հունիսի 12-ին՝ «Հայաստանի Հանրապետությունում արտադրվող ակցիզային հարկով հարկման ենթակա որոշ ապրանքների դրոշմավորման մասին» № 178 որոշումները, որոնցով սահմանվեցին ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների դրոշմավորման կարգերը՝ կանոնակարգելով այդ ապրանքների քանակական հաշվումը և դրանց համար վճարվող կանխավճարները: Այդ որոշումներով մասնավորապես 1997թ. հունիսի 1-ից արգելվեց չորոշմավորված ոգելից խմիչքների, 1997թ. սեպտեմբերի 1-ից չորոշմավորված ծխախոտի ներմուծումը, իսկ 1997թ. սեպտեմբերի 1-ից արգելվեց նաև Հայաստանի Հանրապետությունում արտադրման ոգելից խմիչքների և ծխախոտի արտադրանքի իրացումը: Միասնական Հայաստանի Հանրապետությունում կեղծ ակցիզային լիցենզիաների կանխման նպատակով:

տակով ուժեղացվեցին պատասխանատվության նորմերը, մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետության քրեական և վարչական օրենսգրքերում նախատեսվեցին ակցիզային դրոշմակիճերի կեղծման կամ առանց ակցիզային դրոշմակիճերի դրոշմավորված ապրանքների իրացման համար պատասխանատվության նորմեր:

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՕՐԵՆՍՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՈՒ ԲԱՐԵՓՈՒՄԱՆ ԷՎՈԼՅՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՉԱՅԻՆ ՀԱՐԿԻ ՄԱՍԻՎ

ԴԱՎԻԹ ՎԼԱԴԻՄԻՐԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, *տ.գ.դ.,*
22 ԳԱԱ Մ. Քոթայանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող

Համառոտագիր: Հոդվածում վերլուծվել է հարկային օրենսդրության ձևավորման ու բարելոխման էվոլյուցիան ակցիզային հարկի մասով: Ակցիզային հարկի ներդրումը պայմանավորված է տնտեսության շուկայական վերափոխումների պահանջով և Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի եկամուտների ապահովման անհրաժեշտությամբ: Ակցիզային հարկը կիրառվում է որոշակի ապրանքների կամ ապրանքների խմբերի նկատմամբ՝ հիմք ընդունելով նրանց շահութաբերության մակարդակը կամ սպառման նպատակը:

Բանալի բառեր: ակցիզային հարկ, պետական բյուջե, հարկային եկամուտներ, շահութաբերության մակարդակ:

ЭВОЛЮЦИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РЕФОРМИРОВАНИЯ НАЛОГОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В ОБЛАСТИ АКЦИЗНОГО НАЛОГА

ДАВИД ВЛАДИМИРОВИЧ АРУТЮНЯН *д.э.н.*
ведущий научный сотрудник Института экономики им. М.Котаяна НАН РА

Аннотация: В статье анализируется эволюция формирования и реформирования налогового законодательства в области акцизного налога. Введение акцизного налога обусловлено спросом на рыночные реформы в экономике и необходимостью получения доходов государственного бюджета. Акцизный налог применяется к определенным товарам или группам продуктов, исходя из их прибыльности или потребления.

Ключевые слова: Акцизный налог, государственный бюджет, налоговые доходы, уровень рентабельности.

THE EVOLUTION OF TAX LEGISLATION WITH RESPECT TO THE EXCISE TAX

DAVIT VLADIMIR HARUTYUNYAN, *Doctor of Sciences (Economics)*
Leading Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: The article analyzes the evolution of tax legislation with respect to the excise tax. Introduction of the excise tax has been associated with the demand for market reforms and the need for ensuring the inflow of tax revenues into the state budget of the Republic of Armenia. The excise tax is applied with respect to certain types of goods or product groups based on the profit margin and level of consumption of thereof.

Keywords: Excise tax, state budget, tax revenue, profit margin.

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՕՐԵՆԱՂՐՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՈՒ ԲԱՐԵՓՈՒՄԱՆ ԷՎՈԼՅՈՒԹՅԱՆ ԱՎԵԼԱԳՎԱԾ ԱՐԺԵՒԻ ՀԱՐԿԻ ՄԱՍԿ

Հարկային օրենսդրության ձևավորման էվոլյուցիան ԱԱՀ-ի մասով:

Հայաստանի Հանրապետության ներկայիս օրենսդրությունում մեծ դեր է նշանակություն ունեցող ավելացված արժեքի հարկը, լինելով անուղղակի հարկ է իր բնույթով բարդ հարկատեսակ, ամրոցողվին անձանտք էր Խորանկախ հանրապետության հարկային պրակտիկային: Ուստի ավելացված արժեքի հարկը ներդնելուց առաջ Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է ընտրություն կատարեր աշխարհում կիրառվող ավելացված արժեքի հարկի տարբեր համակարգերի միջև, որոնց տարբերությունները պայմանավորված են «ավելացված արժեք» հասկացությամբ:

Հարկ է նշել, որ արտադրության և շրջանառության յուրաքանչյուր փուլում ապրանքների (աշխատանքների, ծառայությունների) ձևավորվող արժեքը ներառում է նախորդ փուլերում ստեղծված արժեքը և տվյալ փուլում նոր ստեղծվող կամ ավելացվող արժեքը, որը հաշվարկվում է կամ ավելացված արժեքի մեջ ներառվող բաղկացուցիչ մասերի (տարրերի) գումարման եղանակով, կամ իրացված ապրանքների (աշխատանքների, ծառայությունների) արժեքից դրանց արտադրության (մատուցման) համար օգտագործված նյութական ռեսուրսների, արտադրական բնույթի աշխատանքների, ծառայությունների արժեքը հանելու եղանակով, որով հաշվարկումը բարդ է և քիչ կիրառություն ունի աշխարհում: Այդ էր պատճառը, որ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունն ընտրեց համաշխարհային պրակտիկայում ամսվել լայն տարածում ստացած և բազմաթիվ երկրների, այդ թվում նաև Նախկին ՍՍՀՄ հանրապետությունների կողմից կիրառվող, հաշվանցման սկզբունքի վրա հիմնված ավելացված արժեքի հարկի համակարգը: Դրա էությունն այն է, որ վճարվող հարկի չափը հաշվետու ժամանակաշրջանում որոշվում է որպես ապրանքների (աշխատանքների, ծառայությունների) իրացման շրջանառության նկատմամբ հաշվարկված հարկի գումարի և արտադրական նշանակության ապրանքների (աշխատանքների, ծառայությունների) ձեռքբերման ժամանակ մատակարարներին վճարած հարկի գումարների տարբերություն, որն ունի նաև եական առավելություններ այն առումով, որ այս դեպքում հարկի գումարը չի տարբարվում ապրանքների (աշ-

խատանքների, ծառայությունների) գների մեջ, և արտադրության ու շրջանառության յուրաքանչյուր փուլում հնարավոր է լինում պարզել հարկի մեծությունը (շեղծելով հաշվարկային փաստաթղթերի մեջ հարկի գումարի առանձնացման) հնարավորություն ստեղծելով բացատելու կրկնակի հարկումը¹:

Դրանից ելնելով է, որ մի շարք երկրներում հաշվանցման սկզբունքի վրա հիմնված ավելացված արժեքի հարկն ունի այլ անվանում: Օրինակ՝ Լիտվայում, Լատվիայում և Էստոնիայում այն անվանում են շրջանառության հարկ, իսկ Գերմանիայում և Նոր Զելանդիայում՝ ապրանքների և ծառայությունների հարկ:

Հայաստանի Հանրապետությունում, ինչպես նաև Նախկին ՍՍՀՄ-ից անկախացած անցումային մյուս երկրներում, սեփական հարկային համակարգի ձևավորման հրատապությունը պարտադրում էր, որ հարկերը, այդ թվում՝ ավելացված արժեքի հարկը, ներդրվեն և կիրառվեն հնարավորինս արագ: Այդ էր պատճառը, որ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում սկզբում հարկերը ներդրվեցին ոչ թե օրենքներով, ինչպես ընդունված է համաշխարհային պրակտիկայում, այլ Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագրերով՝ ընտրելով ավելի կարճ ճանապարհ:

Հայաստանի Հանրապետության առաջին նախագահի՝ 1992 թվականի հունվարի 4-ի «Ձեռնարկություններից, կազմակերպություններից և բաղաբաղներից գանձվող հարկերի մասին» ՆՀ-49 հրամանագրով, ի թիվս մի շարք հարկատեսակների, ամբողջվեցին նաև դրույթներ ավելացված արժեքի հարկի մասին:

1992 թվականի հունվարի 5-ից Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագրով ավելացված արժեքի հարկի ներդրումն իրականացվեց առանց նախապարտատական աշխատանքների, քանի որ սկսվել էին տնտեսության շուկայական վերափոխումները, իսկ պետության բյուջեն նկատուների ապահովման խիստ կարիք ուներ:

Ավելացված արժեքի հարկի ներդրմամբ հարկվող շրջանառությունը 28 տոկոսով հարկելու հետևանքով Հայաստանի Հանրապետությունում

¹ Ավելացված արժեքի հարկը առաջին անգամ անցած դարի կեսերից սկսել է կիրառվել Քայնախալում: Այնուհետև, շոբրիվ հաշվարկման յուրաքանչյուրության, հարկման թան բազայի և բարձր պետական եկամտների ապահովելու նկատի, այն, լայն տարածում գտնելով, ներդրվել է բազմաթիվ երկրների հարկային համակարգերում: Ներկայումս ավելացված արժեքի հարկը կիրառվում է հարյուրից ավելի պետություններում՝ ապահովելով այդ երկրների պետական բյուջեի կեսամտների 12-30%-ը, որը կազմում է համախառն ազգային արդյունքի 5-10%-ը:

բարձրացան ապրանքների ու ծառայությունների գները և դեռևս գործող ուրբեր արժեզրկման հետ միաժամանակ առաջացրին սոցիալական ընդամենը: Ուստի Հայաստանի Հանրապետության բնակչության սոցիալական պաշտպանվածության և հացաբուլկեղենի նկատմամբ պահանջների պահանջովան նպատակով Հայաստանի Հանրապետության նախագահի՝ 1992 թվականի ապրիլի 17-ի «Այտրից, հացից և հացաբուլկեղենի ապրանքատեսակներից ավելացված արժեքի հարկի գանձումը դադարեցնելու մասին» թիվ ՀՕ-90 հրամանագրով 1992 թվականի ապրիլի 17-ից դադարեցրեց «Հացաբուլկեղենի արտադրության համար բաց թողնված այտրից, ինչպես նաև հացից և հացաբուլկեղենի ապրանքատեսակներից ավելացված արժեքի հարկի գանձումը», իսկ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի՝ 1992 թվականի դեկտեմբերի 26-ի որոշմամբ 1993 թվականի հունվարի 1-ից ավելացված արժեքի դրույքաչափը 28 տոկոսից իջեցվեց 20 տոկոսի:

Այնուհետև Հայաստանի Հանրապետության հարկային պետական տեսչության կողմից 1992 թվականի հունվարի 15-ին հաստատվեց և գործողության մեջ դրվեց «Ավելացված արժեքի հարկի հաշվարկման և վճարման կարգի մասին» թիվ 2.082/1 հրահանգը, որով տրված էին ավելացված արժեքի հարկի էությունը, հարկ վճարողները, հարկման օբյեկտը, հարկման դրույքաչափը, արտոնությունները, հարկի հաշվարկման և վճարման կարգն ու ժամկետները, հարկային մարմիններ հարկի հաշվարկի ներկայացման ժամկետները և ձևերը, ավելացված արժեքի հարկի հաշվապահական հաշվառման վարման կարգը, հարկ վճարողների պարտավարություններն ու պատասխանատվությունը, հարկային մարմինների վերահսկողությունը, հարկային մարմինների պաշտոնատար անձանց գործողությունների բողոքարկումը: Այդ հրահանգը, ըստ էության, Հայաստանի Հանրապետությունում ավելացված արժեքի հարկի կիրառումը գործադրանում ապահովող առաջին իրավական փաստաթուղթն էր, որն իր վրա դեռևս կրում էր ԽՍՀՄ-ի հարկային օրենսդրության դրոշմը:

Դեռ ավելին, օրենսդրական բազայի բացակայության պատճառով, ավելացված արժեքի հարկին վերաբերող իրավական ակտեր ընդունվում էին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումների և Հայաստանի Հանրապետության հարկային պետական տեսչության հրահանգների, շրջաբերականների, պարզաբանումների ու ցուցումների տեսքով՝ անարդյունավետ դարձնելով ԱՄՀ-ի կիրառումն ապահովող օրենսդրական դաշտը:

Այդ իրավիճակից դուրս գալու հնարավոր ելքը ավելացված արժեքի հարկի մասին օրենքի ընդունումն էր: Ուստի 1993 թվականի հունվարի

30-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը ընդունեց և Հայաստանի Հանրապետության նախագահի կողմից վավերացվեց «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության առաջին օրենքը, որը 1993 թվականի հուլիսի 1-ից գործողության մեջ դրվեց Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի կիրառման մասին որոշմամբ՝ ավելացված արժեքի հարկի կիրառման նորմեր բարձրացնելով օրենքի առաժնային:

Այդ որում, մինչև օրենքի ընդունումը ներմուծվող ապրանքների իրացման շրջանառությունը այդ ապրանքների անմիջական ներմուծողների կողմից, ավելացված արժեքի հարկման օբյեկտ չէր դիտարկվում, իսկ օրենքի ընդունումից հետո մաքսային ձևակերպումների ժամանակ դրանք հանդիսացան ավելացված արժեքի հարկման օբյեկտ ընդլայնելով հարկման բազան:

Սակայն այս օրենքը ավելացված արժեքի հարկ վճարողներին զրկեց գների ճկուն քաղաքականություն վարելու հնարավորությունից, որը կործանարար ազդեցություն ունեցավ առանձին արտադրողների և ծառայություն մատուցողների վրա, քանի որ օրենքում ամրագրված էր, որ ավելացված արժեքի հարկով հարկվող շրջանառությունը չի կարող փոքր լինել արտադրության և շրջանառության ծախսերին վերագրվող ակտիվների արժեքից:

Մանրածախ անտրի համար հարկվող շրջանառության իրացման և դրանց ձեռքբերման գների տարբերության սկզբունքով որոշումը հանգեցնում էր ավելացված արժեքի հարկի ոչ հստակ հաշվարկի: Բացի դրանից, օրենքով սահմանվել էին ավելացված արժեքի հարկից ազատման բազմաբնույթ, հաճախ անտրոշ և մեծածավալ արտոնություններ, որոնք կիրառման առումով խրթին էին և ոչ միանշանակ: Արտոնությունների այդպիսի առատությունը հանգեցնում էր միայն ավելացված արժեքի հարկի որպես բյուջետային եկամուտների աղբյուրի, դերի նվազեցման:

ԱՄՀ անդամ-երկրների հետ ավելացված արժեքի հարկի գծով հարաբերությունների կարգավորումը յուրաքանչյուր պետության հետ կնքվող պայմանագրով կարգավորելու օրենսդրական դրույքը չկիրառվեց, և ուժի մեջ թողնվեց 1992 թվականի հունվարի 15-ին Հայաստանի Հանրապետության հարկային պետական տեսչության կողմից հաստատված հրահանգով ամրագրված հախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններ ապրանքների (աշխատանքների և ծառայությունների) արտահանման և ներմուծման ժամանակ կիրառվող «ծազման վայրի» սկզբունքը: Դա պարմանուկորված էր նրանով, որ այդ ժամանակ ավելացված արժեքի հարկի գոր-

ծողության համար միասնական հարկային տարածք էին համարվում ԱՊՀ անդամ-երկրների տարածքները, և ԱՊՀ անդամ-երկրների միջև գործում էր ավելացված արժեքի հարկի գանձման «ծազման վայրի» սկզբունքը, որի էությունն այն էր, որ ԱՊՀ անդամ մի երկիր, մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետություն ներմուծելու համար ԱՊՀ անդամ որևէ այլ երկրից ձեռք բերված ապրանքների և ծառայությունների համար ավելացված արժեքի հարկը գանձվում էր այդ ապրանքների և ծառայությունների վաճառքի (ծազման) վայր հանդիսացող ԱՊՀ անդամ-երկրում այդ երկրի պետական բյուջեի:

Այլ կերպ ասած, ապրանքների և ծառայությունների սպառող ԱՊՀ անդամ պետության մեջ առկա դրամական միջոցների մի մասը ԱՊՀ անդամ այլ պետությունից գնված ապրանքների և ծառայությունների գնից հաշվարկված ավելացված արժեքի հարկի տեսքով վճարվում էր ապրանքների և ծառայությունների վաճառքի (ծազման) վայր հանդիսացող ԱՊՀ անդամ-երկրի բյուջե, այսինքն՝ ավելացված արժեքի հարկի գանձման «ծազման վայրի» սկզբունքի կիրառման արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունում սպառված ապրանքների և ծառայությունների համար վճարված ավելացված արժեքի հարկի մի մասը մնում էր այդ ապրանքների և ծառայությունների վաճառքի (ծազման) վայր հանդիսացող ԱՊՀ անդամ-երկրներում կորուստներ պատճառելով Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեին:

Ուստի ավելացված արժեքի հարկը կորցրել էր Հայաստանի Հանրապետության բյուջեն համարելու իր տնտեսական նշանակությունը:

Վերը նշվածը հասկապես Հայաստանի Հանրապետության համար ուներ բացասական մեծ ազդեցություն նաև այն պատճառով, որ Հայաստանի Հանրապետության անտրապլան հաշվիկշիռը ԱՊՀ անդամ-երկրների հետ ուներ բացասական մեծ մնացորդ (սաղոդ) կապված Հայաստանի Հանրապետությունից արտահանված ապրանքների և ծառայությունների ծավալները ներմուծման ծավալների համեմատությամբ փոքր լինելու փաստի հետ: Այդ պատճառով Հայաստանի Հանրապետությունից ԱՊՀ անդամ-երկրներ արտահանված ապրանքների և ծառայությունների համար Հայաստանի Հանրապետությունում վճարված ավելացված արժեքի հարկի մեծությունները, սահմանմատ փոքր լինելով, չէին կարող փոխհատուցել ԱՊՀ անդամ-երկրներից ներմուծված ապրանքների և ծառայությունների համար այդ երկրներին վճարված ավելացված արժեքի հարկի մեծությունները:

Բավական է նշել, որ 1995-1996 թվականներին և 1997թ. առաջին կիսամյակում «ծազման վայրի» սկզբունքի կիրառման արդյունքում ավել-

ացված արժեքի հարկի զուտարյան կորուստը Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի համար կազմել է 44.2 մլրդ դրամ:

«ԱԱՀ-ի մասին» ՀՀ օրենքի 7-րդ գլուխը նույնպես պարունակում էր կիրառման համար անորոշ դրույթներ հարկի վճարման կարգի և ժամկետների մասով: Մասնավորապես պարզ չէր, թե ինչպես պետք է որոշվեր «միջին ամսական վճարումները», կամ որն էր այն սահմանված կարգը, որով իրացման օր է ընդունվում ապրանքների առաքման, աշխատանքների կատարման և ծառայությունների մատուցման օրը: Բացի այդ, օրենքն ամրագրում էր ավելացված արժեքի հարկի «կանխավճարային մոնոսներքի» չիմնավորված, անարդարացի և անպայլատելի սկզբունքը:

Օրենքի եզրափակիչ դրույթներում սահմանվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի ֆինանսավարկային և բյուջետային հարցերի մշտական հանձնաժողովի համաձայնությամբ կարող է սահմանել ավելացված արժեքի հարկի հաստատագրված վճարներ, դրույթաչափեր ու չափեր, հաշվարկման և վճարման կարգ և արտոնություններ, իսկ օրենքի կիրառման հրահանգը մշակում է Հայաստանի Հանրապետության հարկային պետական տեսչությունը՝ համաձայնեցնելով Հայաստանի Հանրապետության ֆինանսների և արդարադատության նախարարությունների հետ:

Փաստորեն օրենքի այս դրույթով սահմանվում էր, որ ավելացված արժեքի հարկի հաստատագրված վճարներ, դրույթաչափեր ու չափեր, հաշվարկման և վճարման կարգ և արտոնություններ կարող է սահմանել նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, որն ակնհայտորեն օրենքի թույլ լինելու, ոչ հուսալիության և անարդյունավետության արտահայտություն էր և հնարավոր էր դարձնում, որ օրենքի դրույթների փոխարեն գործնականում գործեին հանրապետության կառավարության կողմից ընդունված ավելացված արժեքի հարկի հաստատագրված վճարներ, դրույթաչափեր ու չափեր, հաշվարկման և վճարման կարգ և արտոնություններ՝ յուրաքանչյուր թուղթով օրենսդիր մարմնին:

Եվ պատահական չէր, որ այդ տարիներին, ինչպես մինչև օրենքի ընդունումը, այնպես էլ օրենքի ընդունումից հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումներով բազմաթիվ արտոնություններ են սահմանվել ավելացված արժեքի հարկի գծով, որոնք մի մասը թելադրված է եղել տնտեսության ճգնաժամային և սոցիալական լարված իրավիճակով Բավական է նշել, որ միայն 1992-1993 թվականներին ՀՀ կառավարության կողմից ընդունվել է ավելացված արժեքի հարկի հարկային արտոնություն սահմանող թվով 12 որոշում:

Սակայն որքան էլ «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության առաջին օրենքը լիներ ոչ լիարժեք, պարունակեր ոչ բավարար մտահոգումներ, ունեևար բացթողումներ, թերություններ, անորոշություններ, անարդյունավետ լուծումներ, այնուամենայնիվ դրա հետագա շտկումը, ուղղումը, վերացումը, լրամշակումն ու կատարելագործումը կատարվեցին օրենսդրական մշտական աշխատանքով «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության առաջին օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու միջոցով:

«Ավելացված արժեքի հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության առաջին օրենքում առաջին փոփոխությունները և լրացումները կատարվեցին 1994 թվականի դեկտեմբերի 10-ի՝ «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» թիվ 20-127 օրենքով: Գատարված փոփոխությունները հիմնականում ունեին գործող օրենքի առանձին հոդվածների, դրույթների և արտոնությունների հստակեցման և ավելացված արժեքի հարկի արտոնությունների կրճատման նպատակ: Մասնավորապես օրենքի այդ փոփոխություններով.

- ա) ավելացված արժեքի հարկի արտոնությունները դադարեցվեցին բնակչության զգաճամտակարարման ու էլեկտրամատակարարման համար, և օրենքի այդ փոփոխությունների արդյունքում բնակչությունը պետք է ավելացված արժեքի հարկ վճարեր նաև իր սպասած զագի և էլեկտրաէներգիայի համար:
- բ) Օրենքից հանվեցին այդուրի, հացի, հացարվելեղենի, կաթի, մածուխի, մանկական սննդի ավելացված արժեքի հարկից ազատման արտոնությունները, և իրավունք վերապահվեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի ֆինանսավարկային և բյուջետային մշտական հանձնաժողովի համամայնությամբ, սահմանելու Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ավելացված արժեքի հարկից ազատված իրացվող սննդամթերքի ցանկը:
- գ) Հիմնական միջոցների ձեռքբերման դեպքում մատակարարներից վճարած ավելացված արժեքի հարկի գումարը, բյուջե վճարման ենթակա ավելացված արժեքի հարկի գումարից հանումը տարածվեցին միայն հիմնական միջոցների ակտիվ մասի վրա՝ ձեռքբերումից հետո վեց ամսվա ժամկետում, իսկ հիմնական միջոցների պասիվ մասի գծով վճարված ավելացված արժեքի հարկը պետք է միացվեր դրանց հաշվեկշռային արժեքին:

դ) Ավելացված արժեքի հարկի կանխավճարների վճարումը ամսական երեք անգամ կատարելու պահանջը փոխարինվեց ամսական երկու անգամ կատարելու պահանջով:

Չնայած ավելացված արժեքի հարկի ներդրումը և կիրառման պրակտիկան, նրա օրենսդրության ընդունումը և դրա փոփոխություններն ունեին պետության եկամուտներն ավելացնելու նպատակ և ուղղվածություն, այնուամենայնիվ ստեղծված իրավիճակը դեռևս հեռու էր այդ նպատակի բավարար իրագործումից, քանի որ պետական բյուջեի եկամուտների մեջ ավելացված արժեքի հարկը դեռևս ուներ փոքր տեսակարար կշիռ: Դա պայմանավորված էր ինչպես ավելացված արժեքի հարկի օրենսդրական դաշտի ոչ լիարժեքությամբ, անորոշություններով, թերություններով, անարդյունավետ լուծումներով, անկատարությամբ, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունում առկա տնտեսական խոր ճգնաժամով, ցածր պահանջարկով ու բնակչության ցածր գնողունակությամբ:

Բավական է նշել, որ 1994 թվականի 20463 մլրդ դրամ հարկային ընդհանուր եկամուտների մեջ ավելացված արժեքի հարկի մասնաբաժինը կազմում էր ընդամենը 24.06 տոկոսը՝ 1995 թվականի 30.36 տոկոսի, 1996 թվականի 30.72 տոկոսի փոխարեն:

Հարկային օրենսդրության բարեփոխման էվոլյուցիան ԱԱՀ-ի մատով 1997 թվականին Հայաստանի Հանրապետությունում սկսված հարկային բարեփոխումներն առաջնահերթության կարգով անդրադարձան սննդ-դրամի հարկերին և մասնավորապես ավելացված արժեքի հարկին:

1997 թվականի հուլիսի 1-ից գործողության մեջ դրվեց «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության նոր օրենքը, որը սկզբունքորեն վերափոխեց ավելացված արժեքի հարկի հարկման մոտեցումները, ամբողջապես փոխեց և մեծացրեց ավելացված արժեքի հարկի դերը պետական բյուջեի եկամուտների համալրման գործում: Ավելացված արժեքի հարկը դարձավ պետական բյուջեի եկամուտների կարևորագույն և առանցքային աղբյուրը:

Այսպես, չնայած «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը գործողության մեջ մտավ 1997 թվականի կեսերին, բայց 1997 թվականի համար արդեն իսկ ակնհայտ էր նրա դրական ազդեցությունը հարկային եկամուտների վրա, և 102880.03 մլն դրամ հարկային ընդհանուր եկամուտների մեջ ավելացված արժեքի հարկը կազմեց 37408.6 մլն դրամ կամ հարկային ընդհանուր եկամուտների 36.0 տոկոսը, 1998 թվականին համապատասխանաբար 124973.0 մլն դրամ հարկային ընդհանուր եկամուտների մեջ ավելացված արժեքի հարկը կազմեց 595114.0 մլն դրամ կամ հարկային ընդհանուր եկամուտների 47.62

տոկոսը՝ հետագա տարիներին նույնպես ապահովելով աճ հարկային եկամուտների կազմում:

«Ավելացված արժեքի հարկի մասին» ՀՀ նոր օրենքի հիմնական առանձնահատկություններն են.

1. նախ, որ նոր օրենքի 1-ին հոդվածում տրված «ավելացված արժեքի հարկ» սահմանումը էսպես տարբերվում է նախորդ՝ ուժը կորցրած օրենքի 1-ին հոդվածում ավելացված արժեքի հարկի տրված սահմանումից համաձայն որի. «...ավելացված արժեքի հարկը ապրանքների արտադրության, աշխատանքների կատարման և ծառայությունների մատուցման բոլոր փուլերում ձևավորվող ավելացված արժեքի պետական բյուջե գանձվող պարտադիր վճար է»: Նոր բարեփոխված օրենքի ընդունումում ավելացված արժեքի հարկը ոչ թե «ավելացված արժեքի» պետական բյուջե գանձվող պարտադիր վճար է, այլ այն արտադրության, շրջանառության և ծառայության մատուցման բոլոր փուլերում պետական բյուջե վճարվող հարկ է:

Այլ կերպ ասած, նոր օրենքի 1-ին հոդվածով վերջնականորեն ճշգրտվեց և հստակեցվեց Հայաստանի Հանրապետությունում կիրառվող ավելացված արժեքի հարկի էության սկզբունքորեն նոր մոտեցում, որով և պայմանավորված էր ավելացված արժեքի հարկի վերաբերյալ հետագա մտեցումների ամրագրումը օրենքում:

2. Նոր օրենքի 2-րդ հոդվածով ավելացված արժեքի հարկ վճարողների շրջանակն առավել հստակեցվեց: Քացի այդ, նոր օրենքի 2-րդ հոդվածում առաջին անգամ սահմանվեց, որ ֆիզիկական անձինք նույնպես ավելացված արժեքի հարկ վճարողներ են ներմուծվող ապրանքների օրենսդրությամբ սահմանված քանակը կամ արժեքը գերազանցող մասնի համար, այսինքն՝ ոչ միայն հստակեցվեց ավելացված արժեքի հարկ վճարողների շրջանակը, այլև ընդլայնվեց այն ի հաշիվ ֆիզիկական անձանց:

3. Նոր օրենքի 3-րդ հոդվածով առաջին անգամ ամրագրվեց ավելացված արժեքի հարկի չհարկման նվազագույն շեմը, որով հաշվետու որևէ եռամսյակին նախորդող ստրվա ընթացքում մինչև մեկ միլիոն դրամ շրջանառություն ունեցող ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնողներին ազատվեցին ավելացված արժեքի հարկի վճարումից: Դրա մեծությունը հետագա փոփոխությամբ ավելացվեց:

4. Նոր օրենքի 4-րդ հոդվածով առաջին անգամ գործածության մեջ դրվեց «կենտրոնացված ավելացված արժեքի հարկ վճարողներ» հասկացությունը:

5. Նոր օրենքի 5-րդ հոդվածով ավելացված արժեքի հարկի հարկման (նախորդ օրենքով հարկման օբյեկտ էր «բոլոր ապրանքների, կատարված աշխատանքների և մատուցված ծառայությունների իրացման շրջանառու-

թյունը») օբյեկտ դիտարկվեց «օրենքի 6-րդ հոդվածով սահմանված բոլոր գործարքների (գործարևությունների) ամբողջ արժեքը (շրջանառությունը), իսկ օրենքի 6-րդ հոդվածով ավելացված արժեքի հարկով հարկվող գործարքներ դիտարկվեցին ապրանքների մատակարարումը, ծառայությունների մատուցումը, անհատույց սպառումը, ապրանքների ներմուծումը:

Այլ կերպ ասած, նոր օրենքով ավելի որոշակիացվեց ավելացված արժեքի հարկի հարկման օբյեկտների շրջանակը:

6. Նոր օրենքի 7-րդ հոդվածով առաջին անգամ սահմանվեց այն գործարքների, դեպքերի և սուբյեկտների շրջանակը, որոնք ավելացված արժեքի հարկով չեն հարկվում (հարկման օբյեկտ չեն համարվում), որոնց շարքում են դասվում այն ծառայությունները, որոնց համար գանձվում է պետական տուրք, ընկերությունների կանոնադրական կապիտալի ձևավորմանը և համալրմանն ուղղվող միջոցները, ձեռնարկությունների՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում տեղակայված ստորաբաժանումների միջև ապրանքների և ծառայությունների փոխանցումը (ներքին շրջանառությունը), ձեռնարկությունների սեփականության իրավունքի (այդ թվում՝ սեփականաշնորհման), ապապետականացման, վերականգնարկության գործարքները, պետական ձեռնարկությունների հիման վրա ստեղծված վարձակալական ձեռնարկությունների վարձակալական գործարքները, անվճարումակ ճանաչվելու վերաբերյալ դատարանի որոշումով գույքի իրացման գործարքները, տիրազուրկ, ժառանգության իրավունքով պետությանն անցած արժեքների, գանձերի և պետության կողմից գնված արժեքների իրացման շրջանառությունը, դրամական ձևով սրվող ֆինանսական օգնությունը և շահաբաժնիները, բյուջետային հիմնարկները:

7. Նոր օրենքի 8-րդ հոդվածով հստակեցվեց և սահմանվեց հարկվող շրջանառության որոշումը կարգը: Այսպես, ապրանքների մատակարարման և ծառայությունների մատուցման դեպքում ավելացված արժեքի հարկով հարկման շրջանառություն էր համարվում դրանց արժեքը՝ առանց ավելացված արժեքի հարկի, ներմուծվող ապրանքների համար՝ դրանց մաքսային արժեքը ակցիզային հարկի հետ միասին, վերանշակման կամ նորոգման նպատակով արտահանված և հետագայում ներմուծվող ապրանքների համար՝ վերանշակման կամ նորոգման արժեքը, Հայաստանի Հանրապետությունում չգրանցված օտարերկրյա իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց կողմից ապրանքների մատակարարման և ծառայությունների մատուցմանը մասնակցած Հայաստանի Հանրապետության ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց կողմից այդ գործարքների համար՝ այդ գործարքների արժեքը դրամական ծառայությունների համար՝ միջոց-

դավճարը, անհատույց մատակարարման կամ ծառայությունների մատուցման, ինչպես նաև փոխառական գործարքների համար այդ պահին սովորաբար կիրառվող գները՝ առանց ավելացված արժեքի հարկի: Բացի այդ, հողվածի առանձին կետով հասակ ամրագրվեց, որ ակցիզային հարկով հարկվող ապրանքների մատակարարման դեպքում ավելացված արժեքի հարկով հարկվող շրջանառության մեջ ներառվում է նաև ակցիզային հարկը, և «ներմտման արժեքը» արդարացիորեն փոխարինվեց «մարալային արժեք» հասկացությամբ:

8. Նոր օրենքի 11-րդ հոդվածով սահմանվեց, որ առանձին վճարողների ու գործառույթների համար օրենքով կարող են սահմանվել ավելացված արժեքի հարկի հաստատագրված վճարներ, որը սկզբունքորեն նոր մտեղան էր:

9. Նոր օրենքի 12-րդ, 13-րդ, 14-րդ հոդվածները վերաբերում են «Ապրանքների մատակարարման և ծառայությունների մատուցման վայր» բաժնին, որը նախկին օրենքում գոյություն չուներ և նոր օրենքով սահմանվեց առաջին անգամ՝ հստակեցնելով ապրանքների մատակարարման, ծառայությունների մատուցման վայրեր և մի շարք առանձին ծառայությունների մատուցման վայր համարվելու առանձնահատկությունները, որոնց նպատակն ավելացված արժեքի հարկի ճիշտ հաշվարկումն է:

Մասնավորապես ապրանքների մատակարարման վայր համարվեց ապրանքների գտնվելու տեղը, որտեղից դրանք մատակարարվում են: Ընդ որում, ապրանքները համարվեցին մատակարարված Հայաստանի Հանրապետության, եթե դրանք առարկել կամ հանձնվել են գնորդին Հայաստանի Հանրապետությունում կամ արտահանվել են Հայաստանի Հանրապետությունից, իսկ ծառայությունները համարվեցին մատուցված Հայաստանի Հանրապետությունում, եթե դրանց մատուցման վայրը Հայաստանի Հանրապետությունն է: Բացի այդ, անշարժ գույքի հետ կապված ծառայությունների մատուցման վայր համարվեց անշարժ գույքի գտնվելու վայրը, իսկ տրանսպորտային ծառայության համար՝ այն տեղը, որտեղից սկսվում է բեռների, փոստի, ուղեորների և ուղեբեռների փոխադրումը և այլն:

10. Նոր օրենքի 15-րդ հոդվածով առաջին անգամ սահմանվեց, որ ավելացված արժեքի հարկից ազատելու հարկվող շրջանառության նկատմամբ ավելացված արժեքի հարկ չհաշվարկվել է թվարկելով այդ գործարքների շրջանակը, որոնց վերաբերում են քաղաքային էլեկտրատրանսպորտով փոխադրումները, ուսումնական հաստատությունները՝ ուսման վարձի մատով, դասագրքերի, մանկական և դպրոցական զրակատնային, բուհերի և գիտական կազմակերպությունների հրատարակած գրականու-

թյան իրացումը, անասնաբուժական դեղամիջոցները և գյուղատնտեսական ընտանրանիկատները, Հայաստանի Հանրապետությունում արտադրված գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացումը, նախադպրոցական, տուն-ինտերնատների, մանկատների, արտակեր ունեցող երկխանների, հաշմանդանների խնամող հաստատությունների, ծերանոցներում գտնվող անձանց հետ կապված ծառայությունները, ռադիոհաղորդումները և սպասողների կողմից չհատուցվող հեռուստահաղորդումները, թերթերի և ամսագրերի իրացումը, թաղման բյուրոների, գերեզմանատների և մահվան ու հուղարկավորության հետ կապված ծառայությունները ու պարագաների իրացումը, կրոնական ծիսակատարությունները և կրոնական կազմակերպությունների մատակարարվող կրոնական պարագաների իրացումը, փոստային ծառայությունները և փոստային դրամահիշերի, բացիկների, ծրարների իրացումը, վիճակախաղերի տոմսերի անվանական արժեքով իրացումը, սպասիվագրական և վերապահովագրական գործառույթությունները, ավանդների, բանկային հաշիվների, վարկերի, արժեթղթերի, մուդանկների, չեկերի, արտաթույթի, կանխիկի տրամադրման, թանկարժեք մետաղների գնման, ֆինանսական վարձակալության, բրոքերային և միջորդական ծառայության, բանկի կողմից արժեթղթերի, թանկարժեք մետաղների ու քարերի գնման և գումարների ընդունման գործառույթները, բնակավայրը, դռնօրային, դեղակայքերի, պրոթեզատրոպպեդիկ ծառայությունները, բարեգործական և մարդասիրական օգնությունը, 50 տոկոս հաշմանդան ունեցող հարկ վճարողների արտադրանքների իրացումը, արտոնագրերի և լիցենզիաների հետ կապված գործառույթները:

11. Նոր օրենքի 16-րդ հոդվածը առաջին անգամ սահմանեց գրոյական դրույքաչափով հարկումը, որն արտահանող երկրի տարածքում արտահանվող ապրանքները և ծառայությունները ավելացված արժեքի հարկով չհարկվել և ապրանքներ ու ծառայություններ արտահանող անձին արտահանվող ապրանքների ու ծառայությունների համար (գծով) արտահանող երկրի պետական բյուջե վճարած ավելացված արժեքի հարկի գումարների լրիվ փոխհատուցում (հաշվանցում) է: Բացի այդ, 16-րդ հոդվածով սահմանվեցին նաև գրոյական դրույքաչափի կիրառման առանձնահատկությունները, որով Հայաստանի Հանրապետությունում վերջնականապես դադարեցվեց ԱՊՀ երկրների համար 1992թ. ի վեր կիրառվող ավելացված արժեքի հարկի «ծագման վայրի» սկզբունքը՝ դադարեցնելով ավելացված արժեքի հարկը ապրանքների և ծառայությունների ձեռքբերման վայր հանդիսացող երկրի բյուջե վճարելու արտավոր պրակտիկան, և դրա փոխարեն գործողության մեջ դրվեց «պատման վայրի» («նշանակման վայրի») սկզբունքը:

«Շագանակ վայրի» սկզբունքի կիրառման հետևանքով Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեն մինչև 1995-1997թթ. ավելացված արժեքի հարկի զնով կկամրատներից կորցրել է շուրջ 44.2 մլրդ դրամ գումար: Ուստի այս փոփոխությունը կարելի է համարել ավելացված արժեքի հարկի օրենսդրության ամենակարևոր բարեփոխումը, որը սկզբունքորեն փոխեց ավելացված արժեքի հարկի ունեցնող դերը և տեսակարար կշիռը Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի հարկային եկամուտների մեջ՝ անարդյունավետ ու փոքր տեսակարար կշիռ ունեցող հարկից վերածվելով արդյունավետ և պետական բյուջեի եկամուտների մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեցող հարկի:

Օրենքի 16-րդ հոդվածով գոյապահ հրույքաչափեր էին կիրառվում Հայաստանի Հանրապետության մարալային սահմանից դուրս մատակարարվող (արտահանվող) ապրանքների շրջանառության, միջազգային երթուղիներով թռիչքներ իրականացնող օդանավերի լցավորման համար վառելանյութի և այդ թռիչքների ընթացքում անձնակազմի և ուղևորների սպասարկման համար ապրանքների, օդանավակայաններում մարալային հսկողության տարածքից հեռու ապրանքների մտերածախ վաճառքի, ուղևորների, ուղեբեռների, բեռների և փոստի միջազգային փոխադրումների՝ Հայաստանի Հանրապետությունից դուրս իրականացվող փոխադրումների մասով, միջազգային երթուղիներով փոխադրումներ իրականացնող փոխադրամիջոցների մատակարարման, սպասարկման, նորոգման, վարձակալման ծառայությունների նկատմամբ այն ծառայությունների հարկվող շրջանառության նկատմամբ, որոնց մատուցման վայրը Հայաստանի Հանրապետությունում չի գտնվում, տրված բարեփոխման և մարալային բաժանման օգնության շրջանակներում կատարվող շինարարական աշխատանքների, դիվանդակատական և հյուպատոսական, նրանց հավասարեցված միջազգային, միջկառավարական կազմակերպությունների պաշտոնական օգտագործման նպատակով կամ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ձեռք բերված ապրանքների և ծառայությունների նկատմամբ, Հայաստանի Հանրապետությունում օտարերկրյա բեռների տարանցիկ փոխադրումների նկատմամբ:

12. Նոր օրենքի 17-րդ հոդվածով սահմանվեց, որ առանձին օրենքով կարող են սահմանվել ավելացված արժեքի հարկի այլ արտոնություններ 22 կատավարության զրկելով ավելացված արժեքի հարկի զնով արտոնություններ տալու միևս այլ եղանակ հնարավորությունից:

13. Նոր օրենքի 18-րդ հոդվածով առաջին անգամ սահմանվեց «հարկային հաշիվը» որպես այդպիսին շնորհվելով հաշիվ-ֆակտուրան (հաշիվ-ապրանքագիրը) կամ սահմանված այլ հաշվարկային փաստաթուղթը.

որոնցում առանձնացված է ավելացված արժեքի հարկի գումարը, և ապահովվում է ավելացված արժեքի հարկի հաշվանցման սկզբունքի կիրառման հեռարվորությունը: Դեռ ավելին, նոր օրենքի 19-րդ հոդվածով սահմանվեց, որ «հարկային հաշիվ» դուրս չի գրվում ավելացված արժեքի հարկ վճարող չհանդիսացող անձանց կողմից, ինչպես նաև ավելացված արժեքի հարկից ազատված ապրանքների և ծառայությունների, հարկման օբյեկտ չհանդիսացող կամ գոյական հրույքաչափով հարկվող գործարքների համար, որոնց համար կազմվում են ընդհանուր կարգով սահմանված այլ հաշվարկային և վճարային փաստաթղթեր:

14. Օրենքի 20-րդ հոդվածով սահմանվեցին «հարկային հաշիվ» մեջ նշվող պարտերի տվյալները՝ միաժամանակ սահմանելով, որ սոստրի և սպասարկումների ոլորտում «հարկային հաշիվ» կարող են ձևանայվել նաև գնման չեկերը (կտրոնները), որոնք գնորդների պահանջով պարտավոր են դուրս գրել տեսակարար սուբյեկտները, իսկ 22-րդ հոդվածով սահմանվեց, որ ավելացված արժեքի հարկ վճարողները պարտավոր են ժամանակագրական կարգով հաշվառել և երեք տարի պահպանել «հարկային հաշիվները»:

15. Նոր օրենքի 24-րդ հոդվածում ավելացված արժեքի հարկի հաշվարկի սկզբունքային նոր վճարման դրամարկղային մեթոդ է ներմուծված, որով բյուջե վճարվող ավելացված արժեքի հարկը որոշվում է «իրացումից հասույթ» ցուցանիշի նկատմամբ՝ դրանից կտարելով վերը նշված հաշվանցումը: Այս սկզբունքը թույլատրվում է կիրառել բնական գազի, էլեկտրաէներգիայի, ջերմային էներգիայի, խմելու և առգման ջրի արտադրության, սեղանփոխման և վաճառքի գործարքների և գործառույթների, երկաթուղային փոխադրումների նկատմամբ և 22 կատավարության կողմից սահմանված այլ դեպքերում՝ ըստ էության նշված գործարքների և գործառույթների զնով սահմանելով հարկային արտոնություն:

16. Օրենքի 25-րդ հոդվածով սահմանվեց, որ 23-րդ և 24-րդ հոդվածներով հաշվարկված և հաշվանցվող ավելացված արժեքի հարկի տարբերությունից առաջացած գերավճարը կամ հաշվանցվում է հետագա հաշվետու ժամանակաշրջանում, կամ վերադարձվում է հիմնավորող տեղական իրավունքի հիման վրա՝ 30-օրյա ժամկետում, իսկ օրենքի 26-րդ հոդվածով սահմանվեց, որ օրենքի 23-րդ և 24-րդ հոդվածներով սահմանված հաշվանցման իրավունքը չունեն ավելացված արժեքի հարկ չվճարողների, ավելացված արժեքի հարկից ազատված և ավելացված արժեքի հարկի հարկման օբյեկտ չհանդիսացող գործարքների և ավելացված արժեքի հարկ վճարողներ չհանդիսացող անձանց ձեռքբերումները, իսկ ձեռք-

բերման գնեքից ցածր գնով իրացնելու դեպքում առաջացած ավելացված արժեքի հարկի բացառական տարբերությունները ենթակա չէ հաշվանցման կամ վերադարձման և պետք է վերադրվի ավելացված արժեքի հարկ վճարողի տրամադրության տակ գտնվող շահույթին՝ տնտեսավարող սուբյեկտներին գրկելով գների նվազեցման (այդ թվում՝ մաքսային արժեքից հաշվարկված ավելացված արժեքի հարկի համար) հետևանքով ավելացված արժեքի հարկի արհեստական գերավճարների ստեղծման հնարավորությունից:

17. Օրենքի 29-րդ հոդվածով սահմանված էր, որ հարկային հաշվի դուրսգրման իրավունք չունենալու դեպքում հարկային հաշիվ դուրս գրելիս վճարողը պարտավոր է այդ հարկային հաշվի մասնակցված ավելացված արժեքի հարկի գումարները վճարել բյուջե՝ հաշվանցելով (պակասեցնելով) մատակարարների կողմից դուրս գրված հարկային հաշիվներում և մաքսային հայտարարագրերում առկա ավելացված արժեքի հարկի գումարները, իսկ 29-րդ հոդվածով սահմանվեց, որ գնորդներից դուրս գրված հարկային հաշիվներում կատարված խախտումների հետևանքով ավել(սխալ) հաշվարկված ավելացված արժեքի հարկի գումարները բյուջեից վերադարձման ենթակա չեն: Բնարևը, այս դեպքում չի պահպանվել արդարության սկզբունքը՝ վճարողին գրկելով սխալվելու հետևանքով ավել վճարած հարկի գումարը հետ ստանալու հնարավորությունից: Թեպետ մյուս կողմից վճարողները ստիպված կլինեն աշխատել ավելի աչալուրջ՝ պակասեր թույլ չտալու և դրա հետևանքով ավել հարկերի վճարումից խուսափելու համար: Միաժամանակ նոր օրենքի 30-րդ հոդվածով սահմանված էր, որ ներմուծման դեպքում ավելացված արժեքի հարկ վճարում է ներմուծման օրվանից տաս օրվա ընթացքում:

18. Օրենքի 31-րդ հոդվածով սահմանվեց, որ ավելացված արժեքի հարկի հաշվարկման (ծագման) պահ է, երբ ապրանքներն առարկվել կամ հանձնվել են գնորդներին, կամ ծառայությունները մատուցվել են պատվիրատուներին: Վճարման դրամարկղային մեթոդի կիրառման դեպքում ավելացված արժեքի հարկի հաշվարկման (ծագման) պահ էր գնորդներից հատուցման (ստացման) պահը, իսկ անհատույցի (մասնակի հատուցման) դեպքում՝ դրանց իրականացման օրը:

19. Օրենքի 32-րդ հոդվածով սահմանվեցին ավելացված արժեքի հարկի գումարների՝ բյուջե վճարման ժամկետները՝ մինչև յուրքանչյուր եռամսյակին հաջորդող ամսվա 25-ը, իսկ տարվա համար՝ մինչև հաջորդ տարվա փետրվարի 25-ը՝ հստակեցնելով ավելացված արժեքի հարկի վճարման ժամկետները, իսկ օրենքի 41-45-րդ հոդվածներով հստակեց-

վեցին «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» ՀՀ օրենքի խախտման համար պատասխանատվության նորմերը:

1997թ. ընդունված «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» ՀՀ նոր օրենքի ընդունման արևմտեան հաջորդեցին բազմաթիվ փոփոխություններ ու լրացումներ:

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՕՐԵՆՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՈՒ ԲԱՐԵՓՈՒՄԱՆ ԵՎՈԼՅՈՒԹՅԱՆ ԱՎԵԼԱՑՎԱԾ ԱՐՇԵՔԻ ՀԱՐԿԻ ՄԱՍԻՆ

*ԴԱՎԻԹ ՎԼԱԴԻՄԻՐԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, տ.գ.դ.
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող*

Համառոտագիր: Հողվածում համակարգվել է ԱԱՀ-ի ձևավորման և զարգացման էվոլյուցիան ՀՀ հարկային օրենսդրության հիմքում: Ավելացված արժեքի հարկը անուղղակի հարկ է, որը վճարվում է պետական բյուջե՝ ապրանքների ներմուծման, Հայաստանի Հանրապետության տարածքում դրանց արտադրության ու շրջանառության, ինչպես նաև ծառայությունների մատուցման բոլոր փուլերում: ԱԱՀ վճարող են համարվում անտարային գործունեությամբ զբաղվող իրավաբանական անձինք, ՀՀ տարածքում գրանցված օտարերկրյա իրավաբանական անձանց առանձնացված ստորաբաժանումները, նույնպես էլ անհատ ձեռնարկատերերը:

Բանալի բաներ. ավելացված արժեքի հարկ, պետական բյուջե, շրջանառություն, շուկայական վերափոխում:

ЭВОЛЮЦИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РЕФОРМИРОВАНИЯ НАЛОГОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В ОБЛАСТИ НДС

ДАВИД ВЛАДИМИРОВИЧ АРУТЮНЯН, д.э.н.
ведущий научный сотрудник Института экономики им. М.Котляна НАН РА

Аннотация: Статья посвящена эволюции формирования и развития НДС в соответствии с налоговым законодательством РА. Налог на добавленную стоимость - это косвенный налог, подлежащий уплате в государственный бюджет, импорт товаров, их производство и обращение на территории Республики Армения, а также на всех этапах оказания услуг. Плательщиками НДС являются юридические лица, занимающиеся коммерческой

деятельностью, отделенные подразделения иностранных юридических лиц, зарегистрированные в РА, нотариусы и индивидуальные предприниматели.

Ключевые слова: Налог на добавленную стоимость, государственный бюджет, оборот, рыночная трансформация.

THE EVOLUTION OF TAX LEGISLATION WITH RESPECT TO THE VALUE ADDED TAX

DAVIT VLADIMIR HARUTYUNYAN, *Doctor of Sciences (Economics)*
Leading Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: The article presents the evolution of the tax legislation in the Republic of Armenia with respect to the value added tax (VAT). Value added tax is an indirect type of tax, a tax receipt available to the state budget that is paid in the case of importing goods, and at the various stages of producing and selling the items, and at the all stages of rendering services in the territory of the Republic of Armenia as well. VAT payers are legal entities engaged in a commercial activity, separate subdivisions of foreign legal entities registered in the Republic of Armenia, notaries and sole proprietors.

Keywords: Value added tax, state budget, sales turnover, market transformation.

ՈՌԻԲԵՆ ՎԱՐԿԱՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՊՁ մագիստրակն

ՊԵՏԱԿԱՆ ԵԿԱՄՈՒՆՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԵՎ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ՄԻ ՄՈՏԵՑՄԱՆ ՀՈՒՐԶ

Ներածություն. պետական եկամուտների չափերի հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ դրանք պատահական բնույթ ունեցող մեծությունների բազմություններ են, որոնք կախված են ոչ միայն հարկային օրենքներից ու մյուս եկամուտների աղբյուրներից, սուրբերի հավաքագրման սահմանված չափերից, այլ նաև հարկման բազայի բնութագրերից, քանի որ եկամտի յուրաքանչյուր աղբյուր ունի իր բնորոշ բնութագրերը, որոնք ժամանակի ընթացքում այլևայլ պատճառներով կարող են կրել պատահական կամ նախատեսվող փոփոխություններ: Եկամուտների բազմություններից յուրաքանչյուրը կուսենա հարվանակետությունների բաշխման թվային բնութագրեր, մասնավորապես մաթեմատիկական սպասում ու դիսպերսիա, իսկ ընդհանուր դեպքում՝ հավանականությունների քաշիման օրենք:

Մուղորաբար եկամուտների քանակական գնահատման ու կանխատեսման պարզագույն կարգը դրանց միջին արժեքներից օգտվելն է, ինչը չի կարող լիովին համապատասխանել իրականությանը, այլ կլինի միայն մոտավոր արժեք: Այդ պատճառով էլ ներկայումս առավել հիմնավորված լուծումներ փնտրելու նպատակով մշակվում են երբ մոտեցումներ ու մեթոդներ: Հայտնի են մի քանի աշխատանքներ [1, 2, 3], որոնցում փորձ է արվում եկամուտների առավել ճշգրիտ գնահատականների և դրանց կանխատեսումների համար հաշվի առնել ինչպես գործող հարկային օրենքները, այնպես էլ եկամուտների աղբյուրների իրականում գոյություն ունեցող դետերմինացված և հավանականային բնութագրերը: Կարծում ենք, որ այդ մոտեցումներն իրատեսական են և կարող են ապրածվել ոչ միայն մի հարկատեսակի, այլ նաև բոլոր աղբյուրներից կատարվող եկամուտների գումարային գնահատման և կանխատեսման վրա:

Խնդրի դրվածքը. որպես պետական եկամուտների գնահատման ու կանխատեսման մաթեմատիկական մոդել՝ հարմար է [1]-ում առաջարկվող ինտեգրալային չափանիշի օգտագործումը, որը միաժամանակ հաշվի է առնում ոչ միայն եկամուտների աղբյուրի մաթեմատիկական նկարագրությունը (մոդելը, հարկային օրենքը), այլ նաև եկամուտների հավանականությունների բաշխման օրենքի իրականում գոյություն ունեցող տեսքը:

Առաջարկվում է պետական եկամուտների գնահատման հետևյալ ընդհանրացված մոդելը.

$$\sum_{i=1}^n \int_{x_{i,\min}}^{x_{i,\max}} C_i(x_i) f(x_i, \alpha, \beta, \dots, \gamma) dx_i \quad i = 1, 2 \dots n \quad (1)$$

Որտեղ x_i -ը եկամտի i -րդ տեսակն է.

$f(x_i)$ -ն i -րդ աղբյուրի եկամուտների հավանականությունների բաշխման խտության ֆունկցիան է, որը որոշվում է վիճակագրական տվյալների հավաքագրման և մշակման միջոցով,
 $x_{i,\min}$, $x_{i,\max}$ - ն եկամտի i -րդ աղբյուրի՝ օրենքով սահմանված տիրույթն է.

$C_i(x_i)$ -ն եկամտի i -րդ աղբյուրի մաթեմատիկական մոդելն է.

m -ը պետական եկամուտների աղբյուրների թիվն է:

Բերված (1) ինտեգրալային մոդելն ունի հետևյալ ֆինանսական իմաստը: Հայտնի է, որ եթե ներթափնտեգրալային ֆունկցիաներից մեկը պատահական մեծության հավանականությունների բաշխման խտության ֆունկցիան է, ապա անսահման տիրույթում այն ինտեգրելիս կստանանք մյուս ներթափնտեգրալային $C_i(x_i)$ ֆունկցիայի մաթեմատիկական սպասման թվային արժեքը: Սակայն (1) մոդելում պետական եկամուտների հարքը քննարկելիս ինտեգրման սահմաններն անվերջ չեն, այլ սկսվում են կորոզիանների սկզբնակետից մինչև որևէ հնարավոր մեծագույն արժեք, հետևաբար ինտեգրալային չափանիշի թվային արժեքը կորոզվի շատ փոքր սխալով, քանի որ անսահման մեծ եկամուտների հանդես գալու հավանականությունը շատ փոքր է: Նշվածը ճիշտ է եկամուտների բոլոր աղբյուրների համար:

Առաջարկված ինտեգրալային մոդելը ճկուն է և ունի բազմաթիվ հնարավորություններ հարկային օրենքների մեծ թվով տարբերակների դիտարկման համար, եթե նպատակահարմար է դրանցում փոփոխություններ կատարելը:

Նշենք այդ հնարավորություններից մի քանիսը.

1. ստանալ եկամուտների յուրաքանչյուր աղբյուրից անկախվող չափերի իրատեսական գնահատականներ:
2. Քանի որ ներթափնտեգրալային երկու ֆունկցիաներն էլ ունեն թվային բնութագրեր, ապա դրանցից կամայականի որոշակի սահմաններում

փոփոխության դեպքում կարելի է ստանալ եկամուտների գնահատականը և կառուցել տվյալ բնութագրից կախված Ա.Լ.աֆֆերի կորը:

3. Կարելի է կամայական սահմաններում փոփոխել քննարկվող օրենքի սանդղակի կամ հարկման տոկոսադրույթների արժեքները իրատեսական սահմաններում և կատարել անկեկավոր եկամուտների համապատասխան կանխատեսումներ:
4. Հնարավոր է մոդելում միաժամանակ փոփոխել երկու ցուցանիշի թվային արժեքները կամայական սահմաններում և կամայական քայլով, ստանալ եկամուտների գնահատականները, կատարել կանխատեսումներ և կառուցել «Ա.Լ.աֆֆերի մակերևութներ», դրանց անտարբերության գծերը:
5. Առաջարկվող մոդելն ընդհանրական է, կարող է հաջողությամբ կիրառվել ցանկացած երկրում՝ ցանկացած եկամտի քանակական գնահատականներ ստանալու կամ կանխատեսելու նպատակով:

Օրինակ հետազոտենք ՀՀ եկամտային հարկի գծով պետական եկամուտների գնահատումներն ու կանխատեսումները:

Ներկայումս ՀՀ-ում վճարվող աշխատավարձերի չափերը բնուցված են [1, 2,3], քանի որ հարկատուների շուրջ 85 տոկոսի աշխատավարձերը կազմում են մինչև 120-140 հազար դրամ, իսկ մնացածներինը զգալիորեն զերբազանցում է այդ սահմանը, ուստի վճարվող աշխատավարձերի ստատիստիկական կառուցվածքը, ըստ [2,3]-ի, նպատակահարմար է ներկայացնել հավանականությունների բաշխման երկու ֆունկցիաների հետևյալ կշռված գումարի տեսքով.

$$f(x) = 0,85 \cdot \frac{x^2}{M^2} + 0,15 \cdot \frac{(x-m)^2}{\sigma_2 \sqrt{2\pi}} \quad (2)$$

որտեղ առաջին բաղադրիչը հարկատուների առաջին խմբի, իսկ երկրորդը մյուս խմբի հավանականությունների բաշխման օրենքներն են: Ռեկեսկան բաշխման դեպքում աշխատավարձի մոդան կազմել է $M = \frac{m}{1,25} = 91,3$ հազար դրամ, իսկ երկրորդ խմբի հարկատուների բաշխման օրենքի թվային բնութագրերը եղել են՝ $m_2 \approx 800$ հազար դրամ, $\sigma_2 = 500$ հազար դրամ:

ՀՀ գործող եկամտային հարկի մաթեմատիկական նկարագրությունը (մոդելը), որտեղ բոլոր տոկոսադրույթներն ու հարկման սանդղակի բաժանումները փոխկապակցված են, կունենա հետևյալ տեսքը.

$$c(x) = \begin{cases} K_1 x & 0 \leq x \leq a \\ K_2(x-a) + K_1 a & a < x \leq b \\ K_3(x-b) + K_2(b-a) + K_1 a, & x > b \end{cases} \quad (3)$$

որտեղ $K_1 = 0,244, K_2 = 0,26, K_3 = 0,36, a = 120, b = 2000$.

Լուծենք հետևյալ որոշակի խնդիրը. դիցուք նպատակահարմար է մինչև 120 հազար դրամ ստացող հարկատուների հարկային բեռը թեթևացնել, բայց որպեսզի պետական եկամուտները չնվազեն, մեծացնել 120 հազար դրամը գերազանցող եկամուտների հարկման տոկոսադրույքը: Այդ նպատակով մեկ տոկոս քայլով փոքրացնենք 24,4 տոկոսադրույքը 25-ից մինչև 15-ի սահմաններում, իսկ 26 տոկոսադրույքը մեկ տոկոս քայլով մեծացնենք մինչև 35-ի սահմանը:

Ինտեգրալային (1) մոդելով հետազոտվել է նշված խնդիրների բազմությունը, և գնահատվել են հարկային այդ օրենքի մեծ թվով տարբերակների հնարավորությունները:

Հաշվարկները կատարված են Mathcad-14 ծրագրային փաթեթի միջավայրում: Մտորն բերված աղյուսակ 1-ում թվով թվերով առանձնացված և ներկայացված են եկամտային հարկի այն տարբերակները, որոնց դեպքում եկամուտների չափերը մնում են հաստատուն՝ մոտավորապես 55,5 հազար դրամի սահմաններում: Տեսնում ենք, որ այս օրինակում հետազոտված է եկամտային հարկի $10 \cdot 11 = 110$ տարբերակ:

Աղյուսակ 1

Լաֆիերի մակերևույթի ընդհատ ներկայացումը

K1 \ K2	0,25	0,24	0,23	0,22	0,21	0,20	0,19	0,18	0,17	0,16	0,15
0,26	56,0	55,1	54,09	53,13	52,18	51,22	50,27	49,31	48,35	47,4	46,44
0,27	57,2	56,8	55,37	54,37	53,41	52,46	51,50	50,55	49,59	48,63	47,67
0,28	58,5	57,5	56,56	55,60	54,64	53,68	52,73	51,77	50,82	49,42	48
0,29	59,7	58,7	57,79	56,83	55,87	54,92	53,96	53,00	52,05	51,09	50,13
0,30	60,	59,9	59,02	58,06	57,10	56,15	55,19	54,25	53,28	52,32	51,37
0,31	62,19	61,2	60,25	59,24	58,34	57,38	56,42	55,47	54,51	53,55	52,60
0,32	63,4	62,4	61,48	60,52	59,57	58,61	57,65	56,70	55,74	54,79	53,83
0,33	64,6	63,6	62,71	61,76	60,80	59,84	58,89	57,93	56,9	56,02	55,06
0,34	65,8	64,9	63,94	62,99	62,03	61,07	60,12	59,16	58,21	57,25	56,29
0,35	67,1	66,1	65,18	64,22	63,26	62,31	61,35	60,39	59,44	58,48	57,52

Աղյուսակի յուրաքանչյուր վանդակին համապատասխանում է եկամտային հարկի մի տարբերակ, իսկ սովալ վանդակում լրացված թիվը մի հարկատուի կողմից վճարվող պետական եկամուտն է: Աղյուսակում յուրաքանչյուր տողը կամ սյունը Ա. Լաֆիերի կորերն են, իսկ ամբողջ աղյուսակը կարելի է անվանել Ա. Լաֆիերի «մակերևույթ»:

Բերված աղյուսակը K_1 K_2, հարթության վրա Լաֆիերի «մակերևույթի» ընդհատ ներկայացումն է:

Աղյուսակում առանձնացված անտարբերության զինք ներկայացված է ընդհատ տեսքով, իսկ եթե կառուցվի բերված աղյուսակին համապատասխանող անընդհատ մակերևույթ, ապա եկամուտների հավասար մակարագների զինք կներկայացվի անընդհատ կորի տեսքով:

Եզրակացություն. առաջարկվող ինտեգրալային մոդելը ընդհանրական է, պահանջում է միայն նախնական փորձնական տվյալների հավաքագրում և մշակում, ունի ավտոմատացման լայն հնարավորություններ՝ պետական եկամուտների բոլոր աղբյուրներից ակնկալվող մուտքերի գնահատման, կանխատեսման և պահանջվող քարեփոխումներ կատարելու համար:

Գրականություն

1. Հայաստանի Հանրապետության հարկային օրենսգրք «Պաշտոնական տեղեկագիր», ՓԲԸ, Երևան, 2008, 239 էջ:
2. Լաչյաջյան Թ.Ա., Հարությունյան Վ.Ռ., Պապոյան Վ.Ա., Պետական բյուջեի հարկային մուտքերի մոդելավորման մի խնդրի մասին // ՀՊՃՀ Լրագրեր 75. Գիտական և մեթոդական հոդվածների ժողովածու. Թ-2, Երևան, 2008, էջ 775-777:
3. Հարությունյան Վ.Ռ., Բյուջեի հարկային մուտքերի մոդելավորման մ. լավարկումը // Հայաստան, ֆինանսներ, Էլեմենթալ. Թ-2, Եր., 2007, էջ 10-11:
4. Налчаджян Т.А., Папоян В.А. Математическое моделирование налоговых поступлений в госбюджет // Вестник Инженерной академии Армении. – 2008. – Т.5, N3. – С. 401 – 403.
5. Venttsel' E.C. Теория вероятностей. – М.: Наука, 2000. – 576с.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԵՎ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ՄԻ ՄՈՏԵՑՄԱՆ ՀՈՒՐԶ

ՈՒՐԻՆ ԿԱՐՂԱՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԱՆ

ՀԱՊՁ մագիստրանտ

Համառոտագիր: Ցույց է տրվել, որ պետական եկամուտների աղբյուրների ունեն ընդհանրություններ, որոնք հնարավոր են դարձնում դրանց ընդհանրական մոդելների կառուցումը, հետազոտումն ու վերլուծումը, ինչը թույլ է տալիս հիմնավորված գնահատականներ ունենալ եկամուտների ծավալների և ակնկալվող կանխատեսումների մասին: Առա-

ջարկվող ինտեգրալային մոդելների միջոցով կարող են միաժամանակ քննարկվել և միայն ինտեգրալային հարկային օրենքների հարյուրավոր տարբերակներ, կանխատեսել դրանցում կատարվող բարեփոխումների հետևանքները, կառուցել Ա.Լաֆֆերի կորերն ու մակերևույթները, քննարկել դրանցից առավել նպատակահարմարները:

Բանալի բառեր. պետական եկամուտներ, գնահատում, կանխատեսում, ինտեգրալային մոդել, Լաֆֆերի կոր, մակերևույթ:

ОБ ОДНОМ ПОДХОДЕ ОЦЕНКИ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДОХОДОВ

РУБЕН ВАРДАНОВИЧ АРУТЮНЯН

Аннотация: В статье показано, что все источники государственных доходов имеют общие особенности, учет которых допускает построение обобщенной интегральной модели для оценки и прогнозирования объемов ожидаемых доходов. Посредством предложенных моделей возможно одновременное рассмотрение и сравнение множество вариантов налогового закона, прогнозируя при этом последствия возможных изменений в налоговой политике, построения кривых и поверхностей А. Лаффера, при этом выбирая наиболее целесообразные и них.

Ключевые слова: государственные доходы, оценка, прогнозирование, интегральные модели, кривые и поверхности А.Лаффера.

ON AN APPROACH TO ESTIMATING AND FORECASTING THE STATE REVENUES

ROBERT VARDAN HARUTYUNYAN

Graduate Student, Armenian National Agrarian University

Abstract: The article demonstrates that the sources of state revenues have similarities that enable constructing generalized models, studying and providing the analysis of thereof, thus helping have justified estimates of the revenues and expected predictions and/or forecasts of thereof. The proposed integral models enable to simultaneously discuss and compare with each other many variations of the of tax laws, to predict and/or forecast the consequences due to changes in the exiting legislation, to construct the Laffer curves and compute the surfaces, and to choose the most reasonable ones.

Keywords: State revenue, estimation, forecasting, integral model, the Laffer curve, surface.

ՏԻԳՐԱՆ ՎԼԱՐԻՍԻՐԻ ԶԱՐԻՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, տ.գ.դ., դոցենտ,
ԵՊՀ զսպխոս

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ԲԵՈՇ ԵՎ ՀԱՐԿԱՆ ԱՐՅՈՒՆԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հարկերից խուսափելու ձգտումը պետության ցանկացած ֆինակալ միջոցառման հակազդեցության դրսևորումներից մեկն է: Այդ հակազդեցությունն իրական է՝ պայմանավորված այս կամ այն սեփականատիրոջ կողմից ցանկացած ուսնձգությունից այս կամ այն ձևով իր ունեցվածքը, կապիտալն ու եկամուտները պահպանելու ձգտմամբ: Քանի դեռ գոյություն ունեն պետությունը, մասնավոր սեփականությունը, պետությունից կյանհանջվի այդ սեփականության հաշվին հարկերի ձևով ֆինանսավորում, իսկ հարկատուները դրան կհակազդեն իրենց հարկային բեռը բեթաօնելու փորձերով: Այն պայմանավորված է.

- հարկային արտոնությունների առկայությամբ,
- հարկման տարբեր դրույքների առկայությամբ,
- օրենսդրական դրույքների ձևակերպման անճշտությամբ և ազավորվածությամբ: Այն թույլ է տալիս դատարաններում բավականին հաջող բողոքարկելու հարկային մարմինների գործողություններն ու որոշումները՝ հիմնվելով «իսկն օրենքով չի արգելվում, դա թույլատրելի է համարվում» սկզբունքի վրա:

Հարկային բեռի վերաբերյալ առկա մտաբեռնների հստակեցման համար կարևոր նշանակություն ունի դրա տարբերակումն ըստ մակարդակների.

- հարկային բեռ միկրոմակարդակում,
- հարկային բեռ մակրոմակարդակում:

Միկրոմակարդակում հարկային բեռի որոշման կիրառվող մեթոդներից արժանահիշատակ է **հարկային բեռի որոշման համընդհանուր մեթոդը**, ըստ որի՝ հարկային բեռը կազմակերպության կողմից վճարվող բոլոր հարկատեսակների հարաբերությունն է հասույթին՝ ներառյալ նաև այլ իրացումներից հասույթը, որի հաշվարկը կարելի է ներկայացնել ստորև բերված բանաձևով՝.

$$ՀԲ = ՎԲ / ԱՆՀ + ՈՒԵ \times 100\%$$

որտեղ՝

ՀԲ-ն՝ ձեռնարկության հարկային բեռն է,

ՎԷ-ն՝ բոլոր փաստացի վճարվող հարկերի ընդհանուր գումարը,

՝ Լուկան Ս.Ա. «Оптимизация налогов. Методы и схемы»: полн. практ. руководство. М., Грос с Медия: РОСБУХ, 2008, стр. 23.

ԱԻՉ-ն՝ արտադրության (աշխատանքներ, ծառայություններ) իրացումից հասույթը,
ՈՒԵ-ն՝ ոչ իրացվելի եկամուտները:

Մակայն պետք է փաստել, որ վերոնշյալ մեթոդով հաշվարկված հարկային բեռը բնութագրում է միայն արտադրված արտադրանքի կամ մատուցված ծառայության հարկատարությունը և իրական պատկերացում չի տալիս հարկատուի իրական հարկային բեռի մասին: Ուստի անհրաժեշտ է հարկային բեռի որոշման ժամանակ հաշվարկին մասնակից դարձնել նաև արտադրուչետային ֆոնդեր վճարվող հարկերի և այլ վճարների, ինչպես նաև հաշվարկված, բայց չվճարված հարկերի գումարները: Ավելին, հարկային բեռի որոշման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվարկին մասնակից դարձնել նաև ձեռնարկության աշխատակիցների կողմից վճարվող եկամտահարկի և աշխատակիցների սոցվճարների գումարները, քանի որ դրանք ներառված են աշխատավարձերի գումարներում և, վերջին հաշվով, անուղղակիորեն վճարվում են գործատուների կողմից աշխատակիցներին վճարվող և գործատուի համար «ծախս», իսկ աշխատակցի համար՝ «եկամուտ» համարվող միջոցների հաշվին: Նույն տրամաբանությամբ պետք է հարկային բեռի բաղադրիչ դիտարկել նաև գործատուի (ձեռնարկության կողմից) տրվող սոցվճարների գումարները, որը գործատուի համար ծախս է և բացասաբար է ազդում նրա ֆինանսական վիճակի վրա:

Վերոնշյալ մոտեցումներով հաշվարկվող հարկային բացարձակ կամ իրական բեռը գործատու համարվող ձեռնարկությունների կամ հարկ վճարող իրավաբանական անձանց համար կարելի է հաշվարկել ստորև բերված բանաձևի օգնությամբ.

$$ԲԶԲ = ԶՎ + ԱԲՖՎ + ՎԹ + ԵԿ + ԳՍ + ԱՍ,$$

որտեղ՝

- ԲԶԲ-ն հարկային բացարձակ կամ իրական բեռն է,
- ԶՎ-ն՝ ձեռնարկության կողմից փաստացի վճարված հարկային գումարները,
- ԱԲՖՎ-ն արտադրուչետային ֆոնդերում վճարումները,
- ՎԹ-ն՝ վճարումներում թերացումները կամ հաշվարկված, բայց չվճարված հարկերի գումարները,
- ԵԿ-ն՝ ձեռնարկության աշխատակիցների եկամտահարկի գումարները,
- ԳՍ-ն՝ գործատուի սոցվճարների գումարները,
- ԱՍ-ն՝ աշխատակցի սոցվճարների գումարները:

Քանի որ հարկային բացարձակ կամ իրական բեռն արտացոլում է տևտեսվարող սուբյեկտի գործունեությունից հարկային ողջ պարտավորությունների գումարը և պատկերացում չի տալիս հարկային բեռի ծանրության մասին, ապա հարկային բեռի մակարդակի որոշման համար անհրաժեշտ է կիրառել հարկային բեռի հարաբերական ցուցանիշը, որն անհրաժեշտ է հաշվարկել որպես հարկային բացարձակ կամ իրական բեռի հարաբերություն նոր ստեղծված արժեքին:

Նոր ստեղծված արժեքը կարելի է հաշվարկել հետևյալ բանաձևի օգնությամբ.

$$\begin{aligned} & \text{ՆՄԱ} = Զ - \text{ՆԾ} - \text{Ա} + \text{ՈՒԵ} - \text{ՈՒԾ} \\ & \text{կամ} \\ & \text{ՆՄԱ} = \text{ԱՎ} + ԶՎ + \text{ԱԲՖՎ} + Ծ, \end{aligned}$$

որտեղ՝

- ՆՄԱ-ն նոր ստեղծված արժեքն է,
- Զ-ն՝ արտադրանքի, աշխատանքների կամ ծառայությունների իրացումից հասույթը (ներառյալ ԱԱԸ-ն),
- ՆԾ-ն՝ կյուբական ծախսերը,
- Ա-ն՝ ամորտիզացիան,
- ՈՒԵ-ն՝ ոչ իրացվելի եկամուտները,
- ՈՒԾ-ն՝ ոչ իրացվելի ծախսերը (առանց հարկային վճարների),
- ԱՎ-ն՝ աշխատանքի վարձատրությունը,
- ԶՎ-ն՝ հարկային վճարները,
- ԱԲՖՎ-ն՝ արտադրուչետային ֆոնդերում վճարումները,
- Ծ-ն՝ ձեռնարկության շահույթը:

Ձեռնաբար, հարկային բեռի մակարդակը, որպես հարաբերական ցուցանիշ, կարելի է հաշվարկել ստորև բերված բանաձևի օգնությամբ.

$$\text{ՀՀԲ} = \text{ԲԶԲ} / \text{ՆՄԱ} \times 100\%$$

Միջ վերաբերում է հարկային բեռի օպտիմալ մեծության որոշմանը, ապա հարկ է նշել, որ այդ հիմնախնդրի շուրջ տարակարծությունները շարունակվում են:

Տնտեսագետների մի մասը որպես հարկային բեռի սահմանաչափի որոշման միջոց առաջարկում է, այսպես կոչված, «կարմիր սահմանագիծի կանոնը» (Պ.Մոստովի և ուրիշների)¹, համաձայն որի՝ արդյունաբերական ձեռնարկություններից գանձվող հարկերի գումարը պետք է 3-5 տարի ընդհանուր շրջանառության նկատմամբ սահմանափակել որոշակի տո-

¹ Мостовой П. Произойдет ли «боствангизация» России? Эксперт, 1997. стр. 44.

կուսաչափով: Հիշյալ հեղինակների կարծիքով դա կնպաստի տնտեսության կայունության ապահովմանը և առաջարկի ու պահանջարկի իրական մակարդակների որոշմանը: Մեր կարծիքով եշված մտնեցման կիրառումն արդարացված կարող է լինել այն երկրներում, որտեղ տնտեսությունում արդյունաբերությունը կունենա գերակշռող մասնաբաժին, ինչպես նաև որոշված կլինի, այսպես կոչված, «կարմիր սահմանագծի» չափը, որին եշված հեղինակները լուծումներ չեն առաջարկում: Սակայն որպես խնդրի լուծման փորձ այն ուշադրության է արժանի: Գործնականում նմանատիպ չհաջողված փորձ պիտի դիտարկել Հայաստանի Հանրապետությունում հաստատագրված վճարների ու պարզեցված հարկի կիրառումը՝ որպես փորձ ու միջին ձևերակատարության զարգացման խրախուսման միջոց, որը թեպետ նպաստեց գործարարությանը, բայց եզանակալիորեն խորացրեց հարկման բեռավատում առկա անադրյալությունները: Եշված մտնեցման գործնական կիրառումը նպաստակա հարմար չէ, քանի որ հարկային բեռի բաշխվածությունը պետք է լինի հավասարաչափ, որի դեպքում յուրաքանչյուրը կվճարի այդ բեռի իր «արդարացի» բաժինը, որպեսզի նվազագույնի հասցվեն հարկման արդարությունը և համընդհանրության սկզբունքների խախտումները:

Տնտեսագետների մի ուրիշ խումբ, որպես հարկային բեռի որոշման միջոց, առաջարկում է «արդյունավետ դրույքաչափի» կիրառումը¹ (Յու. Լեոբով, Ե. Եգորովա), համաձայն որի այն պետք է հաշվարկել հարկի ընդհանուր գումարի և ձեռարկությունում ստեղծված հավելյալ արժեքի հարաբերությամբ:

Այս մեթոդաբանությամբ է բնութագրվում ընդհանուր հարկային ծանրության աստիճանը՝ ներդրումների կատարման նպատակահարմարության տեսակետով, և դրանով առաջարկվում է հարկային արդյունավետ դրույքաչափի սահմանում շահույթի մինչև 58.9 տոկոսի չափով: Տվյալ սահմանաչափը գերազանցելու դեպքում, ըստ հեղինակների, բացառվում է ներդրումային գործընթացների զարգացումն ընդհանրապես:

Մեր կարծիքով միայն շահույթը ձեռնարկության ֆինանսական վիճակի իրական պատկերը չի կարող տալ, հատկապես նման մտնեցմամբ հարկարույթի չափի որոշումը և կիրառումն արդարացված չեն: Բացի այդ, հարց է առաջանում, թե արդո՞ք ձեռնարկության համար «արդյունավետ» համարվող դրույքաչափը ձևնետու՞ է նաև պետությանը և վերջինիս ֆինանսական միջոցների նկատմամբ ունեցած պահանջարկին, թե՞ ոչ, հարց, որի պատասխանը «արդյունավետ դրույքաչափի» մեթոդը չի տալիս:

Ձեռնարքը՝ այս մեթոդը ևս գործնական կիրառության առումով արդարացված չէ, սահմանվող որ, որպես կանոն, չեն հարկվում ու չեն երթնվորվում ձեռնարկությունների կողմից կատարվող ծախսերը, որոնք «տունացնելով» հնարավոր է նվազագույնի հասցնել հարկվող շահույթի մնույթունը:

Հարկային «բեռի» սահմանման համար առաջարկվում է կիրառել նաև «հարկերի առաձգականության գործակիցը», որը բնութագրում է տնտեսական գործոնների (համախառն ներքին արդյունքի, ազգաբնակչության եկամուտների, մանրածախ կամ սպառողական գնի մակարդակի և այլնի) ազդեցությունը հարկերի ծավալների փոփոխությունների վրա: Այս գործակիցով որոշվում է, թե յուրաքանչյուր մեկ միավոր փոփոխությունն ինչ ներգործություն է ունենալու բյուջե վճարվող հարկերի գումարների վրա:

Նկատենք, որ բյուջեի մուտքերի պլանային կամ փաստացի տվյալներով «հարկային բեռի» հաշվարկումը որոշչափի ճշգրտումների կարիք ունի այն առումով, որ հաստատեցման կարիք ունի հենց ինքը՝ «հարկային բեռ» հասկացությունը:

Բանն այն է, որ իրականում նշանակալիորեն միանջեցից տարբերվում են փաստացի (նաև պլանային) ու հաշվարկված հարկային պարտավորությունները: Փաստացի ու պլանային վճարումների նկատմամբ հաշվարկվածի շարունակական ու մեծ չափերով գերազանցումը հանգեցնում է հարկային ապառքների կուտակման, ինչպես նաև վկայում է հարկային ոչ ճիշտ բաղաբախություն իրականացնելու մասին: ՀՀ իշխանությունների կողմից դրա ընդունման փաստ հանդիսացան 1996-1997թթ. հարկային համաձեռնումները:

Հարկային ապառքները «հարկային բեռի» բաղկացուցիչ մասն են, և հարկատուների համար կարևոր է ոչ միայն այն, թե որքան վճարվեց բյուջե, այլև այն, թե որքան է նա ծանրաբեռնված հարկային պարտավորություններով: Ուստի «հարկային բեռը» պետք է ներառի նաև հարկային ապառքները, որոնք աճը վկայում է հարկային բեռի անսարքացիությունից մասնավորությունների կատարումից, հարկատուները լրացուցիչ միջոցներ և ժամանակ են ծախսում նաև հարկային պարտավորությունների կատարման համար անհրաժեշտ հաշվարկների, հաշվետվությունների ու հայտարարագրերի լրացման, համակարգչային ծրագրերի ներդրման, խորհրդատվական ու փաստաբանական ծառայությունների ստացման և այլնի համար, որոնք բացասաբար են ազդում հարկատուների վճարունակության և պետական բյուջեի մուտքերի մակարդակի վրա:

¹ Егорова Е., Петров Ю. "Сравнительный анализ эффективности ставки налогов в России и зарубежных странах, Налоговый вестник, 1995, №11, стр. 9-16.

Այդ առումով անհրաժեշտ է կարևորել առանձին երկրների առաջավոր փորձի կիրառումը, երբ պետություններն իրենք են գնահատում և հարկատուներին իրազեկում հարկային հաշվետվությունների փոփոխությունների արդյունքում ունենալիք լրացուցիչ ծախսերի մասին: Այսպես, օրինակ, Միացյալ Նահանգներում եկամտահարկի գանձման համակարգում ցանկացած լուրջ փոփոխություն իրականացնելու ժամանակ պարտադիր հաշվարկվում է ժամանակի այն գնահատականը, որը պահանջվում է յուրաքանչյուր հարկատուից՝ և որ կանոններով հարկային հայտարարագիր (ղեկարացիա) լրացնելու համար¹: Մյուս կողմից, պետությունն իր հերթին հարկային եկամուտների հավաքագումն իրականացնելու ընթացքում միջոցներ է ծախսում հարկային մարմինների պահպանման և հարկերի գանձման նկատմամբ վերահսկողության իրականացման, դատական համակարգի միջոցով անբարեխիղճ հարկատուներին պատասխանատվության ենթարկելու և այլն համար, որոնց չարդարացված աճը սահմանափակում է ֆինանսական միջոցների նկատմամբ պետության ունեցած պահանջարկը: Նշված երկու դեպքերում էլ կատարված լրացուցիչ ծախսերը հասարակության համար ֆինանսական միջոցների կորուստներ են, քանի դեռ հավաքագրված միջոցների օգտագործումը չի ապահովում գոնե համարժեք արդյունավետություն: Բայց նույնիսկ վերջին պայմանի ապահովման դեպքում նախընտրելի է, որ պետությունը նպաստի նվազագույնի հասցնելու այդ ծախսերը, քանի որ այն անուղղակիորեն բխում է պետության շահերից և հարկված արդյունավետության բարձրացման պահանջներից: Սա այն դեպքն է, երբ պետական շահը հանկարար հակառակության մեջ է մտնում ծանր «հարկային բեռի» հետ, և վերջինս «խարխլում է» պետականության հիմքերը:

Ուստի, առաջին հերթին, պետությունը պետք է շահագրգռված լինի յուրաքանչյուր առանձին վերցրած հարկատուի հարկային բեռի կարգավորման հարցում, որի ուղիները կարող են հարկային լծակների ու գործիքների միջոցով հարկային բեռի տեղափոխումը ճյուղից ճյուղ, չունենորի ունենք, արտադրությունից անտուր, վնասաբեր, բայց անհրաժեշտ ձեռնարկությունից գերշահույթ ապահովող ձեռնարկություն և այլն, ինչպես նաև պետության կողմից հարկատուներին մատուցվող ծառայությունների բարելավումը՝ կապված հարկային օրենսդրության պարզաբանման ու հստակեցման, հարկատուներին աջակցելու և հարկային մարմինների նկատմամբ հարկատուների վստահությունն ամրապնդելու, հաշվետվու-

թյունների երկկայացման գործընթացը թեթևացնելու և այլնի հետ: Անհրաժեշտ է կարևորել նաև հարկ վճարողների ու հարկման օրկանների շրջանակների ընդլայնումը՝ ապահովելով հարկման համընդհանրության ու արդարության սկզբունքների կիրառումը, այսինքն՝ հարկման սկզբունքները պետք է փոխհամաձայնեցված գործեն ու միմյանց լրացնեն, որպեսզի հարկերին բնորոշ գործառույթներին «լիաթոք շնչելու» հնարավորություն տրվի:

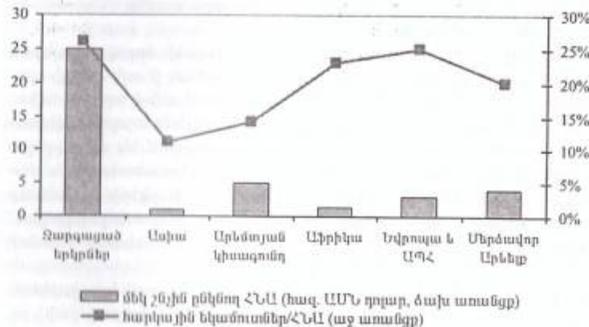
Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ հարկման արդյունավետությունը կարելի է սահմանել որպես հարկային եկամտուների նկատմամբ պետության ունեցած պահանջարկի այնպիսի ձևերի, մեթոդների ու մեխանիզմների միջոցով ապահովում, որոնք նվազագույնի են հասցնում պետության ու հարկատուների ծախսերի կորուստները՝ առանց վերջիններիս վարքագծի ձևախեղման:

Հարկման արդյունավետության գնահատականի հարցը նույնպես շարունակում է մնալ վիճահարույց, այսինքն՝ հստակ չէ այն հարցի պատասխանը, թե հարկատուի եկամտի որ մասի գանձումն է արդյունավետ, 30, 40, թե 50 տոկոսը: Այդ իսկ պատճառով հարկման արդյունավետության վերաբերյալ քննարկումները հաճախ կատուցվում են միջազգային համեմատությունների վրա՝ հինք ընդունելով մակրոտնտեսական մակարդակում պլանային կամ փաստացի վճարված հարկերի ընդհանուր գումարի և համախառն եներքին արդյունի, իսկ միկրոտնտեսարկում՝ պլանային կամ փաստացի վճարված հարկերի ու համախառն եկամտի տոկոսային հարաբերակցության ցուցանիշները:

Մեր կարծիքով այդ ցուցանիշները նշված մոտեցմամբ հաշվարկելու դեպքերում հարկման իրական վիճակն արտացոլել չեն կարող, քանի որ հաշվարկին մասնակից չի դարձվում հարկային մուտքերի աղբյուր հանդիսացող հարկային ապտոքների ներուժը, որի հաշվառման և միջազգային համեմատությունների պարագայում պատկերն էապես կարող է փոխվել: Այդ առումով պետք է միջազգային համեմատությունների դաշտ տեսլափոխել նաև փաստացի գանձված հարկերի ու հարկային ոռջ պտուղեցիակի (փաստացի գանձված հարկեր/փաստացի գանձված հարկեր+հարկային ապտոքներ) տոկոսային հարաբերակցության ցուցանիշները, որոնք պատկերացում են տալիս անբարեխիղճ հարկատուների վարքի, կոռուպցիայի չափերի, հարկային համակարգի արդյունավետության և այլնի մասին: Միևնույն միայն փաստացի գանձված հարկերի հաշվառմամբ որոշված ցուցանիշները պատկերացում են տալիս միայն օրինապահ հարկատուների և հարկային վարչարարության արդյունավետության մասին:

¹ Бобоев М., Кашини В., "Налоговая политика России на современном этапе". Вопросы экономики, № 7, 2002, стр. 56, Горский И., "К оценке налоговой политики". Вопросы экономики, № 7, 2002, стр. 46.

Հարկման արդյունավետությունը բնութագրող ու ընդհանրացնող և միջազգային համեմատություններում կիրառվող ցուցանիշ է համարվում նաև բնակչության մեկ շնչին ընկնող համախառն եերքին արդյունքի ցուցանիշը: Որպես կանոն, որքան բարձր է վերջինս, այնքան մեծ է նաև հարկային եկամուտների և համախառն եերքին արդյունքի տոկոսային հարաբերակցության ցուցանիշը: Դա վկայություն է նաև այն փաստի, որ հարկման արդյունավետության մակարդակը մեծապես պայմանավորված է երկրի զարգացածության ու հարկատուների վճարունակության աստիճանով, որն ապացուցվում է նաև փաստացի տվյալներով (տն և գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1. Հարկային եկամուտները ՀՆԱ-ի նկատմամբ¹

Գծապատկեր 1-ում արտացոլված մեկ շնչին ընկնող համախառն եերքին արդյունքի ցուցանիշի և համախառն եերքին արդյունքում հարկային եկամուտների տեսակարար կշռի միջև ուղղակի կապի² առկայությունը վկայություն է այն բանի, որ հարկման մակարդակը էսպես կախված է երկրների զարգացածության մակարդակից:

¹ World Development Indicators, The World Bank, 2001: Երկրների յուրաքանչյուր խմբում ներառված են միայն որոշակի խումբ երկրներ:

² Չարզացած երկրների հարկային եկամուտներում արտացոլված են միայն կենտրոնական բյուջեների եկամուտները:

Հարկման արդյունավետությունը բնութագրող ընդհանրացնող և միջազգային համեմատություններում կիրառվող ցուցանիշներից է անուղղակի և ուղղակի հարկերի տոկոսային հարաբերակցության ցուցանիշը, որը պատկերացում է տալիս հարկման արդարացիության սկզբունքի կիրառման մասին: Որքան բարձր լինի անուղղակի հարկերի մասնաբաժինը, այնքան պակաս ուշադրություն դարձված կլինի հարկման արդարության սկզբունքի պահպանմանը, քանի որ անուղղակի հարկերը ներառվում են ապահարկների ու ծառայությունների գների մեջ՝ հարկային բեռը տեղափոխելով ապահողների վրա, որի գերակշիռ մասն ազգաբնակչությունն է:

Հարկման արդյունավետությունը բնութագրող ընդհանրացնող և միջազգային համեմատություններում կիրառվող ու ոչ ավանդական ցուցանիշներ են համարվում «ոչ թափանցիկ հարկերը», այսինքն՝ հարկատուների կողմից սրվող կաշառքներն ու պետական տարբեր մարմինների հետ շփումներում ժամանակի կորուստը, որոնք առկայությունը և, առավել ևս, դրանց աճը նվազեցնում են հարկման արդյունավետության մակարդակը:

Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի գեահատականների համաձայն՝ անցումային տնտեսությամբ երկրներում հարկատուների կեղևուտների 2.1-6.8 տոկոսը (ինչը կարելի է համարել կաշառային հարկի «դուրյաչափ») տարբեր երկրներում օգտագործվում է գանազան պաշտոնյաներին կաշառելու («կաշառային հարկ» վճարելու) համար, իսկ այդ հարկի վճարման հաճախականությունը² տատանվում է 8-60%-ի միջակայքում³:

Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի գեահատականներով թե՛ կաշառային հարկի դուրյաչափը և թե՛ դրա վճարման հաճախականությունը հետազոտված բոլոր երկրներում առավել բարձր են փոքր և միջին ձեռնարկությունում, իսկ խոշոր ձեռնարկություններում այդ ցուցանիշները համեմատաբար ցածր են: Դրական կարևոր չէ նաև այն ժամանակը, որը տեսնվարող սուբյեկտների դեկավար անձինք կորցնում և պետական պաշտոնյաների հետ տարբեր շփումներում: Անցումային տնտեսության երկրների համար այդ ցուցանիշը, այսինքն՝ ժամանակային հարկի (որը բնութագրում է հարկատուի դեկավար անձանց ընդհանուր աշխատածամանակում պետական պաշտոնյաներին հատկացվող

¹ Պետական պաշտոնյաներին սրվող ապօրինի վճարումների տեսակարար կշիռը հարկատուների ընդհանուր եկամուտներում:

² Պետական պաշտոնյաներին ապօրինի վճարումներ սուղ հարկատուների տեսակարար կշիռը հարկատուների ընդհանուր թվում:

³ "Transition report 1999. Ten years of transition", European bank for Reconstruction and Development, 1999, viii+288թ.

աշխատաժամանակի տեսակարար կշիռը) գնահատականները նա հաստատում են հարկման ոչ ավանդական եղանակների պատշաճ ուշադրություն դարձնելու անհրաժեշտության մասին:

Հարկ է նշել, որ հարկման արդյունավետությունը բնութագրող ընդհանրացնող և միջազգային համեմատություններում կիրառվող ցուցանիշների հաշվարկումն անհրաժեշտ է, բայց բավարար չէ հարկման արդյունավետության մակարդակն ըստ էության գնահատելու համար, քանի որ տարբեր երկրներում կիրառվող հարկման մեխանիզմները միմյանցից տարբերվում են նույնիսկ ըստ հարկատեսակների՝ կապված տվյալ երկրում կիրառվող հարկային արտոնությունների տեսակների և դրանց ընդգրկվածության աստիճանի, հարկման բազայի որոշման ու հարկման օբյեկտի ընդգրկման շրջանակների, հարկադրույքների տարբերակման ու հարկի մեծությունը կանխորոշող այլ գործոնների հետ: Այդ առումով անհրաժեշտ է կարևորել ու հաշվառել առանձին հարկատեսակների հաշվարկման առանձնահատկությունները, որոնք նվազեցնում կամ մեծացնում են հարկման արդյունավետությունն ըստ առանձին հարկատեսակների:

Կերտիշյակ ցուցանիշների համակարգում հարկման արդյունավետության մակարդակը բնութագրող ամենաընդհանրական ու գործնական լայն կիրառություն ստացած ցուցանիշը հարկային եկամուտների և ՆԱ-ի տոկոսային հարաբերակցության ցուցանիշն է: Այդ ցուցանիշը 2005 թվականին ամենաբարձրը եղել է Մալդիվյան Կարգում՝ 54.4%, Անգոլիայում՝ կազմել է 28.3%, Նոր Զելանդիայում՝ 31.8%, Սիդեյթադեյում՝ 23.2%, Իտալիայում՝ 21.3%, Պորտուգալիայում՝ 21.6%, Եվրոպայում՝ 20.8%, Դանիայում՝ 30.6%, Իսրայելում՝ 29.3%, Բելգիայում՝ 26.5% և այլն: Իրավիճակն այլ է զարգացող երկրներում, որտեղ այդ ցուցանիշը կազմել է Բելառուսում՝ 20.6%, Բալդարիայում՝ 23.4%, Էստոնիայում՝ 17.0%, Վրաստանում՝ 12.1%, Ղազախստանում՝ 20.6%, Լատվիայում՝ 15.3%, Լիտվիայում՝ 17.5%, Մոլդովիայում՝ 18.9%, ՌԴ-ում՝ 16.6%, Տաիլանդում՝ 9.8%, Ուկրաինայում՝ 17.8%, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունում՝ 14.2%¹, որն, իհարկե, բավականին ցածր ցուցանիշ է:

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ԲԵՈՒՆ ԵՎ ՀԱՐԿՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՏԻԳՐԱՆ ՎԼԱԴԻՄԻՐԻ ՀՎՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, *տ.գ.դ., դոցենտ,
ԵՊՀ դասախոս*

Համառոտագիր: Հարկման արդյունավետությունը բնութագրող ընդհանրացնող և միջազգային համեմատություններում կիրառվող ցուցանիշների հաշվարկումն անհրաժեշտ է, բայց բավարար չէ հարկման արդյունավետության մակարդակն ըստ էության գնահատելու համար, քանի որ տարբեր երկրներում կիրառվող հարկման մեխանիզմները միմյանցից տարբերվում են, նույնիսկ ըստ հարկատեսակների՝ կապված տվյալ երկրում կիրառվող հարկային արտոնությունների տեսակների և դրանց ընդգրկվածության աստիճանի, հարկման բազայի որոշման ու հարկման օբյեկտի ընդգրկման շրջանակների, հարկադրույքների տարբերակման ու հարկի մեծությունը կանխորոշող այլ գործոնների հետ: Այդ առումով անհրաժեշտ է կարևորել ու հաշվառել առանձին հարկատեսակների հաշվարկման առանձնահատկությունները, որոնք նվազեցնում կամ մեծացնում են հարկման արդյունավետությունն ըստ առանձին հարկատեսակների:

Բանալի բառեր. *հարկման արդյունավետություն, հարկային բեռ, հարկատեսակներ, հարկման մեխանիզմներ, հարկային դրույքաչափ, ուղղակի հարկեր, անուղղակի հարկեր, հարկային մարմին, հարկային վարչարարություն:*

НАЛОГОВАЯ НАГРУЗКА И НАЛОГОВАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ

ТИГРАН ВЛАДИМИРОВИЧ АРУТЮНЯН, *д. э. н., доцент,
преподаватель ЕГУ*

Аннотация: Подсчет показателей, используемых в обобщающих и международных сопоставлениях, характеризующих эффективность налогообложения необходим, но не достаточен для оценки уровня эффективности налогообложения. Поскольку в разных странах механизмы налогообложения различны, даже по типам налогов, связанных со степенью видов налоговых льгот и их вовлечений; определение налоговой базы и сферы действия объекта налогообложения, дифференциация поручений и других факторов, которые предопределяют ставку налога. Поэтому, необходимо выделить и рассмотреть особенности подсчета отдельных видов налогов, уменьшающих или повышающих эффективность налогообложения по их отдельным видам.

¹ "Transition report 1999. Ten years of transition". European Bank for Recon struction and Development, 1999, viii+288p.

² 2007 World Development Indicators, pos 284-286.

Ключевые слова: эффективность налогообложения, налоговая нагрузка, налоги, механизмы налогообложения, налоговые ставки, прямые налоги, косвенные налоги, налоговые органы, налоговое администрирование.

TAX BURDEN AND TAXATION EFFICACY

TIGRAN VLADIMIR HARUTYUNYAN, *Doctor of Sciences (Economics), Associate Professor, Yerevan State University*

Abstract

The calculation of the indicators used in general and international comparisons characterizing the efficacy of the tax is necessary, but not sufficient, for assessing the advantages of tax efficiency. In different countries, the mechanisms of taxation are related to the degree of types of tax benefits and/or incentives and their coverage; defining of the tax base and scope of the object of taxation, differentiation of tax rates and other factors predicting the amounts to be paid. In this case, it is important to highlight and consider the specifics of calculating certain types of taxes that reduce or increase the effectiveness of taxation for certain types of taxes.

Keywords: Taxation efficacy, tax burden, taxes, taxation mechanisms, tax rates, direct taxes, indirect taxes, tax authority, tax administration.

ՑԻՐՈՒՆ ՎԱՆԻՄԻՐԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, *տ.գ.դ. դոցենտ,*
ԵՊՀ դասախոս

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՕՐԵՆՍՂՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԲԱՂՎԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հարկային օրենսդրությունը հարկային իրավունքի գոյության արտահայտման կոնկրետ ձև է և իշխանության պետական և տեղական մարմինների կողմից ընդունված և հարկային նորմեր պարունակող իրավական ակտերի ամբողջություն: Մինչևիտ «Հարկերի մասին» ՀՀ օրենքի 2-րդ հոդվածում հարկային օրենսդրությունը ներկայացված է որպես հարկային օրենքների ամբողջություն, որը սահմանափակում է «հարկային օրենսդրություն» հասկացության էությունը, քանի որ հարկային նորմեր պարունակող իրավական ակտեր ընդունում են նաև համայնքի ավագանիները: Դեռ ավելին, հարկային նորմեր պարունակող իրավական ակտեր ընդունվել են նաև ՀՀ առաջին նախագահի հրամանագրերի մակարդակով, այդպիսիք ընդունվել և շարունակում են ընդունվել ՀՀ կառավարության որոշումների, ՀՀ կառավարության առընթեր պետական հարկային ծառայության, ինչպես նաև օրենքով սահմանված ղեպքերում պետական կառավարման այլ մարմինների կողմից ընդունված ակտերի մակարդակով՝ հարկային օրենքներով կամ ՀՀ կառավարության որոշումներով սահմանված ղեպքերում և սահմաններում: Հետևաբար գործնականում **հարկային օրենսդրությունը** պետք է սահմանել որպես հարկային ակտերների, հարկային օրենքներում սահմանված ղեպքերում և սահմաններում ՀՀ կառավարության որոշումների, պետական կառավարման այլ մարմինների (հարկային, մարային և այլն) կողմից ընդունված ակտերի ամբողջություն:

Հարկային օրենքները օրենսդրական մակարդակի բարձրագույն ձևի իրավական ակտերն են, որոնք կարգավորում են պետության և հարկատուի փոխհարաբերությունների ողջ շրջանակը՝ սկսած օրենքի կարգավորման առարկայից և վերջացած օրենքը խախտելու համար վճարողների և դրանց պաշտոնատար անձանց պատասխանատվությանը: Հետևաբար, հարկային արդարացի օրենսդրության ձևավորումը պահանջում է, ա) հստակ ձևակերպել հարկման ոլորտում պետության նպատակները, խնդիրները և գործառնությունները, բ) հաշվեկշռել պետության և հարկատուի իրավունքներն ու պարտավորությունները և գ) ապահովել իրավունքի ու պարտավորության նորմեր պարունակող կանոնների պահպանումը:

Հարկային օրենքների դաշտում իր ուրույն տեղն ունի հարկերի մասին օրենքը, որից պետք է բխեն հարկատեսակների մասին մնացած բոլոր

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
23.	Ակցիզային հարկով հարկվող ապրանքների արտադրող իրավաբանական (ներառյալ շտաբետոլ կամ այլ կերպ տարայվորող) իրավաբանական անձինք											
24.	Ակցիզային հարկով հարկվող ապրանքներ ներմուծող ֆիզիկական անձինք											
25.	Ակցիզային հարկով հարկվող ապրանքներ արտադրող (ներառյալ շտաբետոլ կամ այլ կերպ տարայվորող) ֆիզիկական անձինք											
26.	ՀՀ բեռիկն և դիզելային վառելիք ներմուծող իրավաբանական անձինք (այդ թվում՝ օտարերկրյա իրավաբանական անձանց ՀՀ-ում սահմանված կարգով գրանցված ներկայացուցչությունները և մասնաճյուղերը)											
27.	ՀՀ բեռիկն և դիզելային վառելիք ներմուծող անհատ ձեռնարկատերեր											

Բացառություն են կազմում ՀՀ պետական կառավարչական հիմնարկները, ՀՀ տեղական ինքնակառավարման մարմինները, պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների բյուջետային ծախսերում և/կամ անբյուջային բյուջե փոխանցվող կեամբաստերի մասով և ՀՀ կենտրոնական բանկի:

Բացառություն են կազմում ՀՀ պետական մարմինները, ՀՀ կենտրոնական բանկը, ՀՀ տեղական ինքնակառավարման մարմինները և հիմնարկները:

Բացառություն են կազմում:

- ա) «Հաստատագրված վճարների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի համաձայն հաստատագրված վճար վճարող անձինք՝ գործունեության այդ մասով,
- բ) ակցիզային հարկով հարկված էթթակա ապրանքներ արտադրողները,
- գ) անձինք, որոնք կողմից նախորդ տարվա ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության «ագատ շրջանառության համար» մարային ռեժիմով ներմուծված և չիրացված այնպիսի ապրանքների մնացորդը, որոնք համար ավելացված արժեքի հարկը վճարված չի եղել ներմուծման պահին գերազանցում է մեկ մլն դրամը,
- դ) սովյալ սարվա հունվարի 1-ին 100 հազար և ավելի դրամը գերազանցող ժամկետանց հարկային պարտավորություններ (այդ թվում՝ հարկային օրենսդրությամբ սահմանված տույժերի ու տուգանքների գումարը) ունեցող անձինք,

- ե) բանկերը, գրավատները, վարկային կամ ապահովագրական կազմակերպությունները, ներդրումային հիմնարկները, արժեթղթերի շուկայի մասնագիտացված մասնակիցները, արտաօրնայի արք ու վաճառքի, արտաօրնայի դիզելային արք ու վաճառքի գործունեություն իրականացնողները, խաղանկերի, շահումով խաղերի կամ վիճակախաղերի կազմակերպման գործունեություն իրականացնողները, հանքագործական արդյունաբերության, էլեկտրակազմային արտադրության և բաշխման, կապիտալ շինարարության իրավահանձն, կապիտալ շինարարության բնագավառում բաղադրչիտության փաստաթղթերի մշակման կամ ինժեներական հետազոտման և փորձարկության, իրավունքի, հաշվապահական հաշվառման և աուդիտի բնագավառի գործունեություն, առևտրային գործունեություն և կառավարման հարցերով խորհրդատվություն իրականացնողները, բացառությամբ խորհրդատվական ծախսարկուն մատուցող նոտարներին:

- զ) այն անձինք, որոնք դադարել են համարվել այդպիսիք՝ մինչև սովյալ սարվա դեկտեմբերի 31-ը,
- է) գյուղատնտեսական արտադրանք արտադրողները,
- ը) համատեղ գործունեության պայմանագրի կողմ առևտրային կազմակերպությունները և անհատ ձեռնարկատերերը,
- թ) այն առևտրային կազմակերպությունները, որոնք կանոնադրական կապիտալի 50% և ավելի փայտաբծինը (բաժնետոմսը, բաժնեմասը) պատկանում է պարզեցված հարկ վճարողին կամ որոնք կանոնադրական կապիտալի 50% և ավելի փայտաբծինը (բաժնետոմսը, բաժնեմասը) պատկանում է այն անձին, որին միասնական պատկանում է պարզեցված հարկ վճարող առևտրային այլ կազմակերպության կանոնադրական կապիտալի 50% և ավելի փայտաբծինը (բաժնետոմսը, բաժնեմասը),
- ժ) այն առևտրային կազմակերպությունները կամ անհատ ձեռնարկատեր, որը փոխկապակցված է այլ պարզեցված հարկ վճարողի հետ:

բ) Հարկվող օբյեկտի ինստիտուտը: Հարկվող օբյեկտը արժեքային այն մեծություն է, որի նկատմամբ օրենքով սահմանված դրույքաչափերը կիրառելով հաշվարկվում է հարկի չափը՝ բացառությամբ հաստատագրված վճարների, բանի որ վերջիններին մասով, անհասկանալիորեն և տևուճ-սագիտական հիմնավորում չունեցող մտնեցումներով հարկվող օբյեկտ դիտարկվել է ոչ թե արժեքային մեծությունը, այլ գործունեության տեսակները: Ինչ վերաբերում է հարկված բազային, ապա դա հարկվող օբյեկտի արժեքային կամ ֆիզիկական մեծությունը կամ այն բնութագրչիկ է, որի հիման վրա օրենքով սահմանված դրույքաչափերով և կարգով հաշվարկվում է հարկի գումարը: ՀՀ-ում դա առկա է գույքահարկի և ակցիզային հարկի մասով, որոնք սահմանումը բարձրացված է օրենսդրական մակարդակի: Ինչպես հարկվող օբյեկտը, այնպես էլ հարկված բազան այն սուբստանսն են, որոնց մեծությունն չափվում է հարկի չափը:

ՀՀ-ում գոյություն ունի հարկվող օբյեկտի թվով 13 խումբ, որոնցից 2-ականը վերաբերում են հողի հարկին, շահութահարկին, էկամտահարկին, գոյքահարկին և անցիզային հարկին, մեկականը՝ ԱԱՀ-ին, հաստատարված վճարներին ու պարզեցված հարկին (տե՛ս աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2

ՀՀ հարկային օրենսդրությամբ սահմանված հարկվող օբյեկտների ցանկը¹

№	Հարկատեսակները և դրանց փոխարինիչները	Հողի հարկ	ԱԱՀ	Շահութահարկ	Էկամտահարկ	Գոյքահարկ	Հաստատարված ծախսերի վճարներ	Օլիգոպոլիսի արտադրանքի հաստատարման սնունդ	Պարզեցված հարկ	Անցիզային հարկ	Բնօգնի և ռիզկվալիթի հաստատարման սնունդ
1.	Հողի կադաստրային գնահատմամբ որոշված հաշվարկային գուտ նկատմամբ գոյության տեսական նշանակության հողերի համար										
2.	Հողի կադաստրային գնահատման արժեքը ոչ գյուղատնտեսական նշանակության հողերի համար										
3.	ՀՀ տարածքում ԱԱՀ վճարողների կողմից իրականացվող և «ԱԱՀ-ի մասին» ՀՀ օրենքի 6-րդ հոդվածով սահմանված յուրա Գործարքների (գործառնությունների) ամբողջ արժեքը (չըջանառությունը)										
4.	ՀՀ տարածքում և նրա սահմաններից դուրս ստացվող հարկվող շահույթը ռեզիդենտների համար										
5.	Հայաստանյան աղյուրներից ստացվող հարկվող շահույթը ոչ ռեզիդենտների համար										

¹ Հայաստանի Հանրապետության հարկային օրենքները, «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», Երևան, 2006, էջ 17, 37, 60, 89, 105, 130, 172, 178:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
6.	ՀՀ տարածքում և նրա սահմաններից դուրս ստացվող հարկվող էկամտաը ռեզիդենտների համար										
7.	Հայաստանյան աղյուրներից ստացվող հարկվող էկամտաը ոչ ռեզիդենտների համար										
8.	Շենքերը և շինությունները										
9.	Փոխադրամիջոցները										
10.	Գործունեության թվով 19 տեսակները										
11.	Հարկ վճարողի կողմից մատակարարված ապրանքների և մատուցված ծառայությունների իրացման շրջանառությունը										
12.	«Ներմուծում ազատ շրջանառության համար» մաքսային ռեժիմով անցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների ներմուծումը ՀՀ										
13.	ՀՀ տարածքում արտադրողների (ներառյալ ՀՀ ազատ շրջանառության կամ այլ կերպ տարալորողների) կողմից անցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների օտարումը (այդ թվում՝ անհատայց)										

գ) Հարկային արտոնությունների ինստիտուտը: Գոյություն ունեն հարկային արտոնությունների մի քանի տեսակներ, որոնց ճիշտ քննարկությունը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում կարևոր նշանակություն ունի տնտեսության համար:

Ընդհանուր առմամբ հարկային արտոնությունները սահմանվում են օրենքներով: Կարող են սահմանվել հարկային արտոնությունների հետևյալ տեսակները՝ հարկվող օբյեկտի նվազեցում, հարկի դրույթայափի նվազեցում, հարկի նվազեցում, հարկի հաշվարկման ժամկետի հետաձգում, հարկի վճարման ժամկետի հետաձգում, հարկային օրենսդրությունը և հարկային հարաբերությունները կարգավորող մյուս իրավական ակտերը խախտելու համար հաշվարկված տույժերից և տուգանքներից

ագատում, եվազեցում, վճարման ժամկետի հետաձգում, բանկի կամ վարկային կազմակերպության կողմից հարկային պարտավորությունը չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու համար տուգանքների և այլ ֆինանսական պատժամիջոցների վճարման պարտավորության հետաձգում՝ ՀՀ կ/բ կողմից բանկի կամ վարկային կազմակերպության պարտատերերի պահանջների սառեցման ժամանակահատվածում, հարկային օրենսդրությամբ սահմանված դեպքերում և կարգով հարկ վճարողներին փոխհատուցում վճարված հարկի գումարի չափով:

Հարկային արտոնության տեսակետից «հարկից ազատումը» և «գրոյաչկան դրույքաչափով հարկումը» ունեն էական տարբերություններ:

Բանն այն է, որ «հարկից ազատումն» իրականում նշանակում է, որ «հարկից ազատված» հարկատուն պետք է վճարի ԱԱՀ իր կողմից կատարված գումարներից՝ չունենալով վճարված հարկի դիմաց հաշվանցում պահանջելու հնարավորություն, իսկ «գրոյաչկան դրույքաչափով հարկումն» դեպքում հարկ վճարողին լիովին փոխհատուցվում է գումարներից վճարված ԱԱՀ-ի դիմաց՝ ԱԱՀ-ից ազատելով նրա կողմից իրականացված գործարքները: Այլ կերպ ասած, «հարկային ազատման» դեպքերում հարկատուն հարկի բեռը փոխանցվում է գնորդին ապրանքը վաճառելիս և զրկվում է հաշվանցում պահանջելու հնարավորությունից, իսկ «գրոյաչկան դրույքաչափի կիրառման» դեպքում այն ընկնում է հարկատուի վրա (գնորդը ազատվում է հարկումից), բայց հարկատուին այն փոխհատուցվում է պետության կողմից: Վերջին հաշվով ինչպես «հարկից ազատումն», այնպես էլ «գրոյաչկան դրույքաչափով» հարկման դեպքում ծառայությունն ստացողը կամ գնորդը շահում են, բայց եթե «գրոյաչկան դրույքաչափով հարկման» դեպքում գնորդը լրիվությամբ է շահում, ապա «հարկից ազատման» դեպքում գնորդը շահում է ոչ այնքան, որքան հասկացվում է «հարկից ազատում» ասելով, քանի որ ավելացած արժեքը, որը կազմում է վերջնական գին մեծ մասը, ԱԱՀ-ով ոչ լրիվությամբ է հարկվում գնորդի հաշվին: Իրավիճակը մի փոքր այլ է հարկատուների պարագայում: Վերջիններս «գրոյաչկան դրույքաչափով հարկման» դեպքում շահում են, քանի որ նրանք ազատվում են հարկի գումարը գնորդից գանձելու և պետական բյուջե փոխանցելու պարտականությունից, և դեռ ավելին, այս դեպքում հարկատուն լիովին փոխհատուցվում է գումարներից վճարված ԱԱՀ-ի դիմաց, մինչդեռ նրա կողմից իրականացված գործարքներն ազատվում են ԱԱՀ-ից: Դա այն դեպքում, երբ հարկ վճարողներին գումարների վերադարձման համակարգի կիրառումը պետությունից պահանջում է վարչապարական մեծ ծախսեր, որոնք կատարվում են ոչ թե օրեն նկատման ստանալու, այլ միայն «գրոյաչկան դրույքաչափով հարկման» դաշտում գտնվող

հարկատուներին փոխհատուցելու նպատակով: Ուստի ԱԱՀ-ի արդյունավետ վարչարարությունն ապահովելու տեսակետից տնտեսագիտության հիմնավորված պետք է համարել «գրոյաչկան դրույքաչափի հարկումով» սահմանված արտոնության փոխարինումը «հարկից ազատման» արտոնությանը՝ կապված փաստային ծառայությունների իրացման, միջազգային երթուղիներով փոխադրումներ իրականացնող փոխադրամիջոցների սպասարկման, նորոգման, ինչպես նաև փոխադրման ընթացքում ուղևորներին մատուցվող ծառայությունների հետ, քանի որ մոտավոր վիճակում գտնվող և նշանակալի գերշահույթներ ապահովող այս ոլորտները մասնավորեցված են կամ հանձնված հավատարմագրող կառավարման և գործունեություն են իրականացնում շուկային բնորոշ մեխանիզմներով:

Գործնականում, ընդհանրապես, «հարկից ազատումը» (որը նշանակում է հարկվող շրջանառության նկատմամբ այն չհաշվարկել) և «գրոյաչկան դրույքաչափով հարկումը» (որը նշանակում է հարկվող շրջանառության նկատմամբ գրոյաչկան դրույքաչափի կիրառում) կիրառում են հիմնականում երեք մտտեցումներից ելնելով, որոնց վերաբերում են.

- հարկման սանդղակի աճողական բնույթի (պրոգրեսիվություն) ապահովումը,
- օգտակարության սկզբունքի կիրառումը,
- վարչարարության արդյունավետության բարձրացումը:

Վերոնիշյալ մտտեցումների համատեքստում փորձենք գնահատել ԱԱՀ-ից ազատված և ԱԱՀ-ի գրոյաչկան դրույքաչափով հարկվող մնացած ապրանքների ու ծառայությունների շրջանակը դրանց հիմնավորվածության տեսանկյունից՝ մասնավորապես որ դրանց կիրառումը եվազեցնում է հարկային բազան և կրճատում հարկային մուտքերը: Ուստի ԱԱՀ-ի արդյունավետ վարչարարությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է հարկային արտոնությունները բանակային ու ծավալային առումով հասցնել նվազագույնի: Այլ առումով ստորև ներկայացվում են ԱԱՀ-ից ազատված ապրանքների ու ծառայությունների (հավելվելու համար) հարկային դրույքաչափով հարկվող ապրանքների և ծառայությունների (հավելված 2), ԱԱՀ-ի դաշտից դուրս ապրանքների ու ծառայությունների (հավելված 3) ցանկերը և դրանց մեկնաբանությունները:

դ) Հարկման ատանձնահատուկությունների հետտիրույթ, որը սահմանում է ատանձնի հարկատեսակների հարկվող օբյեկտի, հարկման բազայի, հարկի գումարի հաշվարկման, հաշվետվությունների ներկայացման, հարկի վճարման ու այլ փոխհարաբերությունների ատանձնահատուկությունները, այդ թվում՝ ըստ տնտեսության ճյուղերի:

և) Հարկային պարտավորությունների ինստիտուտը Հարկային պարտավորությունը ներառում է հարկերի (այդ թվում՝ թաքցված կամ պակաս ցույց տրված հարկվող օբյեկտի համար նախատեսված), ինչպես նաև հարկային օրենսդրությունը և ՀՀ հարկային հարաբերությունները կարգավորող մյուս իրավական ակտերը խախտելու համար հաշվարկված, հարկային օրենսդրությամբ սահմանված տույժերի և տուգանքների գումարների վճարումը:

Հայտնի է, որ իրավաբանական անձի, իրավաբանական անձի կարգավիճակ չունեցող ձեռնարկության լուծարման կամ անհատ ձեռներեցի գործունեության դադարեցման վերաբերյալ որոշումներ ընդունող լիազորված մարմինները լուծարման որոշման ընդունման մասին 7-օրյա ժամկետում գրավոր տեղեկացնում են ՀՀ կառավարությանն արևբեթ հարկային պետական ծառայության մարմիններին:

Իրավաբանական անձի լուծարումից հետո հարկային պարտավորությունների հայտնաբերման դեպքում, հարկային ծառայության ներկայացրած հայցի հիման վրա, դրանք դատարանի որոշմամբ կարող են դրվել այդ իրավաբանական անձի որոշումների ընդունման վրա ազդելու հնարավորություն ունեցող սեփականատերերի և (կամ) ղեկավար մարմնի անդամների վրա լուծարմանը նախորդած մեկ տարվա ընթացքում հարկային ծառայությունից թաքցրած հարկման օբյեկտներից վճարման ենթակա հարկային պարտավորությունների չափով, էթե նշված պարտավորությունները ծագել են այդ անձանց գործողությունների կամ անզորության հետևանքով:

Իրավաբանական անձի կարգավիճակ չունեցող ձեռնարկության լուծարումից կամ անհատ ձեռներեցի գործունեության դադարումից հետո հարկային պարտավորությունների հայտնաբերման դեպքում, հարկային ծառայության ներկայացրած հայցի հիման վրա, դրանք դատարանի որոշմամբ կարող են դրվել այն ձեռնարկության սեփականատերերի կամ անհատ ձեռներեցի վրա լուծարմանը նախորդած մեկ տարվա ընթացքում հարկային ծառայությունից թաքցրած հարկման օբյեկտներից վճարման ենթակա հարկային պարտավորությունների չափով:

Հարկային պարտավորությունը դադարում է դրա կատարման, հարկի վերացման, հարկից ազատելու արտոնության սահմանման, ինչպես նաև հարկային օրենսդրությամբ նախատեսված այլ դեպքերում, իսկ ֆիզիկական անձի համար նաև նրա մահվան դեպքում, էթե օրենսդրությամբ այլ բան սահմանված չէ:

զ) Հարկային հարաբերությունների մասնակիցների պատասխանատվության ինստիտուտը Խոսքը, մասնավորապես, վերաբերում է.

- Հարկերի վճարումը սահմանված ժամկետներից ուշացնելու դեպքերին, երբ հարկատուն ժամկետանց յուրաքանչյուր օրվա համար (հարկային օրենսդրությամբ սահմանված դեպքերում՝ հարկային գործակալը) վճարում է տույժ՝ ժամանակին չհամարված հարկի գումարի 0.15%-ի չափով: Նշված չափերով օրական տույժերը կիրառվում են, էթե հարկային օրենսդրությամբ ավելի նվազ չափ սահմանված չէ: Նշված տույժերը կիրառվում են ժամանակին չհամարված հարկի գումարների (այդ թվում հարկային օրենսդրությամբ նախատեսված հարկային գործակալի կողմից չվճարված), հարկերի կասկածաբանյան մոմենտների գումարների, ստուգման արդյունքներով հայտնաբերված (պակաս ցույց տրված) հարկվող օբյեկտի գծով հարկի գումարի նկատմամբ՝ դրանց վճարման ժամկետից անցած ամբողջ ժամանակաշրջանի համար, բայց ոչ ավելի, քան 365 օրվա համար:
- Հարկվող օբյեկտը թաքցնելուն կամ պակաս ցույց տալուն: Դա փաստորեն հարկային ծառայություն ներկայացված տվյալ հարկատեսակի հաշվարկներում (հայտարարագրերում) հարկվող օբյեկտը ցույց չառնել, պակաս ցույց տալը կամ էլ գործունեություն չիրականացնելու (հարկվող օբյեկտներ չստացանալու) մասին կեղծ տվյալներ ներկայացնել է:

Գործունեություն չիրականացնելու, ինչպես նաև հարկվող օբյեկտ հանդիսացող գույք չունենալու մասին հայտարարությունը հարկային ծառայություն ներկայացվող հաշվարկի (հայտարարագրի) ամփոփ ձևն է:

Հարկվող օբյեկտը թաքցնելու կամ պակաս ցույց տալու դեպքում հարկ վճարողներից գանձվում է թաքցված կամ պակաս ցույց տրված հարկվող օբյեկտի համար նախատեսված (հարկային ծառայության կողմից հաշվարկված) հարկի գումարը, ինչպես նաև տուգանք:

Հարկային հարաբերությունների մասնակիցների պատասխանատվության ինստիտուտը ներառում է պատասխանատվության նաև այլ ուշա տուրները:

է) Հարկ վճարողի իրավունքների պաշտպանության ինստիտուտը, որը կոչված է երաշխավորելու ու պաշտպանելու հարկ վճարողների իրավունքները:

ը) Հարկային մարմնի ինստիտուտը, որն ուղղված է հարկային ծառայության մարմնի գործունեության կազմակերպման, գործառնությունների ու լիազորությունների սահմանման հետ կապված հարաբերությունների կարգավորմանը:

թ) Հաշվետվությունների ու հաշվարկների ներկայացման, գերավճարների վերադարձման և այլ ինստիտուտներ:

Հարկային օրենսդրության ենթաճյուղերը դասակարգվում են տարբեր հիմքերով, որոնց վերաբերում են.

- ա) **Հարկի գործառույթները:** Ըստ հարկի գործառույթների բնույթի՝ հարկային օրենսդրության ենթաճյուղի ակտերը լինում են ֆիսկալ, կարգավորող, բաշխող, խթանող, սոցիալական և վերարտադրական բնույթի կախված այն բանից, թե հարկի նշված գործառույթներից որևէ առավել գերիշխողը:
- բ) **Հարկվող օբյեկտը:** Ըստ հարկվող օբյեկտի՝ հարկային օրենսդրության ենթաճյուղի ակտերը լինում են ըստ հարկվող շահույթի, հարկվող եկամտի, հարկվող շրջանառության և այլն, որոնց մասին համառոտ ներկայացված է «հարկվող օբյեկտի ինստիտուտ» մասում:
- գ) **Պետության իրավաստեղծ գործունեության սուբյեկտները,** ըստ որոնց հարկային օրենսդրության ակտերը բաժանվում են 2 խմբի՝ իշխանության հանրապետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից ընդունված ակտերի:

Հարկային օրենսդրության բաղկացուցիչ տարրերից են ինչպես հարկման սկզբունքները, այնպես էլ հարկման ոլորտին առանձնահատուկ տերմիններն ու հասկացությունները, որոնց հստակ սահմանումը և տարբերակումներից ու երկխմատ մեկնաբանություններից խուսափելը միաժամանակ հարկային օրենսդրության բարեփոխումների հիմքն են:

ԳՅ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՕՐԵՆՍԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԲԱՂԿԱՑՈՒՄԻՉ ՏԱՐՐԵՐԸ

ՏԻԳՐԱՆ ՎԼԱԴԻՄԻՐԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, *տ.գ.դ., դոցենտ,
ԵՊՀ դասախոս*

Բամառոտագիր: Հողվածում վերլուծվել են հարկային օրենսդրությունն ու նրա բաղկացուցիչ տարրերը, որոնք ներառում են հարկային համակարգի մեկտրաման բոլոր փուլերում ընդունված հարկային օրենքներն ու հարկային նորմերը: Մասնավորապես, հիմնավորվել է այն, որ հարկային օրենքները օրենսդրական մակարդակի բարձրագույն այն իրավական ակտերն են, որոնք կարգավորում են պետության և հարկատուի փոխհարաբերությունների ողջ շրջանակը՝ սկսած օրենքի կարգավորման առարկայից և վերջացած օրենքը խախտելու համար վճարողների և դրանց պաշտոնատար անձանց պատասխանատվությամբ:

Բանալի բառեր. հարկային օրենսդրություն, հարկային նորմեր, պետական կառավարման համակարգ, հարկային օրենքներ:

НАЛОГОВОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РА И ЕГО КОМПОНЕНТЫ

ТИГРАН ВЛАДИМИРОВИЧ АРУТЮНЯН, *д.э.н., доцент,
преподаватель ЕГУ*

Аннотация: В статье анализируется налоговое законодательство и его составляющие элементы, в том числе налоговое законодательство и налоговые правила, принятые на всех этапах формирования налоговой системы. В частности, это подтверждается тем фактом, что налоговым законодательством являются законодательные акты, поднятые на законодательном уровне, которые регулируют весь объем отношений между государством и налогоплательщиком, начиная с субъекта права и заканчивая ответственностью плательщиков и их должностных лиц за нарушение закона.

Ключевые слова: налоговое законодательство, налоговое право, система государственного управления, налоговое законодательство.

TAX LEGISLATION AND ITS COMPONENTS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

ТИГРАН ВЛАДИМИР АРУТЮНЯН, *Doctor of Sciences (Economics), Associate Professor
Yerevan State University*

Abstract: The tax legislation and its constituent elements have been analyzed in the article, which included tax laws and tax rules adopted at all stages of the tax system. Particularly, it has been substantiated by the fact that tax laws were the legal acts of the legal framework that describe the entire circle of state and taxpayer exchanges, starting with the subject of regulation of the law and the ending with the responsibilities and fines to be charged, and legal persecutions for violating of the law by the taxpayers and officials.

Keywords: Tax legislation, tax norms, public administration system, tax laws.

ՆԵՐՄՈՒԾՄԱՆ ԴԵՐԸ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻ ՄԴԱՅՈՒՎՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ներմուծման ծավալների աճը մի շարք երկրների պարագայում հանգեցրել է տնտեսական աճի: Այսպիսի երկրների թվին են պատկանում «տնտեսական հրաշք» համարվող Ճապոնիան¹, Հարավային Կորեան², ըստ Մարսի «Ջարգացած երկրների եկամտների և տեխնոլոգիաների մակարդակին հասնելու» (Catching-up) տնտեսական աճի մոդելով³ առաջնորդվող երկրները (որոնց հաջողությունը պայմանավորված է եղել արտահանման խթանման քաղաքականությամբ, ինչպես նաև մեն ծավալների հասնող օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ներգրավմամբ), ինչպիսիք են Մալայզիան, Ինդոնեզիան, Ֆիլիպինները և Թայլանդը⁴, ինչպես նաև Արգենտինան, Կոլումբիան, Պերու⁵, Պարագվայը, Չիլին, Կոստա Ռիկան, Գվատեմալան, Հոնդուրասը⁶, Բելառուսը, Բուլղարիան, Չեխիան, Էստոնիան, Ղազախստանը, Լատվիան, Լիտվան,

Ռուսաստանը, Մյուլվիան, Մյուլվեիան¹ և այլն: Այս երկրներից որոշների պարագայում հաստատվել է «ներմուծմամբ պայմանավորված տնտեսական աճի» վարկածի գոյությունը («import-led growth hypothesis»):

Տնտեսական աճի վրա ներմուծման ծավալների աճի դրական ազդեցությունը բացատրվում է երևում, որ կապիտալի, ինչպես նաև միջանկյալ սպառման համար նախատեսված ապրանքների ներմուծումը ավելացնում է տեղական արտադրության ծավալների աճը, իսկ հատկապես ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներմուծումը բարձրացնում է ամբողջ տնտեսության արտադրողականությունը²: Զարգացող երկրների դեպքում միջանկյալ սպառման համար նախատեսված ապրանքների ներմուծումը թույլ է տալիս տեղական արտադրողներին օգտագործել ավելի բարձրորակ հումք և այլ հավելյալ ապրանքներ արտադրության մեջ, ինչպես նաև օգտվել տեխնոլոգիաների փոխանցումից (գարգացած երկրներից)՝ սովորել ներմուծման միջոցով (learning by importing) երևույթի ակալության շնորհիվ, որի հետևանքով են բարձրանում է տեղական ընկերությունների արտադրողականությունը (Քոնթի և այլոք)³:

Մյուս կողմից ըստ Թանգավելուի և Ռաջանգուրուի, էթն երկրները (հատկապես զարգացող երկրները) հիմնականում արտահանում են աշխատատար ապրանքներ, ինչը համարվում է արտաթույլի աղբյուր, ապա այդ գումարները կարող են ուղղվել համապատասխան տեխնոլոգիաների ներմուծման վրա և այս պարագայում արտադրողականության աճի վրա ավելի մեն ազդեցություն կարող է թողնել ներմուծման ծավալների, ըստ արտահանման ծավալների փոփոխությունը, որի արդյունքում արտադրողականության աճը պայմանավորված է ներմուծման ծավալ-

¹ Wenyu Zang & Mark Bainbridge (2012) Exports, imports and economic growth in South Korea and Japan: a tale of two economies, *Applied Economics*, 44:3, p.368, DOI: 10.1080/00036846.2010.508722.

² Նույն տեղում: Sangho Kim, Hyunjoon Lim & Donghyun Park (2009) Imports, exports and total factor productivity in Korea, *Applied Economics*, 41:14, p.1831, DOI: 10.1080/00036840601032243:

³ Sachs, J. D. (2000). Globalization and patterns of economic development, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 136(4), p.581, DOI: 10.1007/BF02707644.

⁴ Marwah, K. and Tavakoli, A. (2004) The effect of foreign capital and imports on economic growth: further evidence from four Asian countries (1970–1998), *Journal of Asian Economics*, 15, p.400, 411 DOI: 10.1016/j.asieco.2004.02.008.

⁵ Titus O. Awokuse (2008) Trade openness and economic growth: is growth export-led or import-led?, *Applied Economics*, 40:2, p.172, DOI: 10.1080/00036840600749490.

⁶ Werner Kristjanpoller R & Josephine E. Olson (2014) Economic Growth in Latin American Countries: Is It Based on Export-Led or Import-Led Growth?, *Emerging Markets Finance and Trade*, 50:sup1, p.16, DOI: 10.2753/REE1540-496X5001S101:

⁷ Shandre Mugan Thangavelu & Gulasekaran Rajaguru (2004) Is there an export or import-led productivity growth in rapidly developing Asian countries? a multivariate VAR analysis, *Applied Economics*, 36:10, p.1089, DOI: 10.1080/0003684042000246795.

¹ Çetintaş, H. & Barışık, S. (2009) Export, Import and Economic Growth: The Case of Transition Economies, *Transition Studies Review*, 15, p.645, 647, DOI:10.1007/s11300-008-0043-0

² Werner Kristjanpoller R & Josephine E. Olson (2014) Economic Growth in Latin American Countries: Is It Based on Export-Led or Import-Led Growth?, *Emerging Markets Finance and Trade*, 50:sup1, p.16, DOI: 10.2753/REE1540-496X5001S101: Titus O. Awokuse (2008) Trade openness and economic growth: is growth export-led or import-led?, *Applied Economics*, 40:2, p.172, DOI: 10.1080/00036840600749490.

³ Wenyu Zang & Mark Bainbridge (2012) Exports, imports and economic growth in South Korea and Japan: a tale of two economies, *Applied Economics*, 44:3, pp.368-369, DOI: 10.1080/00036846.2010.508722:

⁴ Conti, G., Lo Turco, A. & Maggioni, D. *Empirica* (2014) Rethinking the import-productivity nexus for Italian manufacturing, *Empirica*, Volume 41, Issue 4, p. 590, DOI:10.1007/s10663-013-9215-1

ների աճով¹: Այս դեպքում մերենաների և սարքավորումների ներմուծումը ավելացնում է աշխատուժի արտադրողականությունը, երբ աշխատողները ձեռք են բերում համապատասխան գիտելիք վերջիններա յուրացնելու (տես *middle*) նպատակով (մարդկային կապիտալի զարգացման միջոցով), իսկ ետք տեխնոլոգիաների յուրացում կարող է արձանագրվել նաև առանձին ընկերությունների կողմից, երբ պատրաստի վերջնական սպառման համար նախատեսված ապրանքների լայն տեսակետա ներմուծումը հայրենական արտադրողներին հնարավորություն է տալիս ավելացնելու իրենց նորարարություններն անելու կարողությունը²: Մյուս կողմից միջանկյալ և վերջնական սպառման համար նախատեսված ապրանքների ներմուծումը կարող է ստիպել տեղական արտադրողներին նորարարություններով զբաղվել և դառնալ ավելի արդյունավետ, որպեսզի կարողանան մրցակցել ներմուծվող ապրանքների հետ³: Սպառողական ապրանքների ներմուծումը հանգեցնում է նրան, որ նույն ոլորտի տեղական արտադրողները, նորարարություններ իրականացնեն և վերանայեն մի շարք գործառույթներ և գործընթացներ, որպեսզի կարողանան մրցակցել օտարերկրյա մրցակիցների հետ⁴: Մոդուլներում նրանք սկսում են գործել առավել արդյունավետ, ինչն էլ, ի վերջո, բերում է արտադրողականության աճի⁵: Բսկ, ընդհանուր առմամբ, ներմուծման ազդեցությունը արտադրողականության աճի վրա կախված է ինչպես շուկայի կառուցվածքից, այնպես էլ ինստիտուցիոնալ գործոններից⁶: Ոչ կատարյալ մրցակցության դեպքում տեղական արտադրության ծավալները կարող են կրճատվել ներմուծման ծավալների աճին զուգընթաց, որի արդյունքում ներդրումների ծավալները նաև կարող են նվազել, ինչն էլ իր հերթին կհանգեցնի արտադրողականության կրճատմանը⁷: Մյուս կողմից՝ կապիտալ և միջանկյալ սպառման համար նախատեսված ապրանք-

ների ներմուծումը, որոնք չեն կարող արտադրվել տեղական շուկայում, հայրենական արտադրողներին հնարավորություն է ընձեռում տեղական ընկերություններին բարձրացնել արտադրողականությունը⁸:

Բսկ, ընդհանուր առմամբ, արտադրողականության տեսանկյունից կարևոր գործոն է համարվում մաշտաբի էֆեկտին հասնելը, որի վրա կիսունկախում ազդում է ներքին շուկայի չափը: Մեծ չափերի հասնող շուկան հնարավորություն է տալիս ընկերություններին հասնել մաշտաբի էֆեկտի և օգտվել դրա ընձեռած հնարավորություններից, իսկ զորացման պայմաններում օտարերկրյա շուկաները հանդես են գալիս որպես տվյալ երկրի ներքին շուկայի փոխարինողներ, հատկապես փոքր երկրների համար, քանի որ արտաքին առևտուրն, ընդհանուր առմամբ, դրական ազդեցություն է գործում տնտեսական աճի վրա⁹: Մակայն միայն ներքին շուկան չի կարող ապահովել մաշտաբի էֆեկտ (տնտեսապես ինֆլավարված չի լինի ետք տեխնոլոգիաների ներմուծումը և ներդրումն ու արտադրական գործընթացների արդիականացումը, եթե տվյալ շուկայում մրցակցությունն ուժեղ չէ): Բսկ օտարերկրյա շուկաներում մրցակցությունը կարող է ստիպել ընկերություններին էլ ավելի բարձրացնել արտադրանքի որակը, ետք և ավելի արդյունավետ գործընթացներ ներդնել (ետք տեխնոլոգիաների ներմուծումը և կիրառումը) գործառնական արդյունավետություն («operational effectiveness», ետք ընկերությունն ունի գործունեությունն ավելի լավ է իրականացնում, քան մրցակիցները») ապահովելու նպատակով, ինչի հետևանքով էլ կնվազի մեկ միավորի ինքնաբեռերը, և ընկերությունները գնային առումով էլ ավելի մրցունակ կարող են դառնալ և մրցակցել օտարերկրյա շուկաներում ինչպես տվյալ երկրի, այնպես էլ այլ երկրների արտադրողների հետ: Դեռ ավելին՝ ակնկալվող ապագա շահույթը կարող է հանգեցնել նրան, որ ընկերությունները ավելացնեն հետազոտությունների ու մշակումների (Research & Development) վրա ուղղվող ծախսերը և ավելի շատ նորարարություններով զբաղվեն, որն ավելի շատ կնկատվի արտահանման ուղղվածություն ունեցող ընկե-

¹ Shandre Mugan Thangavelu & Gulasekaran Rajaguru (2004) Is there an export or imported productivity growth in rapidly developing Asian countries? a multivariate VAR analysis, *Applied Economics*, 36:10, p.1084, DOI:10.1080/0003684042000246795.
² Shandre Mugan Thangavelu & Gulasekaran Rajaguru (2004) Is there an export or imported productivity growth in rapidly developing Asian countries? a multivariate VAR analysis, *Applied Economics*, 36:10, p.1084, DOI:10.1080/0003684042000246795.
³ Լույն տեղում:
⁴ Sangho Kim, Hyunjoon Lim & Donghyun Park (2009) Imports, exports and total factor productivity in Korea, *Applied Economics*, 41:14, p.1821, DOI: 10.1080/00036840601032243.
⁵ Լույն տեղում:
⁶ Լույն տեղում:
⁷ Լույն տեղում:

¹ Լույն տեղում:
² Sala-i-Martin, Xavier, Bilbao-Osorio, Beñat, Di Battista, Attilio, Drzeniek Hanouz, Margareta, Geiger, Thierry and Galvan, Caroline (2014). "The Global Competitiveness Index 2014–2015: Accelerating a Robust Recovery to Create Productive Jobs and Support Inclusive Growth," Chapter 1.1 in *The Global Competitiveness Report 2014–2015: Full Data Edition*, ed. Klaus Schwab, Geneva, Switzerland: World Economic Forum, p.8.
³ Porter, Michael (1998). *On Competition*, A Harvard Business Review Book, Harvard Business School Press, Boston, MA: United States pp.40, 42–46.

րությունների պարագայում, քան ներմուծման փոխարինմամբ զբաղվող ընկերությունների մոտ¹:

Մյուս կողմից՝ ավելի բարդ և ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներմուծումը և կիրառումը տվյալ երկրում պայմանավորված է երկրների կլանման, յուրացման կարողությունից (absorptive capacity): Գաղաք և այլը ցույց են տվել, որ Բրազիլիայի, Ռուսաստանի, Չեղկաստանի և Չինաստանի պարագայում կապիտալի (դասվող որպես բարձր տեխնոլոգիա) ներմուծումը ասոցացվում է համեմատաբար ավելի բարձր ընդհանուր գործոնային արտադրողականության հետ, իսկ այդ ապրանքների ներմուծման ազդեցությունը կախված է կշռված երկրների կլանման, յուրացման կարողությունից²:

Կիմը և այլոք Հարավային Կորեայի օրինակով վերլուծության արդյունքում պարզել են, որ կապիտալ և սպառողական ապրանքների ներմուծումը, Մեծ յոթնեկից (G7) երկրներից) դրական ազդեցություն են թողնում ընդհանուր գործոնային արտադրողականության վրա, մինչդեռ հումքի ներմուծման պարագայում որևիցե ազդեցություն չի արձանագրվել³: Չեղիսկները նաև եզրահանգում են, որ սպառողական ապրանքների ներմուծումը ավելի ուժեղ է դարձնում մրցակցությունը Կորեայում և ստիպում ներմուծման փոխարինմամբ զբաղվող կորեական ընկերություններին դառնալու ավելի մրցունակ՝ բարելավվելով ապրանքների որակը, կրճատելով ծախսերը կամ երկուսը միաժամանակ (նոր և արդյունավետ տեխնոլոգիաների ներմուծում, ևորաբարություններ և այլն)⁴: Իսկ կապիտալ ապրանքները օգնում են կորեական ընկերությունների ավելի արտադրողական դառնալ⁵: Եվ էթե որոշ կապիտալ ապրանքներ չեն արտադրվում Կորեայում, ապա վերջիններիս ներմուծումը ընկերությունը հնարավորություն է ընձեռում ոչ միայն ավելի արտադրողական դառնալ, այլ նաև ընդլայնել արտադրվող ապրանքների տեսականին, ինչպես նաև հանդես են գալիս որպես նոր տեխնոլոգիաների փո-

¹ Sangho Kim, Hyunjoon Lim & Donghyun Park (2009) Imports, exports and total factor productivity in Korea, *Applied Economics*, 41:14, p.1821, DOI: 10.1080/00036840601032243.
² Alexander Glas, Michael Hübler & Peter Nunnenkamp (2016) Catching up of emerging economies: the role of capital goods imports, FDI inflows, domestic investment and absorptive capacity, *Applied Economics Letters*, 23:2, p.120, DOI: 10.1080/13504851.2015.1054065.
³ Sangho Kim, Hyunjoon Lim & Donghyun Park (2009) Imports, exports and total factor productivity in Korea, *Applied Economics*, 41:14, pp.1828-1829, DOI: 10.1080/00036840601032243.
⁴ Լոյս տեղում, էջ 1829-1830:
⁵ Լոյս տեղում, էջ 1830:

խանցման աղբյուր⁶: Ներմուծումը դրական ազդեցություն է ունենում ՀՆԱ-ի աճի վրա, իսկ տեխնոլոգիաների փոխանցումը ավելի մեծ ազդեցություն է թողնում ընդհանուր գործոնային արտադրողականության, քան ՀՆԱ-ի վրա⁷:

Թանգավելուն և Ռաջանգորուն Արևելյան Ասիայի երկրների (Ֆիլիպիններ, Չեղկաստան, Ռեյունեզիա, Մալայզիա, Մինգապուր, Տաիլանդ, Չոնգ Կոնգ, Ճապոնիա, Թայլանդ) տվյալների ուսումնասիրության և վերլուծության արդյունքում պարզել են, որ երկարաժամկետ հաստատված ներմուծումը, ընդհանուր առմամբ, դրական ազդեցություն է ունեցել աշխատուժի արտադրողականության վրա, որի արդյունքում եզրահանգել են, որ ներմուծումը դրական է ազդում տնտեսական աճի վրա երկարաժամկետ հաստատված⁸: Ուսումնասիրվող 9 երկրներից՝ Չեղկաստանի, Ինդոնեզիայի, Մալայզիայի և Տայվանի դեպքում աշխատուժի արտադրողականության և ներմուծման միջև փոխանցություններն ուսումնասիրելիս հեղինակները եզրահանգել են, որ այդ երկրներում գոյություն ունի, այսպես կոչված, «արդյունավետ պարբերաշրջան» (virtuous cycle) աշխատուժի արտադրողականության և ներմուծման միջև⁹:

Իսկ ըստ Ավոկուգի ներմուծումը կարող է հանդիսանալ կարևոր գործոն տնտեսական աճի ապահովման գործում, քանի որ արտահանման ծավալների աճի զգալի մասը սովորաբար պայմանավորված է ներմուծման ծավալների արագ աճով¹⁰: Լատինական Ամերիկայի երեք երկրների (Արգենտինա, Կոլումբիա և Պերու) պարագայում վերջինս ցույց է տվել, որ ներմուծման ազդեցության չափը տնտեսական աճի վրա համեմատաբար ավելի ուժեղ է քան արտահանման ազդեցության չափը, որի արդյունքում Ավոկուգի եզրահանգել է, որ ինչպես արտահանումը, այնպես էլ ներմուծումը կարևոր դեր են խաղում տնտեսական աճի ապահովման գործում¹¹: Չեղիսկի վերլուծության մեկ այլ արդյունքն է համարվում այն, որ երեք երկրներում նկատվել է տնտեսական աճով

¹ Լոյս տեղում:
² Լոյս տեղում, էջ 1831:
³ Shandre Muga Thangavelu & Gulasekaran Rajaguru (2004) Is there an export or import-led productivity growth in rapidly developing Asian countries? a multivariate VAR analysis, *Applied Economics*, 36:10, p.1089, DOI:10.1080/0003684042000246795.
⁴ Լոյս տեղում:
⁵ Titus O. Awokuse (2008) Trade openness and economic growth: is growth export-led or import-led?, *Applied Economics*, 40:2, p.161, DOI: 10.1080/00036840600749490.
⁶ Լոյս տեղում, էջ 172:

պայմանավորված արտահանման և ներմուծման ծավալների փոփոխությունը¹:

Տուտևս² ենթասահարյան Աֆրիկայի 33 երկրների տվյալների հիման վրա կատարված վերլուծության արդյունքում եզրահանգել էր, որ ներմուծման անկայուն հոսքերը բացասաբար են ազդել ՀՆԱ-ի աճի վրա, ուստի պետք է կարևորել ներմուծման կայուն հոսքերի առկայությունը, որի արդյունքում հնարավոր կլինի տնտեսական աճը ենթասահարյան Աֆրիկայում, իսկ արտահանման կայուն հոսքերը կարևորություն են ստանում միայն այն դեպքում, երբ դրանք իրենց հենվեց հանգեցնում են ներդրումների և ներմուծման հոսքերի ավելացմանը: Ներմուծման ծավալների ավելացման տեսանկյունից համապատասխան քաղաքականության միջոցառումներից մեկը կարող է լինել ֆինանսավորման առկայության խնդրի լուծումը՝ ներառյալ արտաթույլի կայուն հոսքերի ապահովումը (արտահանման ծավալների աճը):³

Քրիստիանսիլլեբեր և Օլտեր վերլուծությունների արդյունքում եզրահանգել են, որ Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրների պարագայում գոյություն չունի հստակ և ընդհանուր մոտեցում տնտեսական քաղաքականության հանդեպ՝ մի շարք երկրներ կարող են տնտեսական աճ ապահովել խրախուսելով արտահանման ծավալների աճը, մինչդեռ այլ երկրների պարագայում տնտեսական աճ կարող է ապահովվել ներմուծման ծավալների աճով պայմանավորված⁴: Իսկ կարճաժամկետ ժամանակահատվածում ներմուծման ծավալների փոփոխության վրա ազդում են արտահանման և կապիտալի աճի տեմպերը⁵: Մահադինը և Մուրադին էլ նմանատիպ վերլուծության արդյունքում շեշտադրել են կայուն ՀՆԱ-ի աճի ապահովմանն ուղղված երկրի ներսում իրականացվող

քաղաքականության կարևորությունը, որի շնորհիվ հնարավոր է ապահովել ինչպես ներմուծման, այնպես էլ արտահանման ծավալների աճը⁶:

Փաչեթո-Լաֆեթը⁷ Հյուսիսամերիկյան ազատ առևտրի համաձայնագրում տեղ գտած ազատականացումից հետո, պարզել է, որ Մեքսիկայի պարագայում թեպետ երկիրը համարվում է առաջատար արտահանողներից մեկը, ներմուծման և արտահանման հավասարակշռումը և ընթացիկ հաշվի հաշվեկշիռը կարևոր դեր են խաղում տնտեսական աճի կայունության ապահովման գործում: Իսկ առևտրի ազատականացումը պետք է ուղեկցվի այնպիսի քաղաքականությամբ, որը համակարգում է առևտրի և արդյունաբերական քաղաքականությունները երեքի և արտաքին հավասարակշռությունն ապահովումը, նպաստելով⁸:

Մյուս կողմից՝ ըստ Գլխաթոսի արտասահմանից ստացվող դրամական փոխանցումներ ստացող երկրների պարագայում (հատկապես ՀՆԱ-ի հանդեպ որոշակի մասնաբաժին կազմելու դեպքում), վերջիններիս ծավալների աճը կարող է հանգեցնել ներմուծվող արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկի ավելացմանը⁹, ինչն էլ իր հերթին կարող է ավելացնել ինչպես առևտրի, այնպես էլ ընթացիկ հաշվի պակասուրդները (հատկապես վերջնական սպառման համար նախատեսված՝ սպառողական ապրանքների ներմուծման ծավալների փոփոխության պարագայում):

Վերևը նշվածից կարելի է եզրահանգել, որ կախված երկրի չափից, տնտեսական զարգացման համապատասխան փուլում գտնվելու հսկայանքից, երբից շուկաներում առկա մրցակցության ստորձանից, ինչպես նաև դրամական փոխանցումներ ստացող երկրի կարգավիճակից տարբեր տեսակի (կապիտալ, միջուկային սպառման համար նախատեսված և սպառողական կամ վերջնական սպառման համար նախատեսված ապրանքներ) ներմուծվող ապրանքների ծավալների փոփոխությունը տարբեր կերպ է ազդում երկրների տնտեսական աճի, այստալ-

¹ Լույս տեսում:

² A.K. Fosu (2001) Economic Fluctuations and Growth in Sub-Saharan Africa: The Importance of Import Instability, *The Journal of Development Studies*, 37,3, p.80, DOI: 10.1080/00220380412331321971.

³ A.K. Fosu (2001) Economic Fluctuations and Growth in Sub-Saharan Africa: The Importance of Import Instability, *The Journal of Development Studies*, 37,3, p.80, DOI: 10.1080/00220380412331321971.

⁴ Werner Kristjanpoller R & Josephine E. Olson (2014) Economic Growth in Latin American Countries: Is It Based on Export-Led or Import-Led Growth?, *Emerging Markets Finance and Trade*, 50,supl, p.16, DOI: 10.2753/REE1540-496X50S101

⁵ Լույս տեսում, էջ 17:

¹ Renuka Mahadevan and Sandy Suardi (2008) A dynamic analysis of the impact of uncertainty on import- and/or export-led growth: The experience of Japan and the Asian Tigers, *Japan and the World Economic*, 20, p.172, DOI: 10.1016/j.japwor.2006.10.001

² Penélope Pacheco-López (2005) The effect of trade liberalization on exports, imports, the balance of trade, and growth: the case of Mexico, *Journal of Post Keynesian Economics*, 27,4, pp.613-614, DOI: 10.1080/01603477.2005.11051459

³ Penélope Pacheco-López (2005) The effect of trade liberalization on exports, imports, the balance of trade, and growth: the case of Mexico, *Journal of Post Keynesian Economics*, 27,4, p.614, DOI: 10.1080/01603477.2005.11051459:

⁴ Nicholas P. Glytsos, (2005), "The contribution of remittances to growth", *Journal of Economic Studies*, Vol. 32, Iss 6, p. 469, DOI: 10.1108/01443580510631379.

րողակառուցության (հատկապես ընդհանուր գործոնային արտադրողականության), արտահանման ծավալների փոփոխության, ներքին շուկայում մրցակցության, ինչպես նաև նորարարությունների վրա:

ՆԵՐՄՈՒԾՄԱՆ ԴԵՐԸ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

ԱՆՆԱ ՌՈՒԶՎԵԼՏԻ ՄԱԿԱՐՅԱՆ, տ. գ. ք.

22 ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության

ինստիտուտի գիտաշխատող

Համառոտագիր: Գրականության վերլուծության հիման վրա փորձ է արվել հողվածում բացահայտել ներմուծման դերը երկրների տնտեսական աճի ապահովման գործում: Արդյունքում ստացվել է, որ կախված երկրի չափից, տնտեսական զարգացման համապատասխան փուլում գտնվելու հանգամանքից, ներքին շուկաներում մրցակցությունից, ինչպես նաև դրամական փոխանցումներ ստացող երկրի կարգավիճակից տարբեր տեսակի ներմուծվող ապրանքների ծավալների փոփոխությունը տարբեր կերպ է ազդում տնտեսական աճի, արտադրողականության, արտահանման ծավալների փոփոխության, ներքին շուկայում մրցակցության և նորարարությունների վրա:

Բանալի բառեր. ներմուծում, տնտեսական աճ, արտադրողականություն, մրցակցություն, արտահանում, կապիտալ, միջանկյալ սպառման համար նախատեսված ապրանք, վերջնական սպառման համար նախատեսված ապրանք:

РОЛЬ ИМПОРТА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА В РАЗЛИЧНЫХ СТРАНАХ

АННА РУЗВЕЛЬТОВНА МАКАРЯН, к.э.н.

научный сотрудник Института
экономики им. М. Котляна ИАН РА

Аннотация: На основе обзора литературы предпринята попытка определить роль импорта в обеспечении экономического роста в различных странах. Автор приходит к выводу, что в зависимости от размера экономики страны, стадии экономического развития, факта того, что данная страна является "получителем денежных переводов" или нет, различные виды импортируемых товаров по-разному влияют на экономический рост, производительность, экспорт, конкуренцию на местном рынке, а также на инновации.

Ключевые слова: Импорт, экономический рост, производительность, экспорт, конкуренция, инновации, капитал, промежуточные товары, конечные товары.

THE ROLE OF IMPORTS IN ENSURING ECONOMIC GROWTH IN VARIOUS NATIONS

ANNA ROOSEVELT MAKARYAN, Ph.D. in Economics

Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: The author attempts to identify the role of imports in ensuring economic growth in various nations based on the literature review. The author concludes that depending on the size of the economy, stage of economic development, the fact of being considered as a "remittance-recipient" nation, various types of imported goods differently affect the economic growth, productivity, exports, competition in the local market, and innovations.

Keywords: Import, economic growth, productivity, export, competition, innovation, capital, intermediary goods, final goods.

**ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃՈՒՄ ԿՐԱ ՆԵՐՄՈՒԾԱՆ ԱՉՐԵՑՈՒՅՈՒՑԱՆ
 ՄԵՆԱՆԻՉՄՆԵՐԸ ԳՅՈՒՄ**

ՈՂ-ում 2014թ.-ին արձանագրված արժույթային ճգնաժամից հետո, որպես հետևանք, ՀՀ ընթացիկ հաշվի պակասուրդը 2015-2016թթ.-ին զգալիորեն կրճատվեց կազմելով 272.4 և 238.1 մլն ԱՄՆ դոլար (աղյուսակ 1): 2017թ.-ին 2016թ.-ի համեմատն ապակասուրդը խորացավ՝ կազմելով մոտ 400 մլն ԱՄՆ դոլար, որը զիջում էր 2012-2014թթ. պակասուրդի չափին (աղյուսակ 1): 2017թ.-ին ընթացիկ հաշվի պակասուրդը հիմնականում պայմանավորված էր աստորային հաշվի պակասուրդի խորացմամբ՝ պայմանավորված ներմուծման ծավալների աճով (աղյուսակ 1): Ներմուծման ամենամեծ ծավալները 2012-2017թթ. ժամանակաշրջանում արձանագրվել է 2017թ.-ին (աղյուսակ 1): Ընթացիկ հաշվի պակասուրդը հիմնականում մեղմվել էր սկզբնական (աշխատողների վարձատրություն) և երկրորդային եկամուտների (անձնական տրանսֆերտներ) հաշիվների ավելցուկով, որը հիմնականում պայմանավորված է դրամական փոխանցումների ծավալների աճով (աղյուսակ 1): Եթե համեմատենք դրամական փոխանցումների դինամիկան ներմուծման ծավալների փոփոխության հետ (աղյուսակ 1), պազ երկու փոփոխականներն էլ համատեղ ունեն կամ աճի կամ նվազման միտում: Այստեղից կարել է ենթադրել, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում դրամական փոխանցումների ծավալների աճի հերթին հանգեցրել է նաև ներմուծման ծավալների աճի: Մյուս կողմից ՀՀ պարագայում արտահանման ծավալների աճն ուղեկցվել է ներմուծման ծավալների աճով (աղյուսակ 1), ինչից կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի պարագայում ներմուծման ծավալների փոփոխությունը ստացվելու է արտահանման ծավալների և դրամական փոխանցումների ծավալների փոփոխության հետ, որի հետևանքով ներմուծման ծավալների աճը հնարավորություն է տալիս տեղական արտադրողներին ձեռք բերել կապիտալ աբրազորումներ, միջանկյալ սպառման համար նախատեսված ապրանքներ, որի շնորհիվ կբարձրանան արտադրողականությունը, և Հայաստանում արտադրված ապրանքներն ավելի մրցունակ կդառնան արտերկրում: Բայց դրամական փոխանցումների աճը կիսանգեցիկ վերջնական տպումնան համար նախատեսված ապրանքների ներմուծման ծավալների աճին:

ՀՀ ընթացիկ հաշվի կառուցվածքը 2012-2017թթ. (մլն ԱՄՆ դոլար)¹

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ԸՆԹԱՅԻՆ ԸՆՇԵՐՎ	-1,057.9	-813.0	-882.9	-272.4	-238.1	-399.9
կրեդիտ	5,023.4	5,533.3	5,588.4	4,926.3	5,234.3	6,354.9
դեբետ	6,081.3	6,346.4	6,471.3	5,198.8	5,472.4	6,754.8
Ապրանքներ և ծառայություններ	-2,214.0	-2,321.1	-2,168.9	-1,281.8	-1,015.8	-1,544.7
կրեդիտ	2,917.4	3,155.3	3,318.3	3,136.3	3,500.4	4,273.3
դեբետ	5,131.4	5,476.4	5,487.3	4,418.2	4,516.2	5,818.0
Ապրանքներ	-2,111.9	-2,196.2	-2,055.4	-1,186.4	-944.4	-1,482.1
կրեդիտ	1,515.7	1,635.9	1,698.1	1,623.9	1,890.7	2,378.3
դեբետ	3,627.6	3,832.0	3,753.6	2,810.3	2,835.1	3,860.4
Ծառայություններ	-102.1	-125.0	-113.5	-95.4	-71.4	-62.5
կրեդիտ	1,401.7	1,519.4	1,620.2	1,512.4	1,609.7	1,895.0
դեբետ	1,503.8	1,644.4	1,733.7	1,607.9	1,681.1	1,957.6
Սկզբնական եկամուտներ	423.0	682.5	541.1	442.9	224.2	497.7
կրեդիտ	1,115.2	1,259.1	1,212.9	885.9	851.0	1,063.8
դեբետ	692.2	576.6	671.8	443.0	626.8	566.1
Աշխատողների վարձատրություն	915.0	1,051.0	975.4	661.7	597.3	682.8
կրեդիտ	1,071.2	1,228.3	1,168.9	842.4	773.7	858.1
դեբետ	156.1	177.3	193.5	180.6	176.4	175.4
Երկրորդային եկամուտներ	733.1	825.6	744.9	566.5	553.4	647.1
կրեդիտ	990.8	1,118.9	1,057.2	904.1	882.9	1,017.8
դեբետ	257.7	293.4	312.3	337.6	329.5	370.7
Անձնական տրանսֆերտներ	685.1	785.9	712.6	466.0	427.1	488.7
կրեդիտ	843.8	963.9	909.7	649.1	608.7	680.9
դեբետ	158.6	178.0	197.1	183.2	181.6	192.2

Ըստ Գլխաթյու՝ արտահանմանից ստացվող դրամական փոխանցումները, հատկապես աշխատուժ արտահանող երկրների պարագայում, արտարժույթի ներհոսքում բարձր են: Վերջիններս կարող են փոխարինել և լրացնել այլ աղբյուրներից ստացվող արտարժույթի սահմանափակ լինելը (արտահանում կամ միջազգային օգնություն) և որպես լրացուցիչ տնօրինվող եկամտի աղբյուր՝ ավելացնել պահանջարկը (ներառյալ՝ ներ-

¹ ՀՀ ՎԿՄ, «Վճարային հաշվեկշիռ 6» ացանցի տվյալների բազա, <http://armstat.am/am/?nid=203>:

մուծվող ապրանքների նկատմամբ պահանջարկը¹։ Մեծ ծավալի դրամական փոխանցումները կարող են հանգեցնել փակ շրջապտույտի «ներմուծման ծավալների աճ-արտարժույթի նկատմամբ ավելի մեծ պահանջարկի մեծ ծավալների հասնող դրամական փոխանցումների կարիք», որի արդյունքում դրամական փոխանցումների տատանումները կբերեն այնպիսի իրավիճակի, երբ տրանսֆերտներ առաջող երկրների կառավարությունները պատրաստ չեն լինի կարգավորելու այդ տատանումների ազդեցությունը, ինչն էլ կավելացնի ընթացիկ հաշվի պակասուրդը²։

Գլխաբան փերուժության արդյունքները նաև փաստում են, որ դրամական փոխանցումները կարող են տեղական արտադրողների համար կայախալ ապրանքների աղբյուր հանդիսանալ, իսկ հաշվի առնելով ներմուծվող սպառողական ապրանքների միջոցով կենսամակարդակի բարձրացման փաստը³ ներմուծման քաղաքականություն մշակողներին հիմնական առաջնությունը չափել է լինի միայն ներմուծման ծավալների կրճատումը և դրամական փոխանցումների ուղղումը դեպի հայրենական արտադրողների կողմից արտադրվող ապրանքները, այլ այդ գումարների ուղղումը դեպի հիմնական միջոց համարվող ապրանքներ՝ սպառողական ապրանքների փոխարեն⁴։

Չեթիկսաքը և Բարիշիկը պարզել են, որ արտահանումը, ներմուծումը և տնտեսական աճը երկարաժամկետ հատվածում 13 անցումային տնտեսություն ունեցող երկրների պարագայում, որոնց մեջ է նաև Հայաստանը⁵, կապված են ուղիղ համանատական կապով, այսինքն՝ միաժամանակ կա մ աճում են, կա մ՝ նվազում⁶։ Կարճաժամկետ հատվածում տնտեսական աճը հանգեցնում է արտահանման ծավալների աճի, մինչդեռ ներմուծման պարագայում՝ վերջինս ծավալների աճը հանգեցնում է տնտեսական աճի, իսկ տնտեսական աճն իր հերթին խթանում է ներմուծման ծավալների աճը⁷։ Նմանատիպ փոխախաչություն արձանագրվում է նաև արտահանման և ներմուծման միջև⁸։ Երկարաժամկետ հատվածում նա

ևույն միտումներն են նկատվել, որի արդյունքում հեղինակները եզրահանգել են, որ այդ երկրներում արտադրողականության աճը բարձրացնում է երկրի մրցունակությունը գնի և որակի տեսանկյունից, որի արդյունքում երկարաժամկետ հատվածում ավելանում են արտահանման ծավալները⁹։ Այս երկրներում արտադրության ծավալների աճը հանգեցնում է կեանքի աճին, ինչ էլ իր հերթին ավելի է մեծացնում ներմուծման ծավալների աճի տեմպերը այլ զարգացած երկրների համեմատ, իսկ արտահանման ծավալների աճը էապես ազդում է տնտեսական աճի վրա՝ ներմուծման ծավալների փոփոխության միջոցով։ Հետևաբար, այս երկրներում տնտեսական աճը պայմանավորված է եղել ներմուծման նկատմամբ պահանջարկի աճով՝ կապիտալի և միջանկյալ սպառման համար նախատեսված ապրանքների ներմուծման միջոցով արագացված տնտեսական աճով¹⁰։ Այդ պատճառով, եթե արտաքին առևտրային քաղաքականությունը հիմնականում կենտրոնացված է արտահանման վրա՝ անտեսելով ներմուծման որպես տնտեսական աճի շարժիչ ուժի կարևորությունը, կհանգեցնի ոչ միայն տնտեսական աճի տեմպերի դանդաղեցմանը, այլև տնտեսության վերակառուցման գործընթացի ձգձգմանը¹¹։ Իսկ ինքնին ներմուծմամբ պայմանավորված տնտեսական աճը կհանգեցնի ներմուծվող ապրանքների և ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկի աճի, ինչն էլ իր հերթին աստիճանաբար կավելացնի առևտրային և ընթացիկ հաշվի պակասուրդը¹²։ Հետևաբար, այլ խնդիրներից խուսափելու և կայուն տնտեսական աճն ապահովելու տեսանկյունից կարևորվում է արտահանման ծավալների աճը՝ աճող ներմուծման պահանջարկը ֆինանսավորելու նպատակով¹³։

Ինչ վերաբերում է ներմուծման նկատմամբ պահանջարկին՝ ապա ըստ Բուգալաշինայի՝ կարճաժամկետ հատվածում անցումային տնտեսությամբ 22 երկրներում, որոնց մեջ է նաև Հայաստանը, և հատկապես ԱՊՀ երկրներում իրական երթին պահանջարկի փոփոխությունը ավելի մեծ չափերի հասնող փոփոխության է հանգեցնում ներմուծման կտրվածքով (տոկոսային փոփոխության առումով), մինչդեռ երկարաժամկետ հատ-

¹ Nicholas P. Glytson, (2005), "The contribution of remittances to growth", *Journal of Economic Studies*, Vol. 32, Iss 6, p. 469, DOI: 10.1108/01443580510631379.

² Լույս տեղում, էջ 481։

³ Լույս տեղում, էջ 486։

⁴ 12 երկրներ՝ Բելառուս, Բուլղարիա, Չեխիա, Էստոնիա, Ղազախստան, Լատվիա, Լիտվա, Լեհաստան, Ռուսաստան, Սլովակիա և Սլովենիա։

⁵ Cetintas, H. & Barisik, S. (2009) Export, Import and Economic Growth: The Case of Transition Economies, *Transition Studies Review*, 15, p.645, DOI:10.1007/s11300-008-0043-0.

⁶ Լույս տեղում։

⁷ Լույս տեղում։

⁸ Cetintas, H. & Barisik, S. (2009) Export, Import and Economic Growth: The Case of Transition Economies, *Transition Studies Review*, 15, p.647, DOI:10.1007/s11300-008-0043-0.

⁹ Լույս տեղում, էջ 648։

¹⁰ Լույս տեղում։

¹¹ Լույս տեղում։

¹² Լույս տեղում։

վածում այդ փոփոխությունը համեմատաբար ավելի փոքր է (գրեթե հավասարաչափ)¹:

Աղյուսակ 2

**ՀՀ համախառն արտաքին պարտքի տարեկան դիքերը 2012-2017թթ.
(ժամանակաշրջանի վերջի դրությամբ, մլն ԱՄՆ դոլար)²**

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Համախառն արտաքին պարտք	7,673.9	8,732.8	8,540.5	8,918.8	9,953.1	10,528.7
<i>Այդ թվում՝</i>						
Ավանդային կազմակերպություններ, բազի կենտրոնական բանկից	1,923.50	2,329.70	2,241.70	2,070.90	2,328.30	1,994.00
<i>Գարձաժամկետ</i>	617.5	947.9	770.2	514.5	874.1	670.4
<i>Երկարաժամկետ</i>	1,306.0	1,381.80	1,471.50	1,556.40	1,454.20	1,323.60
Այլ հատվածներ	899.2	1,356.00	1,384.30	1,449.30	1,547.40	1,443.00
<i>Գարձաժամկետ</i>	224.2	176.9	137.7	148.3	196.5	219.8
<i>Երկարաժամկետ</i>	675	1,179.10	1,246.60	1,301.00	1,350.80	1,223.30
Ուղղակի ներդրումներ՝ միջֆիրմային վարկեր	964.3	995	983	944.4	1,044.20	1,300.50
<i>Այդ թվում՝</i>						
<i>Ուղղակի ներդրող ուղղակի ներդրումը ձեռնարկությունում</i>	964.3	926.0	508.0	469.7	564.6	763.1
<i>Փոխկապակցված կազմակերպությունների միջև</i>	-	69.0	438.1	438.4	443.5	501.2

Հետևաբար, հաշվի առնելով վերը նշվածը, Հայաստանում պետք է կարևորվի առևտրային և ընթացիկ հաշվի պակասուրդի պահպանման կամ կրճատման հարցը: Իսկ եթե հաշվի առնվի այն հանգամանքը, որ մասնավորապես 2012-2016թթ.-ին պակասուրդի ֆինանսավորումը (հատկապես մասնավոր հատվածի կտրվածքով) հանգեցրել է արտաքին պարտքի ավելացմանը (աղյուսակ 2), ՀՀ-ի համար պետք է կարևորվի օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման խնդիրը (պակասուրդի առևտրային պահպանման տեսանկյունից) և արտահանման ծավալների աճը: Թեպետ 2017թ.-ին որոշակիորեն կրճատվել են ավանդային կազմա-

¹ Buzaușina, A. (2015) Trade elasticities in transition countries, *International Economics and Economic Policy*, Volume 12, Issue 2, pp.321–322, DOI: <https://doi.org/10.1007/s10368-014-0273-z>.

² ՀՀ ԱԾ, «Համախառն արտաքին պարտք 6» աղյուսակում տվյալների բազա, <http://armstat.am/am/?nid=203>.

կերպությունների, այլ հատվածների, համախառն արտաքին պարտքի տարեկան դիքերը 2012-2016թթ.-ի համեմատ՝ աճ է արձանագրվել ուղղակի ներդրումների՝ միջֆիրմային վարկերի կտրվածքով (հատկապես փոխկապակցված կազմակերպությունների միջև և ուղղակի ներդրող ուղղակի ներդրումը ձեռնարկության պարագայում) այդ նույն ժամանակահատվածում (աղյուսակ 2):

Ինչ վերաբերում է օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների (ՕՌՆ-երի) ներգրավմանը, ապա 2012-2017թթ. ժամանակահատվածում 2015թ.-ից հետո (178.3 մլն ԱՄՆ դոլար) 2017թ.-ին արձանագրվել է երկրորդ նվազագույն չափը՝ 245.7 մլն ԱՄՆ դոլար (աղյուսակ 3): Իսկ առավելագույն չափը գրանցվել է 2012թ.-ին՝ 496.6 (աղյուսակ 3): Դիտարկվող ժամանակահատվածում բաժնետիրական կապիտալում և ներդրումային ֆոնդերում մասնակցության նվազագույն արժեքը գրանցվել է 2017թ.-ին (68.8 մլն ԱՄՆ դոլար), նմանատիպ պատկեր է արձանագրվել նաև վերաներգրված եկամտների կտրվածքով: 2017թ.-ին զուտ արտավորությունների ստանձնումը հիմնականում եղել է պարտքային գործիքների տեսքով (աղյուսակ 3), որը կազմել է ուղղակի ներդրումների մոտ 72%, իսկ պարտքային գործիքներում ներդրումները հիմնականում եղել են միջֆիրմային վարկերի տեսքով (198.5 մլն ԱՄՆ դոլար՝ ուղղակի ներդրող ուղղակի ներդրումը ձեռնարկությունում) (աղյուսակ 2 և 3):

Աղյուսակ 3

Ուղղակի ներդրումները ՀՀ-ում 2012-2017թթ. (մլն ԱՄՆ դոլար)¹

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Զուտ արտավորությունների ստանձնում	496.6	346.1	403.9	178.3	338.1	245.7
Բաժնետիրական կապիտալում և ներդրումային ֆոնդերում մասնակցություն	589.0	329.5	331.2	148.6	223.7	68.8
<i>Բաժնետիրական կապիտալ, առանց վերաներգրված եկամտի</i>	328.3	260.6	177.5	245.7	184.8	65.1
<i>Վերաներգրված եկամտ</i>	260.8	68.9	153.6	-97.2	38.9	3.7
Պարտքի գործիքներ	-92.4	16.6	72.7	29.7	114.4	176.9
<i>Այդ թվում՝</i>						
<i>Ուղղակի ներդրողն ուղղակի ներդրումը ձեռնարկությունում</i>	-92.4	-6.0	124.8	49.6	100.7	198.5

¹ ՀՀ ԱԾ, «Վճարային հաշվեկշիռ 6» աղյուսակում տվյալների բազա, <http://armstat.am/am/?nid=203>.

Հիմք ընդունելով վերը նշվածը՝ կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանում դրամական փոխանցումների շարունակական աճը կարող է հանգեցնել փակ շրջապատային՝ «ներումնական ծավալների աճ-արտարժույթի նկատմամբ ավելի մեծ պահանջ-ավելի մեծ ծավալների հասնող դրամական փոխանցումների կարիք», որի արդյունքում կավելանա ընթացիկ հաշվի պակասուրդը՝ հիմնականում սպառողական կամ վերջնական սպառման համար նախատեսված ապրանքների ծավալների արտահանման ծավալների աճը գերազանցող աճի տեսլիք գրանցելու պարագայում (կենսամակարդակի բարձրացման շնորհիվ), ինչն էլ կազդի տեսնական աճի կայունության վրա:

Արտադրության ծավալների աճը կհանգեցնի եկամտունների աճին, ինչն էլ գրեթե նույն չափով կմեծացնի ներմուծման ծավալները՝ կախված ժամանակահատվածից (կարճաժամկետ թե երկարաժամկետ հատված)՝ հիմնվելով Բուզաուշինայի վերլուծության արդյունքների վրա¹: Արտահանման ծավալների աճը ներմուծման ծավալների աճով պայմանավորված ջրակատարեն կազդի տեսնական աճի վրա՝ կապիտալի և միջանկյալ սպառման համար նախատեսված ապրանքների ներմուծման միջոցով, ինչն էլ կավելացնի ՀՀ տնտեսության արտադրողականությունը (ընդհանուր գործոնային արտադրողականություն): Կապիտալի և միջանկյալ սպառման համար նախատեսված ապրանքների ներմուծման ծավալների աճ կգրանցվի ներքին պահանջարկի ավելացմամբ պայմանավորված, որն էլ իր հերթին կազդի ՀՀ տարբեր ապրանքների շուկաներում մրցակցության մակարդակի վրա, ինչ էլ իր հերթին ՀՀ ընկերությունների հնարավորություն կտա մրցակցել ներմուծվող ապրանքների և հայրենական մյուս արտադրողների հետ (շուկայի կառուցվածքից կախված):

Ներմուծման ծավալների աճն առաջացնում է առևտրային և, հատկապես, ընթացիկ հաշվի պակասուրդի պահպանման կամ կրճատման խնդիր, բանի որ արտաքին շուկերը կարող են հանգեցնել ձգնաժամի (հատկապես արժույթային ձգնաժամի, ինչն էլ վատագույն դեպքում կարող է վերածվել տնտեսականի և առաջացնել այլ տիպի ֆինանսական ձգնաժամեր): Քանի որ ընթացիկ հաշվի պակասուրդը կարող է պահպանվել օտարերկրյա կապիտալի ներհոսքով, այստեղ կարևոր է, թե ՀՀ-ն ինչ տեսակի ներդրումներ կներգրավի: Ցանկալի կլինի, որ ուղղակի ներդրումները հիմնականում լինեն ներդրումներ բաժնետիրական

կապիտալի և ոչ թե պարտաքային գործիքների տեսքով, որպեսզի էլ ավելի չվատթարանա ՀՀ համախառն արտաքին պարտքի տարեկան դրսևորը: Սակայն, անկախ նրանից, թե ինչ տիպի ներդրումներ է ՀՀ-ն ներգրավում, ընթացիկ հաշվի պակասուրդի աճին զուգընթաց կավելանա երկրի կախվածությունը կապիտալի արտաքին աղբյուրներից, եթե ընթացիկ հաշվի կայունությունը պահպանվելու է ՕՈՒՆ-երի ներգրավմամբ պայմանավորված: Այդ դեպքում միայն հոսքերի կայուն մակարդակը հնարավորություն կտա պահպանել կամ ծածկել պակասուրդը, ինչպես նաև որոշակիորեն ավելացնել այն:

Պարզապես օտարերկրյա ընկերությունների ներգրավումը (հատկապես «շուկա փնտրող») կնպաստի միայն ընթացիկ հաշվի պակասուրդի աճի մակարդակի պահպանմանը, մինչդեռ հնարավորում արտահանման մտադրության «ոտուրա» եկամտի միանմանակ «արդյունավետությունը» օտարերկրյա ընկերությունների ներգրավման դեպքում, ընթացիկ հաշվի պակասուրդի պահպանումից բացի, կարճաևազրկի արտահանման ծավալների աճ, ինչն էլ թույլ կտա կրճատել ընթացիկ հաշվի պակասուրդը:

Այստեղ առաջնային է դառնում ՀՀ կառավարության կողմից մշակվող և իրականացվող արտահանման խթանման ուղղված միջոցառումների հնարավորություն, որի շնորհիվ արտահանման ծավալների աճ կգրանցվի, ինչն էլ իր հերթին կկրճատի ընթացիկ հաշվի պակասուրդը: Կարևոր է նաև արտահանողների, ինչպես նաև տեղական արտադրողների պարագայում պետական աջակցությունը (օրինակ վարկերի տոկոսադրույքների սուբսիդավորումը), ինչպես նաև համապատասխան միջանկյալ սպառման համար նախատեսված ապրանքների և կապիտալի ներդրության և ներմուծման գործում տեղեկատվական աջակցությունը: Լոպեզի և Ցադավի կողմից քննարկված տեղեկատվական աջակցությունը Չիլիի պարագայում լավ օրինակ է՝ հատկապես ներմուծելիս²:

Տեղական ընկերությունների կողմից ավելի արդյունավետ տեխնոլոգիաների ներմուծումը և յուրացումը տեղական շուկայում մրցակցությանը դիմակայելու նպատակով, ինչպես նաև հետագայում արտահանելու դեպքում բոլոր շուկաներում ավելի բարձր մրցակցության մակարդակ կառիպեն ընկերություններին արտադրողական գտնալ, նորարարություններով զբաղվել, ինչն էլ ընդհանուր առմամբ ՀՀ ընկերություններին ավելի մրցունակ կդարձնի:

¹ Buzaushina, A. (2015) Trade elasticities in transition countries, *International Economics and Economic Policy*, Volume 12, Issue 2, pp.321-322, DOI: <https://doi.org/10.1007/s10368-014-0273-z>.

² Ricardo A. López & Niru Yadav (2010) Imports of Intermediate Inputs and Spillover Effects: Evidence from Chilean Plants, *The Journal of Development Studies*, 46:8, p.1368, DOI: 10.1080/00220380903428423.

Թեպետ կապիտալ և միջանկյալ սպառման համար նախատեսված ապրանքների ներմուծումը ՀՀ-ում կարող է նպաստել արտադրողականության (ընդհանուր գործուսային արտադրողականության), ինչպես նաև տնտեսական աճի ավելի բարձր տեմպերի ապահովմանը (հատկապես ուժեղ մրցակցության անկայության դեպքում) երկարաժամկետ հաս-վածում կարևորը սպառողական կամ վերջնական սպառման համար նախատեսված ապրանքների ներմուծման ծավալների աճի տեմպերն են, որի ազդեցությունը կարելի է կրճատել կամ մեղմել արտահանման ավելի բարձր և ավելի բարձր ավելացված արժեք ստեղծող ապրանքների արտահանման ծավալների աճի պարագայում: Հետևաբար՝ ներմուծման ծավալների աճին զուգընթաց (անկախ վերջիններիս օգտագործման նպատակից) անհրաժեշտ է ավելացնել արտահանման ծավալները և ներգրավել օտարերկրյա ուղղակի ներդրումներ՝ բաժնետիրական կապի-տալում (ոչ պարտքային գործիքների տեսքով և հատկապես «ոնտուրս» և/կամ միաժամանակ «արդյունավետություն փնտրող» օտարերկրյա ըն-կերություններ):

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻ ԿՐԱ ՆԵՐՄՈՒԾՄԱՆ ԱԶՐԵՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

ԱՆՆԱ ՌՈՒՉՎԵՆՏԻ ՄԱԿԱՐՅԱՆ, *տ.գ.թ.*

ՀՀ ԳԱԱՆ Մ.Կոտայանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի գիտաշխատող

Համառոտագիր: Ընթացիկ հաշվի կառուցվածքի, համախառն ար-տաքին պարտքի տարեկան իրերի, ինչպես նաև գրավանության վեր-լուծության հիման վրա հռչակվում են վերլուծական ազդեցությունը Հայաստանի տնտեսական աճի ապահովման գործում: Ներմուծման ազդեցության ուղիների համակարգման տեսան-կյունից առաջարկվել է ներմուծման ծավալների աճին զուգընթաց ավե-լացնել արտահանման ծավալները և ներգրավել ՕՈՒՆ-երը բաժնետի-րական կապիտալում (ոչ պարտքային գործիքների տեսքով և «ոնտուրս» և/կամ միաժամանակ «արդյունավետություն փնտրող» ընկերություններ):

Բանալի բառեր. ներմուծում, ՕՈՒՆ, արտահանում, արտաքին պարտք, անտորային հաշվեկշիռ, ընթացիկ հաշվի պակասորդ, պարտքային գործիք, բաժնետիրական կապիտալ:

МЕХАНИЗМЫ ВЛИЯНИЯ ИМПОРТА НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ В РА

АННА РУЗВЕЛЬТОВНА МАКАРЯН, *к.э.н.*

научный сотрудник Института
экономики им. М. Котаяна НАН РА

Аннотация: На основе анализа структуры текущего счета, позиций годового валового внешнего долга и обзора литературы в статье предпринята попытка определить роль и влияние импорта в обеспечении экономического роста Армении. С целью координации возможного воздействия импорта, предложено увеличить экспорт и привлечь ПИИ в акционерный капитал (а не в долговые ценные бумаги и ресурсо-ориентированные и/или одновременно затратно-ориентированные компании) при росте объемов импорта.

Ключевые слова: Импорт, ПИИ, экспорт, внешний долг, торговый баланс, дефицит текущего счета, долговые ценные бумаги, акционерный капитал.

MECHANISMS OF THE IMPACT OF IMPORTS ON THE ECONOMIC GROWTH IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

ANNA ROOSEVELT MAKARYAN, *Ph.D. in Economics*

Research Associate, M. Kotayyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: Based on the analysis of the structure of current account, annual gross external debt positions, and literature review the author attempts to provide the role and the impact of imports in ensuring the economic growth in Armenia. With respect to coordinating the possible impact of imports, the author proposes to increase exports and attract FDI in equity (not in debt securities and resource-seeking and/or simultaneously efficiency seeking companies) along with increase reported in imports.

Keywords: Import, FDI, export, external debt, trade balance, current account deficit, debt securities, equity.

**ԲԱՆԿԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱԼ
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԴԵՐԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՆԵՎՏՐՄԱՅԻՆ ԲԱՆԿԵՐՈՒՄ**

Ազգային տնտեսության կայուն զարգացումն ուղեկցվում է ֆինանսական գործարքների ծավալների աճով և, որպես հետևանք, բանկային համակարգի կարևորության բարձրացմամբ: Բանկային համակարգը, լինելով շուկայական տնտեսության ամենակարևոր օղակներից մեկը, բազմակողմանի ազդեցություն ունի հասարակական կյանքի վրա: Այն ոչ միայն ապահովում է դրամական կապիտալի վերաբաշխման գործիքակազմը, այլև երկրի տնտեսական համակարգի վճարահաշվարկային համակարգի առանցքային տարրն է:

Այս փաստը պայմանավորում է բանկային համակարգի կարևորությունը երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում: Իր հերթին, բանկային գործունեության որակի բարելավումը, որն իր մեջ ներառում է բանկային ծառայությունների ընդլայնումն ու դրանց տրամադրման մոտեցումների կատարելագործումը, կկարողանա ապահովել ազգային վարկային կազմակերպությունների արդյունավետությունն ու կայունությունը: Բանկային ծառայությունների որակը կարևոր դիսկային գործոն է, որը սահմանում է բանկային համակարգի արդյունավետությունը՝ որպես տնտեսության կայուն զարգացումն ապահովող ֆինանսական միջնորդության համակարգի տարր: Դա պայմանավորված է նրանով, որ բանկային կազմակերպությունների կողմից տարատեսակ ժամանակակից ծառայությունների տրամադրումը բանկային գործունեության գործառույթային հիմքն է: Այլ կերպ ասած, բանկային կազմակերպությունների գործառույթների իրականացումը տեղի է ունենում հաճախորդներին բանկային ծառայությունների մատուցման միջոցով: Բանկային համակարգը կորցնում է իր կայունությունը այն դեպքում, երբ այն ի վիճակի չէ լիարժեք կատարել իր գործառույթները և, հետևաբար, բանկային ծառայությունների շուկայում հաճախորդներին մատուցել բանկային արտադրանքը¹:

Ժամանակակից բանկային գործի ու բանկային մարքեթինգի տեսությունները հիմնված են մի շարք հիմնական հասկացությունների վրա: Դրանք բվին կարելի է դասել «բանկային արտադրանք» և «բանկային ծառայություններ» հասկացությունները: Չարկ է նշել, որ միջոցառական, տեսական և գործնական ասպեկտներում այս հասկացությունները նախորդում են բանկային մարքեթինգին: Այնուամենայնիվ, չնայած տարածվածությանն ու նույնիսկ ընդհանրությանը, վերոնշյալ հասկացությունների հստակ սահմանումներ ու տարբերություններ դեռևս գոյություն չունեն:

Չամօտոտ եկարագրեր բանկային արտադրանքի և բանկային ծառայությունների տեսական հիմքերի ձևավորման ժամանակագրությունը: «Չարտառության հայրն ու ամենակատիվ սկզբունքը աշխատանքն է, իսկ հողը կրա մայրն է» հայտնի ասույթի հեղինակ Ուիլյամ Պեթին դեռևս 17-րդ դարում հարկերի և տուրքերի մասին իր գիտական աշխատության մեջ տակնուրեկ բնագանձումը բացատրել է նրանով, որ վարկատուի մոտ մինչև վարկի ժամկետի ավարտը կարող է առաջանալ դրամական միջոցների պահանջարկ՝ վարկատուին պատճառելով անհարմարություններ: Այդ անհարմարությունների փոխհատուցումը հանդիսանում է տոկոսը²:

Տնտեսագիտական մտքի մեկ այլ դասական՝ Ալգամ Մմիթը ծառայությունների մատուցումը շահալիտական հետաքրքրությունների հասկելու միջոց էր համարում. «Մենք մեր ճաշ ակնկալում ենք ստանալ ոչ թե մագործի, գաբեջագործի կամ հացթղայի բարեկեցությունից, այլ կրակց կողմից սեփական շահերի պաշտպանությունից: Մենք անսկզում ենք ոչ թե նրանց մարդասիրության, այլ նրանց էստախրության հետ, և երբեք չենք ասում նրանց մեր կարիքների մասին»³:

Արդյունաբերական կազմավորումների տարածմանը համընթաց ծառայությունների մասին պատկերացումներն ավելի հստակ են դասում: Տ. Ա. Լորպչևան, անդրադառնալով Կ. Մարքսին, նշել է. «Մարքսը կարելի է, որ պաշտողական արժեքի մարմնավորում է հանդիսանում ոչ միայն արտադրանքը, այլ նաև, այսպես կոչված, «մարտի» ծառայությունը՝ Արախիտով, արտադրանքը ներառում է ոչ կյուբական բաղադրիչ՝ ծառայություն, քանի որ այն ձեռք է բերվում որոշակի օգուտ, ծառայություն ստանալու կապակով, այսինքն՝ արտադրանք» հասկացությունը են-

¹ Семенов, О.Г., Данченко Е.А., Панченко Н.О. Рынок банковских продуктов как фактор устойчивости банковской системы//Финансы и кредит. 2014. - № 2. - С. 2-9.

¹ Петти У., Трактат о налогах и сборах. Глава V. О проценте// <http://www.elit-library.com/petit006.htm>

² Смит А., Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Социум, 1962, стр. 28.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 26, ч. 1., стр. 139-149.

թաղրում է երկու՝ կուրթական և ոչ կուրթական բաղադրիչների համադրությունը:

Չնայած այն բանին, որ բանկային գործի պատմությունը հազարամյակների պատմությունն ունի, այնուամենայնիվ, բանկային ծառայությունների տեսության զարգացումը հետազոտողները համարում են 20-րդ դարի 60-ական թվականների վերջից մինչև 70-ական թվականների սկիզբը:

20-րդ դարում համաշխարհային բանկային գործը ենթարկվել է երկու խոշոր կառուցվածքային վերակազմակերպման, որոնք արմատապես փոխել են բանկային գործի փիլիսոփայությունը, տեսքն ու բովանդակությունը: Ընդունված է առանձնացնել բանկային գործի վերակազմակերպման հետևյալ փուլերը.

- 1920-ական թվականներ՝ բանկային գործում բարելավման ալիք, երբ տեխնոլոգիաների ներդրում: Արդյունքում՝ փոքր, անընդունակ բանկերը սնանկացան,
- 1960-ական թվականներ՝ բնակչության բարեկեցության աճ, մասնավոր հաճախորդների գրավչության բարձրացում: Արդյունքում՝ բնակչության համար ծառայությունների շուկայում մրցակցությունն աճեց, առաջացավ բանկային մարքեթինգը:

Պետք է նշել, որ զարգացած կապիտալիստական երկրներում բանկային գործառնությունները ավանդաբար համարվում են որպես բանկային ծառայությունների տարատեսակ, քանի որ կապիտալիստական բանկը բնութագրվում է որպես ֆինանսարանկային ծառայությունների մատուցման մեջ մասնագիտացած շուկայական կառուցվածք: Մասնավորապես, հեղափոխության տարածաշրջանում արևմտյան ամենաշեղանավոր հեղինակներից մեկը՝ Պ. Ռոուզը, բանկային ծառայությունների շարքին է դասում բանկի գործունեության այնպիսի տեսակներ, ինչպիսիք են դրամական միջոցների կառավարումը, սպառողական վարկը, կանխիկ դրամական հոսքերի կառավարումը, լիզինգը, կենսաթոշակային ծրագրերի վաճառքը:

Գերմանացի հեղինակները, բանկային գործառնությունների մեջ են ներառում բանկային գործունեության բոլոր տեսակները, իսկ բանկային ծառայությունները ներկայացնում են որպես բանկային գործունեության տարատեսակ:

¹ Лобачева Т.А., Сидяргина А.Ю. Оценка качества банковских услуг. Екатеринбург: ИЭУРФРАН, 2008. стр. 28.

² Поля П.С., Банковский менеджмент. Предоставление финансовых услуг - М.: Издательство «Дело», 1997. стр. 5-6.

³ Бухвальд Б., Техника банковского дела. Москва, Сирин, 2002. - 256 с.

Ֆրանսիացի հետազոտող Ժ. Մաթուլը նշում է, որ բանկային ծառայությունը հակոխասում է հաճախորդների ֆինանսական պահանջարկի բավարարում՝ հաշվի առնելով բանկի ֆինանսական հնարավորությունները:

Կրկին ֆրանսիացիներ Կ. Գավալը և Ջ.Մթյուֆը ընդգծում են, որ ավանդների ներգրավվումը և վարկերի բաշխումը բանկային գործունեության հիմքն են հանդիսանում, սակայն, այսօր այս տեսակները հարստացել են տարատեսակ ծառայություններով, որոնց տրամադրման դիմաց բանկի փոխատուցումը սեփական միջոցների աճող մասն է:

1990-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսած բանկային արտադրանքի և ծառայությունների տեսության ու մատուցման փորձի տարբեր տեսակների ուսումնասիրությանը միացան հետախորհրդային երկրների հեղինակները:

Մի շարք հեղափոխության հետազոտողներ (օրինակ, Ա.Մ. Տավասինը, Յու Վ. Գոլովինը, Օ. Բ. Լավրոշինը) բանկային ծառայությունները դիտարկում են որպես բանկային գործառնությունների տարատեսակ և, միաժամանակ, բանկային գործառնությունների շարքին են դասում ծառայությունների ողջ տեսակակնին: Հետաքրքիր է, որ այս մտտեցման կողմնակիցները, ի տարբերություն բանկային ծառայությունների, բանկային գործառնություններն իրականացնում են դրամական տեսքով:

Շամանակակից բանկային գրականության համաձայն բանկային ծառայությունը (գործառնությունը) ազգային օրենսդրության շրջանակներում վարկային կազմակերպությունների կողմից իրականացվող համաձայնագրերի արձեղծություն է. օրենսդրության արձագրվում է դրանց իրավանակությունը՝ շնորհիվ այնպիսի համաձայնագրերի իրականացման բացառիկ իրավունք, որոնց իրականացման առարկաներն են փողը, արժեթղթերը, բանկարժեք մատակները, բանկարժեք քարտերը և ուղղված են հաճախորդների կարիքների բավարարմանն ու շահույթ ստանալուն:

Կուրթական արտադրության ոլորտում գործունեության արդյունք է հանդիսանում պատրաստի արտադրանքը, իսկ բանկային ոլորտում գոր-

¹ Матух Ж., Финансовые системы Франции и других стран: Под общ. ред. проф. Л. П. Павловой. – Т. 1 Банки. Книга 1. – М.: АО «Финста-трансформ», 2004., стр. 11.

² Гавальд К., Стюфле Ж., Банковское право (Учреждения – Счета – Операции – Услуги). Пер. с фр. / Под ред. В. Я. Лисицка. – М., 1996, стр. 12-13.

³ С. Банковский дел: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. М.: КНОРУС, 2009. стр. 27.

⁴ Викулин А. Ю., Определение себестоимости и установление тарифов на банковские услуги // Банковские технологии. – 2010. – № 4. – С. 56 – 57.

ծունեության արդյունքը բանկային ծառայությունն է: Հարկ է նշել, որ տևտեսագիտությունը ծառայություններ առելով հասկանում է աշխատանքի յուրօրինակ օգտակար արդյունք, որը չի ստեղծում նյութական արդյունք, բայց օգտակար է որպես գործընթաց: Ծառայությունը դա գործունեության տեսակ է, աշխատանք, որի իրականացման արդյունքում չեն ստեղծվում նոր, նախկինում գոյություն չունեցող նյութաֆիզիկային արտադրանք, բայց փոփոխվում է արդեն գոյություն ունեցող, ստեղծված արտադրանքի որակը¹: Այլ կերպ ասած ծառայությունը ոչ նյութական օգուտ է՝ աշխատանքի արդյունքի հատուկ տեսակ: Այսինքն, այս տեսանկյունից բանկային գործառնություններն էլ հանդիսանում են հաճախորդների ծառայությունների մատուցումը: Հենց հաճախորդի ներկայությունն է պայմանավորում բանկային գործառնության վերափոխումը բանկային ծառայության²:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ բանկը դա բանկային ծառայություններ մատուցող ձևակերպություն է: Բանկային ծառայությունն ընկալվում է որպես հաճախորդի հանձնարարությամբ և վերջինիս օգուտն որոշակի վճարի դիմաց իրականացվող բանկային գործառնություն:

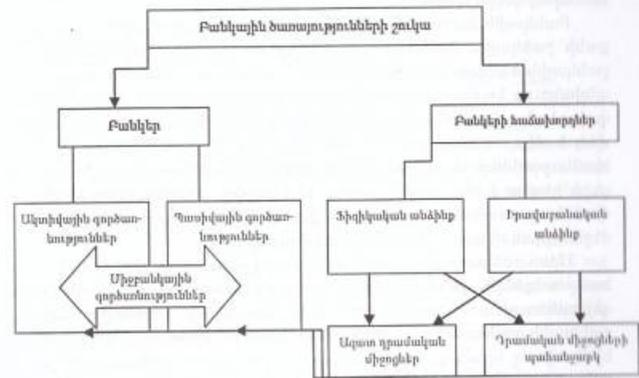
Առանձնացնելով բանկային ծառայությունն ու բանկային արտադրանքը որպես բանկային գործունեության առարկա՝ գիտության մեջ չկա ընդհանուր կարծիք, թե արդյոք այդ հասկացությունները նույնական են կամ դրսևորվում են իրենց հաճախորդների նկատմամբ բանկային գործունեության տարբեր տեսակներով: Որոշ գիտնականներ նշում են, որ «բանկային ծառայություն» և «բանկային արտադրանք» հասկացությունները նույնական են, մյուսներն առանձնացնում են բանկային ծառայությունը որպես առավել ընդհանրական հասկացություն՝ նշելով, որ բանկային ծառայությունը կարող է ներառել բանկի կողմից հաճախորդին տարատեսակ բանկային արտադրանքի տրամադրումը:

Տևտեսագիտության մի մասն էլ նշում է, որ բանկային ծառայությունները բանկային արտադրանքի մասն են կազմում, որոնց ձևավորմանն ու ստեղծումն իրականացվում է շուկայի և հաճախորդների պահանջ-մուտքների փոխային մարքեթինգային ուսումնասիրությունների հիման վրա: Այն բաղկացած է մի շարք բանկային գործառնություններից, որոնք անհրաժեշտ են փոխադարձ շահերի բավարարման շուկայում հաճա-

խորդի՝ որոշակի ծառայության իրականացման պահանջումները բավարարելու համար և նպատակաուղղված են շահույթ ստանալուն:

Հետևաբար բանկային ծառայությունների շուկան հարաբերությունների ամբողջություն է, որն առաջանում է որոշակի ծառայությունների համապատասխան, սահմանված տարածքում բանկերի համախորհրդների պահանջումներն իրականացնելու բավարարման պատճառով³:

Բանկային ծառայությունների շուկայի կառուցվածքն ու մասնակիցների միջև փոխհարաբերությունները կարելի է ներկայացնել հետևյալ գծապատկերի միջոցով.

Գծապատկեր 1. Բանկային ծառայությունների շուկայի կառուցվածքն ու մասնակիցների միջև փոխհարաբերությունները⁴

Գրականության վերլուծությունների հիման վրա առաջարկվում են բանկային գործի մաս հանդիսացող «բանկային ծառայություն», «բանկային գործառնություն» և «բանկային արտադրանք» հասկացությունների հետևյալ սահմանումները:

¹ Գալստյան Ա. Գ., «Банковская услуга, как предмет деятельности банка» // Архив научных публикаций URL: http://www.rusnauka.com/11_NPRT_2007/Economics/21947.doc.htm
² Գալստյան Ա. Գ., «Банковская услуга, как предмет деятельности банка» // Архив научных публикаций URL: http://www.rusnauka.com/11_NPRT_2007/Economics/21947.doc.htm

³ Ильясов, С. Банковские услуги и их сущность и перспективы развития «Банковское дело в Москве». [Электронный ресурс] URL: www.klerk.ru
⁴ Կազմվել է հեղինակի կողմից:

Բանկային ծառայությունը բանկի փաստացի և (կամ) իրավաբանական գործողությունների ամբողջությունն է, որն ուղղված է հաճախորդների կարիքների բավարարմանը:

Բանկային գործառնությունը բանկի կամ նրա մասնաճյուղի կողմից ծառայությունների մատուցման ավարտուն գործողությունն է կամ գործողությունների շարքը, որոնք վարկային կազմակերպությունների աշխատանքի տեխնոլոգիական գործընթացի մասն են կազմում:

Բանկային արտադրանքը բանկային ծառայության արտաքին արտահայտությունն է, որն ունի ապրանքի տեսք և հարմարեցված է հաճախորդների պահանջմունքների բավարարմանը:

Բանկային ծառայությունը կարող է բաղկացած լինել մեկ կամ մի քանի բանկային գործառնություններից: Մեկ գործառնության միջոցով բանկային ծառայության իրականացման դեպքում բովանդակությունն ու անվանումը համապատասխանում են: Օրինակ, կանխիկ արտաբժույթի փոխանակումը: Սակայն, որոշ դեպքերում, մեկ ծառայության մատուցման համար պահանջվում է իրականացնել մի քանի բանկային գործառնություններ: Այսպիսով, վարկի տրամադրման ծառայություն մատուցելու դեպքում նախ և առաջ բացվում է հաշիվ, այնուհետև իրականացվում է դրամական միջոցների փոխանցումն այդ հաշվին և անհրաժեշտության դեպքում նաև արժույթի փոխարկում:

Այնուամենայնիվ, բանկային ծառայությունը՝ հաճախորդների պահանջմունքների բավարարմանն ուղղված բանկային մասնագետների գործունեության հանրագումարն է և, հետևաբար, համապատասխան բանկային գործառնությունների իրականացման արդյունքը: Մա կարելի է հիմնավորել նրանով, որ բանկային ծառայությունը որոշակի որակների ամբողջություն է (զին, որակ, ժամկետներ, լրացուցիչ ծառայություններ և այլն), որոնք բացարձակապես անհրաժեշտ և պարտադիր են, որպեսզի տեղի ունենան բանկի՝ որպես ֆինանսական միջնորդի, հիմնական գործունեության շրջանակներում որոշակի գործողություններ՝ ուղղված նախապես սահմանված արդյունքներին հասնելուն:

Բանկային ձեռնարկատիրությունը մշտապես ընդլայնման և լրացուցիչ ծառայություններ առաջարկելու կարիք ունի՝ ներառելով իրական հատվածին և տնային տնտեսություններին մատուցվող նոր բանկային ծառայություններն ու կազմակերպվող դրանց վաճառքը վերջնական սպառողին:

Միպես ցույց են տալիս բաղաբալան և տնտեսական հետազոտությունները, պետության կայունությունն ու նրա բաղաբալանություն

ուցիալ-տնտեսական ուղղվածությունը դրական ազդեցություն են ունենում բանկային ծառայությունների շուկայի վրա, քանի որ հասարակության բոլոր անդամների համար հուսալի սոցիալական և տնտեսական երաշխիքների առկայությունը հնարավորություն է տալիս վտանգորեն նայել ապագային, իրականացնել մտածված նախագծերը՝ ակտիվորեն դիմելով բանկերի ծառայություններին (սպառողական վարկեր, բիզնեսի ընդլայնման վարկեր և այլն):

ԲԱՆԿԱԿԻ ԵՄԱՎՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԴԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԲԱՆԿԵՐՈՒՄ

ՏԱԹԵՎԻԿ ՎԱԶԳԵՆԻ ՇԱԳԻՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱՄ Մ. Քոթայանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող

Դամառուագիր: Հողվածում ուսումնասիրվել է բանկային գործի պատմությունը, հետազոտվել են մի շարք օտարերկրյա եղևնակների կողմից բանկային ծառայությունների մասին արված դիտարկումները: Գծապատկերի միջոցով ներկայացվել է բանկային ծառայությունների շուկան և շուկայի մասնակիցների միջև փոխհարաբերությունները: Չունենալով բանկային ծառայությունների պատմություն՝ կարևորվում է այլ երկրների բանկային համակարգի ու ոլորտին անկախ տեսական հարցերի ուսումնասիրությունը: Դրանց միջոցով կարելի է հասնել բանկային ծառայությունների մատուցման որակական նոր հարթության:

Բանալի բառեր. բանկային համակարգ, բանկային գործ, բանկային արտադրանք, բանկային ծառայություններ, բանկային գործառնություններ, ֆինանսական պահանջարկ:

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И РОЛЬ БАНКОВСКИХ УСЛУГ В СОВРЕМЕННЫХ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

ТАТЕВИК ВАЗГЕНОВНА ШАГИНЯН

младший научный сотрудник Института экономики имени М. Котлянина НАН РА

Аннотация: В статье рассматривалась история банковского дела, исследовались наблюдения ряда зарубежных авторов о банковских услугах. С помощью иллюстрации показан рынок банковских услуг и взаимосвязь между участниками рынка. Не имея историю банковских услуг, становится важным изучение банковской системы и связанных с нею теоретических

вопросов. С помощью этого можно достичь нового качественного уровня обеспечения банковских услуг.

Ключевые слова: банковская система, банковское дело, банковский продукт, банковские услуги, банковские операции, финансовый спрос.

THE ECONOMIC MEANING AND THE ROLE OF BANKING SERVICES IN CONTEMPORARY COMMERCIAL BANKS

TATEVIK VAZGEN SHAHINYAN

Junior Research Associate, M. Kotlyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: The article examines the history of banking, investigates the statements made by various foreign scholars with respect to banking services. The figure proposed by the author illustrates how the markets of banking services function and how the market agents interact. Without having the history of banking services, the study of theory on the issues related with banking and banking system in other nations is stressed. The study could ensure rendering of higher quality and/or new banking services.

Keywords: Banking system, banking, banking product, banking services, banking operations, financial demand.

ՏԱԹԵՎԻԿ ՎԱԶԳԵՆԻ ՇԱԴԻՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱՄ Մ. Կոտլյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող

ԳՅ ԲԱՆԿԱՑԻՆ ՈՒՈՐՏԻ ԸՆԴՆԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Հայաստանի Հանրապետության ժամանակակից բանկային համակարգի ձևավորումն համընկավ ԽՍՀՄ փլուզման, անցումային շրջանի խոչընդոտների հաղթահարման և երկրում տիրող պատերազմական իրադրության հետ: Երկրում տիրող սոցիալ-տնտեսական վիճակի կտրուկ վատթարացմանը զուգահեռ բանկերն այլևս չէին կարողանում լիարժեք իրականացնել իրենց գործառնություններն ու կորցնում էին իրենց տեղը տնտեսական համակարգում: Այս պայմաններում բանկային համակարգի կարգավորման և զարգացման համար հիմք է հանդիսանում ազգային արժույթի ստեղծումը: 1993 թվականի նոյեմբերի 19-ի որոշմամբ ՀՀ տարածքում շրջանառության մեջ է դրվում ազգային արժույթը՝ դրամը:

Բանկային օրենսդրության ընդունումը տնտեսական բարեփոխումների գործընթացի կարևորագույն նախապայմաններից էր:

Հայաստանում բանկային համակարգի զարգացման և հավասարակշռված մակրոտնտեսական բաղաբաղկառության իրականացման համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեցավ բանկային գործունեության օրենսդրական կարգավորումը: Համապատասխան օրենքների ընդունումը խթանեց երկրակաղաղակ բանկային համակարգին բնորոշ իրավահարաբերությունների կարգավորումն ու ժամանակակից բանկային օրենսդրության ստեղծումը¹:

1996 թվականին են ընդունվել ՀՀ բանկային համակարգում ձևավորված հարաբերությունները կարգավորող հիմնական՝ «ՀՀ կենտրոնական բանկի մասին», «Բանկերի և բանկային գործունեության մասին» ՀՀ նոր օրենքները²:

«ՀՀ կենտրոնական բանկի մասին» ՀՀ օրենքով ամրագրված է, որ կենտրոնական բանկի հիմնական նպատակը ՀՀ-ում գների կայունության ապահովումն է, որի իրագործման նպատակով բանկը մշակում, հաստատում և իրականացնում է դրամավարկային քաղաքականության ծրագիրը:

Վերջին տարիների ընթացքում համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը ցույց տվեց, որ մակրոտնտեսական կայունության

¹ Բազրատ Ասատրյան, «Բանկային գործ»/ուսումնական ձեռնարկ, Եր.: «Սարկվոր» հրատ., 2004, էջ 80:

² Տվյալները՝ ՀՀ ԿԲ պաշտոնական կայք՝ <https://www.cba.am/am/SitePages/Default.aspx>.

պահպանման համար անհրաժեշտ է որպեսզի կենտրոնական բանկերը գների կայունության նպատակին զուգահեռ կարևորեն նաև ֆինանսական կայունությունը:

ՀՀ կենտրոնական բանկը մշտապես կարևորել է ֆինանսական կայունությունը: Այն որպես խնդիր ամրագրված է «ՀՀ կենտրոնական բանկի մասին» ՀՀ օրենքում, սակայն 2018 թվականի ապրիլի 9-ից՝ հասմաձայն 2015 թվականին իրականացված Մասնաճյուղական փոփոխությունների, գների կայունության հիմնական նպատակին զուգահեռ՝ ֆինանսական կայունությունը նույնպես դառնում է կենտրոնական բանկի հիմնական նպատակը:

ՀՀ կենտրոնական բանկի բնորոշմամբ ֆինանսական կայունությունը իրավիճակ է, երբ ֆինանսական համակարգը բնականոն կերպով իրականացնում է ֆինանսական միջնորդի իր գործառույթը՝ չլուսանցելով տնտեսության զարգացման հետևանքով՝ դիմակայելով բացասական ճեղքումներին: Ֆինանսական կայունության ապահովման նպատակով ՀՀ կենտրոնական բանկի կողմից իրականացվող քաղաքականության համար բանկը մշակել է համապատասխան գործիքակազմ: Հիմնական գործիքները սահմանված են «Բանկերի և բանկային գործունեության մասին» ՀՀ օրենքում, որոնք բանկին հնարավորություն են տալիս անհրաժեշտության դեպքում ընտրել և կիրառել գործիքները, որոնք առավելագույնս կարող են նպաստել ֆինանսական կայունության ամրապնդմանը: Գործիքներն են՝ կապիտալի և իրացվելիության պահանջները, փոխառության պայմանների սահմանափակումները և այլն:

Բանկային համակարգը Հայաստանի ֆինանսական շուկայի ամենամեծ ոլորտն է: Ըստ «Բանկերի և բանկային գործունեության մասին» ՀՀ օրենքի՝ բանկն իրավաբանական անձ է, որն իրավունք ունի սահմանված կարգով և տրված լիցենզիաների հիման վրա իրականացնել բանկային գործունեություն:

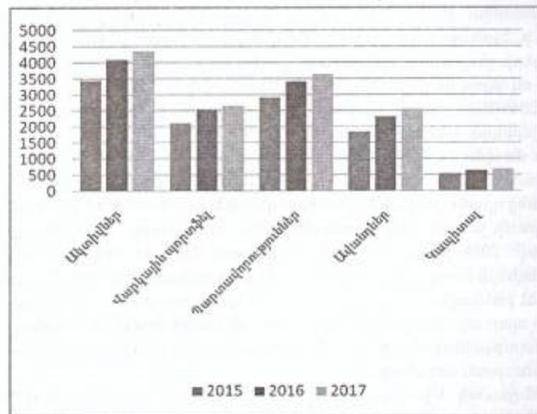
Բանկային գործունեությունը է համարվում ավանդներ ընդունելը կամ ավանդներ ընդունելու առաջարկությամբ հանդես գալը, ավանդն ընդունողի անունից և ռիսկով դրանք տեղաբաշխելը՝ վարկեր, ավանդներ, դեպոզիտներ տրամադրելու, ներդրումներ կատարելու միջոցով:

2008 թվականի հունվարին ՀՀ-ում գործել են 22 բանկեր՝ իրենց 380 մասնաճյուղերով: Բանկերի ընդհանուր կապիտալը կազմում էր 235690

մլն դրամ, ընդհանուր ակտիվներն ու պարտավորությունները՝ համապատասխանաբար 1024232 մլն դրամ և 788542 մլն դրամ:

Ի հաշիվ բանկերի խոշորացման՝ 2016 թվականին բանկերի թիվը Հայաստանում կրճատվեց: 2017 թվականի հունվարին Հայաստանում գործում էր 17 բանկ՝ իրենց 526 մասնաճյուղերով, որոնց ընդհանուր կապիտալը հասնում էր 686274 մլն դրամ: Բանկերի ընդհանուր ակտիվները 4364375 մլն դրամ էին կազմում, իսկ պարտավորությունները՝ 3678102 մլն դրամ:

Փորձեք գծապատկերի միջոցով ներկայացնել Հայաստանի բանկային ոլորտի հիմնական ֆինանսական ցուցանիշները վերջին երեք տարիների ընթացքում:

Գծապատկեր 1. ՀՀ բանկային ոլորտի հիմնական ֆինանսական ցուցանիշները 2015-2017 թթ. (մլն ՀՀ դրամ)³

¹ ՀՀ Մասնաճյուղային ընդունված 06.12.2015թ., հոդված 200.2:

² Տվյալները՝ ՀՀ ԿԲ պաշտոնական կայք՝ <https://www.cba.am/am/SitePages/Default.aspx>.

³ Բանկերի և բանկային գործունեության մասին՝ ՀՀ օրենք՝ ընդունված 30.06.1996թ.:

¹ Տվյալները՝ ՀՀ ԿԲ պաշտոնական կայք՝ <https://www.cba.am/am/SitePages/achfinancialbankingsystem.aspx>.

² Տվյալները՝ ՀՀ ԿԲ պաշտոնական կայք՝ <https://www.cba.am/am/SitePages/achfinancialbankingsystem.aspx>.

³ Տվյալները՝ ՀՀ ԿԲ պաշտոնական կայք՝ <https://www.cba.am/AM/SitePages/Default.aspx>.

ՀՀ բանկերի առաջատար տասնյակի ֆինանսական ցուցանիշներն ու դրանց աճը¹

Բանկեր	Ավտոմեք (մլն ՀՀ դրամ)		Վարկային պորտֆել ² (մլն ՀՀ դրամ)		Պարտավորություններ (մլն ՀՀ դրամ)		Ավանդույթներ ³ (մլն ՀՀ դրամ)		Պատկոտյալ (մլն ՀՀ դրամ)	
	2016	2017	2016	2017	2016	2017	2016	2017	2016	2017
Ամեբյու	719,363	677,722	513,219	479,641	654,966	607,781	414,609	375,171	64,308	69,941
Հանրիկանբանկ	404,413	574,944	268,469	375,983	367,618	535,828	261,334	401,210	36,795	39,116
ԱԵԲԲ	548,410	568,273	358,005	392,528	476,942	501,664	297,676	344,969	21,468	66,009
ԱԿԲԱ	283,272	311,023	174,983	187,381	226,677	250,806	135,309	172,604	56,595	60,217
Ինտերբանկ	236,196	277,842	160,155	173,066	192,731	229,599	110,360	140,774	43,468	48,243
Ինվեսթբանկ	190,993	252,736	119,025	165,168	158,815	216,736	139,680	173,914	32,178	36,000
ԿՏԲ	232,672	216,060	141,543	134,806	198,761	175,351	161,316	152,179	33,911	40,710
Արարատ	215,560	212,602	104,880	119,167	182,430	177,319	107,122	87,190	33,313	35,283
ԷՆ-Էս-Բի-Սի	215,161	208,649	119,590	95,431	168,154	169,663	149,833	158,579	47,007	38,966
Յուրբանկ	185,396	203,221	118,627	135,285	150,553	167,633	131,138	133,882	34,843	35,568

Ինչպես կարելի է նկատել գծապատկերից դիտարկվող ժամանակահատվածում աճ է գրանցվել ներկայացված բոլոր ֆինանսական ցուցանիշների մասով: Ինչպես ցույց են տալիս «ԱՌԿԱ» գործակալության վերլուծությունները 2017 թվականին 2016 թվականի համեմատությամբ բանկային ակտիվներն ավելացել են 6.67%-ով՝ կազմելով 4,362 մլրդ ՀՀ դրամ: ՀՀ բանկային ոլորտի զարգացումները հիմնականում արտացոլում են կենտրոնական բանկի կողմից իրականացվող շարունակական բարեփոխումները, որոնք սկիզբ են առել դեռևս 2014 թվականի վերջում: Բանկերի միաձուլումները, որոնք արդյունք էին ՀՀ բանկերի կայունության բարձրացմանն ուղղված օրենսդրական փոփոխությունների, բարձրացրեցին բանկերի կապիտալացվածության մակարդակը:

2015 թվականին կենտրոնական բանկը հայտարարեց, որ խստացնում է կանոնները՝ բանկերի ընդհանուր կապիտալի նվազագույն մակարդակը 2017 թ. հունվարի 1-ից սահմանելով 30 մլրդ ՀՀ դրամ: 2017 թվականին բանկերի ընդհանուր կապիտալը կազմում էր գրեթե 701 մլրդ ՀՀ դրամ՝ 5.8%-ով գերազանցելով 2016 թվականի ցուցանիշը⁴:

2015-2016 թթ. ընթացքում փոփոխություններ են կատարվել նաև «Ֆիզիկական անձանց բանկային ավանդների հասուցումը երաշխավորելու մասին» ՀՀ օրենքում, որոնց համաձայն բարձրացվել են երաշխավորված ավանդների սահմանաչափերը: Մասնավորապես, ֆիզիկական անձանց դրամային բանկային ավանդները երաշխավորվում են 10 միլիոն ՀՀ դրամի չափով, իսկ արտարժույթային ավանդները՝ 5 միլիոն դրամի չափով: 2016 թվականի համեմատությամբ 2017 թվականին բանկերի ավանդների հաշվեկշիռը 9.9%-ով աճել է՝ կազմելով 2,556 մլրդ ՀՀ դրամ:

ՀՀ բանկային համակարգի 2017 թվականի զարգացումները մեծապես պայմանավորված են կենտրոնական բանկի կողմից իրականացվող գործողություններով, որոնց հիմնական նպատակը բանկային համակարգի կայունության ապահովումն է:

Աղյուսակ 1-ի միջոցով ներկայացված են ՀՀ տարածքում գործող բանկերի առաջատար տասնյակի ֆինանսական ցուցանիշներն ու դրանց աճը 2016-2017 թթ. ընթացքում:

Վերջին տարիների ընթացքում ՀՀ բանկային համակարգում տեղի ունեցած փոփոխությունների հետևանքով գործունեություն ծավալող 21 բանկերից մնացին 17-ը: Աղյուսակում ներկայացված տվյալներից կարելի է նկատել, որ բանկային համակարգի միանձնյա առաջատարը Ամերիա-Բանկն է: Անկախ այն հանգամանքից, որ 2017 թվականի ընթացքում գրեթե բոլոր ցուցանիշները նվազել են, բանկը գերազանցում է մրցակիցներին ներկայացված բոլոր ֆինանսական ցուցանիշների մասով: Այնպես է, որ 2016 թվականի համեմատությամբ 2017 թվականին բանկերից 5-ի մոտ նվազել են ակտիվները: Վարկային պորտֆելի մեծությամբ 2-րդ հորիզոնականում Արդշիբասեն է: Բանկն առաջատար եղյակում է՝ ըստ ներկայացված բոլոր ցուցանիշների:

Moody's միջազգային վարկանիշային գործակալությունը բանկի 2017 թվականի վերջի ցուցանիշներից դատելով նշել է, որ Արդշիբասենը հանդիսանում է Հայաստանի համակարգային բանկերից մեկը: Moody's-ը վերահաստատել է բանկի վարկանիշները, բարձրացրել է դրանց հեռանկարը՝ «կայուն»-ից դարձնելով «դրական»: ԷՆ-Էս-Բի-Սի բանկը, որն ունեցել է վարկային պորտֆելի անկում, «Հայաստանի էլեկտրական ցանցեր» ընկերությանը 55 միլիոն եվրո վարկ է տրամադրել: Պարտավորությունների աճ է գրանցվել բանկերից 7-ի մոտ: Դիտարկվող ժամանակահատ-

¹ https://home.kpmg.com/content/dam/kpmg/am/pdf/2017/Armenian%20Banking%20Sector%20Overview_2017%20Q4_Arm.pdf.

² Տվյալները՝ ՀՀ ԿԲ պաշտոնական կայք՝ <https://www.cha.am/AM/SitePages/Default.aspx>.

³ Տվյալները վերցված են բանկերի միջանկյալ ֆինանսական հաշվետվություններից:

⁴ Ներառված է վարկերը, ակտիվիզիվները, ֆինանսական վարձակալության (լիզինգ) և ֆակտորինգի գծով ղեկիտրանկան պարտավորությունները:

⁵ Ներառում են նաև համախորդորելի ընթացիկ հաշվեկշիռը:

վածում Հայրիզեստանը, Ակբա-Կրեդի Ագրիկոլ բանկը, Ինկոբանկը, Կոնվերսիանկն ու Յունիբանկը աճ են գրանցել բոլոր ցուցանիշների մասով: Յունիբանկը հաջողությամբ անցել է SWIFT -ի ատեստավորումը: Ավանտիերի մասով պատկերը վատթարացել է բանկերից 3-ի մոտ: Կապիտալի աճ են գրանցել ներկայացված բանկերից 7-ը, որն ինարկն պայմանավորված է ԿԲ-ի կողմից նվազագույն կապիտալի մակարդակի բարձրացմամբ:

Վերլուծությունների արդյունքում կարելի է վստահորեն փաստել, որ ՀՀ ԿԲ-ի կողմից ձեռնարկված բայերը տվել են իրենց դրական արդյունքները՝ մեծապես նպաստելով բանկային համակարգի կայունացմանն ու շուկայի վերածնավորմանը:

2016-2018 թթ. հեռանկարային զարգացման ծրագրերով ՀՀ առևտրային բանկերի նպատակներից կարելի է առանձնացնել հետևյալները¹.

- ներգրավված միջոցների ծավալների ավելացում,
- ընդհանուր ակտիվների աճ,
- ընդհանուր կապիտալի ավելացում,
- հաշվեկշռային ցուցանիշների աճ:

2017 թվականի ընթացքում Ամերիաբանկն ու Հոլանդիայի զարգացման բանկը (FMO) կնքել են ԱՄՆ 30 միլիոն դոլարի վարկային պայմանագիր՝ ուղղված Երիտասարդ ձեռներեցիների ՓՄՁ-ների ֆինանսավորմանը, Արդշիրբանկն էլ Սիթիբանկի և Ասիական զարգացման բանկի հետ ստորագրել է ԱՄՆ 25 միլիոն դոլարի ասուրի ֆինանսավորման պայմանագիր: Ինեկորբանկն էլ առաջնորդվելով իր առջև դրված նպատակներով Symbiotics հիմնադրամից միկրոֆինանսավորման նպատակով 9 միլիոն ԱՄՆ դոլար վարկային միջոցներ է ստացել: Հայէկոնոմբանկը ՓՄՁ-ների ֆինանսավորմանն ուղղելու նպատակով ԱՄՆ 10 միլիոնական դոլարի վարկային միջոցներ է ստացել համապատասխանաբար բելգիական INCOFIN CVBA ներդրումային ընկերությունից և գերմանական DEG զարգացման ֆինանսավորման ընկերությունից:

Մրցակցության խստացման նման պայմաններում ՀՀ բանկային համակարգը դիմամիկ կերպով զարգանում է, իսկ համակարգում օրեցօր սրվող մրցակցությունը բանկերին ստիպում է գործունեությունը տեղափոխել որակական նոր հարթություններ:

3.3 ԲԱՆԿԱՅԻՆ ՈԼՈՐՏԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԿԱՐԱԳԻՐ

ՏԱԹԵՎԻԿ ՎԱՉԳԵՆՆԻ ՇԱԳԻՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող

Համառոտագիր: Բանկային համակարգը ՀՀ ֆինանսական շուկայի ամենախոշոր ոլորտն է: Հողվածում ներկայացվել է խորհրդային իշխանության փլուզումից հետո Հայաստանում ժամանակակից բանկային համակարգի ձևավորման ու զարգացման պատմությունը: Ուսումնասիրվել են ՀՀ ԿԲ կողմից իրականացված փոփոխությունները, դրանց ազդեցությունները: Վերլուծվել են ՀՀ բանկային ոլորտը բնութագրող հիմնական ֆինանսական ցուցանիշները, ՀՀ տարածքում գործող բանկերի գրանցած արդյունքներն ու դրանց փոփոխությունները:

Բանալի բառեր. բանկային համակարգ, բանկային գործունեություն, ֆինանսական ցուցանիշներ, ավանդներ, կապիտալ, բանկային ոլորտ:

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА АРМЕНИИ

ТАТЕВИК ВАЗГЕНОВНА ШАГИНЯ

лаборант научный сотрудник Института экономики имени М. Котаняна НАН РА

Аннотация: Банковская система является самым крупным сектором финансового рынка Армении. В статье представлена история формирования и развития современной банковской системы в Армении после распада советской власти. Были изучены изменения, осуществляемые Центральным банком, их воздействия. Проанализированы основные финансовые показатели, характеризующие банковский сектор Армении, результаты деятельности банков, действующих на территории Армении, и их изменения.

Ключевые слова: Банковская система, банковская деятельность, финансовые показатели, депозиты, капитал, банковский сектор.

¹ https://www.cba.am/AM/panalyticalmaterialsresearches/BizPlaN2016_%20Final%20%20Pu%20blc%20.pdf

GENERAL OVERVIEW OF THE BANKING SECTOR IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

TATEVIK VAZGEN SHAHINYAN

Junior Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: The banking system is the largest sector of the financial market in the Republic of Armenia. The article presents the evolution of the modern banking system in Armenia upon the collapse of Soviet Union. The changes undertaken by the Central Bank and the impacts and/or consequences of thereof have been studied. The main financial indicators characterizing the banking sector in the Republic of Armenia, the performance and the progress reported by the banks operating in the territory of the Republic of Armenia have been analyzed as well.

Keywords: Banking system, banking activities, financial indicators, deposits, capital, banking sector.

ՔՆԱՐԻԿ ԿԱԼԵՐԻԻ ԶԱԼԱՆՑԱԼ

ՀՀ ՂԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի առաջին կարգի տնտեսագետ

ԳՅ ՆԵՐԴՐՈՒՄՑՆԸ ՄԻԶԱԿԱՅՐԻ ԻՐԱՎԱՐԵՆՆԱՐԿԱԼ ԴԱՇՏԻ ՎԵՐԼՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ

Իրավաօրենսդրական դաշտը ներդրումային միջավայրի վրա ազդող կարևորագույն գործոններից է: Օրենքների և իրավական ակտերի հաճախակի փոփոխությունները կարող են անկայունություն մտցնել ներդրումային դաշտում՝ խոչընդոտելով նոր ներդրողների ներգրավմանը: Ասվածը, սակայն, չի նշանակում, որ իրավաօրենսդրական դաշտում չպետք է իրականացվեն բարեփոխումներ: Դիտարկենք ՀՀ ներդրումային միջավայրը պայմանավորող օրենսդրաիրավական դաշտի ներկա վիճակը և դրա հնարավոր ազդեցությունը ներդրումների ներգրավման վրա:

«Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենքը ընդունվել է 31.07.94թ.: Ներդրողների համար նշված օրենքը սահմանում է մի շարք իրավունքներ: Դրանք են՝

- «Ազգային ռեժիմ» օտարերկրյա ներդրողների և նրանց ներդրումների համար, որը բացառում է որևէ խտրականություն հոգուտ տեղական ներդրողների: Իրենց սեփականության, սեփականության իրավունքների (ներառյալ մտավոր սեփականության իրավունքների) և ներդրումային գործունեության հետ կապված օտարերկրյա ներդրողները գործում են այնպիսի իրավական ռեժիմում, որը չի կարող նվազ բարենպաստ լինել տեղական ձեռներեցների համար սահմանված ռեժիմից: Հայաստանն ունի ազատականացված արտաքին առևտրային ռեժիմ, որը ներառում է ներմուծման ժամանակ կիրառվող պարզեցված երկտարիքային համակարգը (0% և 10%), չհարկվող արտահանումը, ինչպես նաև չկան առևտրի քանակական սահմանափակումներ: Ներմուծման, արտահանման և տեղական ապրանքների արտադրության համար լիցենզիաներ պահանջվում են միայն առողջապահական, անվտանգության և էկոլոգիական նկատառումներով: Չկան սահմանափակումներ ներմուծվող կանխիկ արժույթի հանդեպ:

- «Կայունության երաշխիք» (հայտնի է որպես «Պապիկի դրոյթ»): Օտարերկրյա ներդրումները կարգավորող օրենսդրության փոփոխության դեպքում ներդրման պահից սկսած 5 տարվա ընթացքում օտարերկրյա

¹ «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ 31.07.94թ. ՀՕ-115 օրենք, հոդված 6, 7, 8, 9, 11, 15, 21:

ներդրողի ցանկությամբ կիրառվում է նախկինում գործող օրենսդրությունը:

- Օտարերկրյա ներդրումների ազգայնացումը և բռնագրավումն արգելված է Առգրավումը, որպես բացառիկ միջոց, բույսատրվում է միայն ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված արտակարգ դրության պայմաններում՝ դատարանի վճռով և լրիվ փոխհատուցմամբ:

- Օտարերկրյա ներդրողներն ունեն կուրթական և բարոյական վնասների, ներառյալ բաց թողնված օգուտի դատական կարգով փոխհատուցման իրավունք, որոնք հասցվել են ՀՀ պետական մարմինների կամ պաշտոնատար անձանց կողմից ՀՀ օրենսդրությանը հակասող գործողությունների, ինչպես նաև օտարերկրյա ներդրողի կամ օտարերկրյա ներդրումներով ձեռնարկության նկատմամբ կշված մարմինների կամ դրանց պաշտոնատար անձանց կողմից ՀՀ օրենսդրությամբ ետխառնված պարտավորությունների ոչ պատշաճ կատարման հետևանքով:

- Օտարերկրյա ներդրողին և օտարերկրյա վարձու աշխատողներին իրավունք է տրվում և երաշխավորվում է ազատորեն արտահանել իրենց սեփականությունը, ներդրման արդյունքում ստացված շահույթը (եկամուտը) և այլ միջոցներ, որոնք հատկապես կերպով ստացվել են որպես ներդրումների արդյունք կամ որպես աշխատանքի դիմաց վճար, կամ որպես սույն օրենքի 9-րդ հոդվածով նախատեսված փոխհատուցում:

- Մաքսային արտոնություններ: Օտարերկրյա ներդրողներն ազատվում են մաքսատուրք վճարելուց, երբ ներմուծում են կանոնադրական կապիտալի համալրման համար նախատեսված գույք, ինչպես նաև սեփական արտադրության համար նախատեսված գույք հումք, կիսաֆաբրիկատներ, լրակազմող իրեր, պահեստամասեր և այլն: Քաջի այդ, երանք կարիք չունեն ստանալու արտոնագրեր իրենց արտադրանքի, աշխատանքի և ծառայության արտահանման համար, եթե այլ բան չի նախատեսում օրենսդրությունը:

- Օտարերկրյա ներդրողները կարող են ներգրավվել բնական պաշարների շահագործման աշխատանքներում: Սա պետք է իրականացվի ՀՀ կառավարության կամ լիազորված մարմնի հետ ստորագրված կոնցեսիոն պայմանագրով:

- Ներդրումային վեճերի լուծումը: Սա հնարավոր է իրականացնել ներդրողների ազգային օրենսդրության կամ ընդունող երկրի օրենսդրության հիման վրա, ինչպես նաև միջազգային արբիտրաժի և տնտեսական վեճերը լուծող այլ մարմինների միջոցով: Լուրջ ձեռքբերում է հանդիսանում այն, որ առանձնացվել են տնտեսական դատարանները, որոնք մասնագիտանում են տնտեսական գործերի դատավարման մեջ: Ավելին,

Հայաստանը միացել և վավերացրել է «Պետությունների և այլ պետությունների բաղաբաղիների միջև ներդրումային վեճերի կարգավորման մասին» կոնվենցիան և հանդիսանում է Ներդրումային վեճերի կարգավորման միջազգային կենտրոնի (ՆԿԿՄԿ) անդամ: Այն լրացուցիչ վստահություն է ներշնչում օտարերկրյա ներդրողներին՝ ապահովելով ներդրումային վեճերի արագ, արդյունավետ և որակյալ լուծում:

- Կրկնակի հարկման բացառումը: Սա գործում է միայն այն երկրների դեպքում, որոնց հետ ՀՀ-ն ունի կնքված համաձայնագիր: Փոխադարձ մեծածավալ ներդրումներ կատարող երկրների քնկերությունները հաճախ կնքում են կրկնակի հարկման բացառման համաձայնագրեր, որոնք հատկապես վերաբերում են օտարերկրյա ներդրումներով ձեռնարկությունների շահույթին: Հնկերությունը ներդրման երկրում վճարում է հարկի այն մասը, որը մայր երկրում չի գանձվել: Հարկ է նշել, որ միջազգային մակարդակով ներդրումային երաշխիքներով զբաղվում է Համաշխարհային բանկի բազմակողմ ներդրումային երաշխիքների գործակալությունը:

Մյուս կողմից ամրամար կարող ենք ասել, որ «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» օրենքը սահմանում է բարենպաստ պայմաններ ներդրողների համար:

2018թ. հունվարի 1-ից ուժի մեջ է մտել «ՀՀ հարկային օրենսգիրքը», որը կարգավորում է Հայաստանի Հանրապետությունում կիրառվող հարկերի և օրենսգրքով նախատեսված վճարների հետ կապված հարաբերությունները:

Նախքան ՀՀ հարկային օրենսգրքի ուժի մեջ մտնելը, գործում էր «Շահութահարկի մասին» օրենքը, որն ընդունվել է 27.11.97թ.: Այժմ, ինչպես և նախկին օրենքում, շահութահարկի գումարը հարկվող շահույթի նկատմամբ հաշվարկվում է 20 տոկոս դրույթաչափով, իսկ ներդրումային ֆոնդերի համար՝ զուտ ակտիվների նկատմամբ 0.01 տոկոս դրույթաչափով (վերջինս ավելացել է 22.12.10 թ.-ին): Շահութահարկը ներթափ է վճարման մինչև հաշվետու տարվան հաջորդող տարվա ապրիլի 25-ը ներառյալ:

ՀՀ-ում ոչ ընդհանուր կողմից հայաստանյան աղյուրներից ստացած եկամտից շահութահարկը գանձվում է հետևյալ չափերով՝

- ապահովագրական հասուցումներ, վերապահովագրական վճարներ և փոխադրման (ֆրախտի) դիմաց ստացված եկամուտներ՝ 5 տոկոս,

¹ «ՀՀ հարկային օրենսգիրք» ՀՀ 01.11.16թ.-ի ՇՕ-165-Ն օրենք, հոդված 125, <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=109017>.

- շահաբաժիններ, տոկոսներ, ռոյալթիներ, գույքը վարձակալության տարուց ստացած եկամուտ և այլ պատվով եկամուտներ (բացի փոխադրման (ֆրանսիզ) դիմաց ստացված եկամուտներից), ինչպես նաև այլ հայաստանյան արդյունքներից ստացված եկամուտներ՝ 10 տոկոս (մինչև 29.12.2000թ.՝ 15 տոկոս):

Նախկինում շահութահարկի կանխավճարները իրականացվում էին յուրաքանչյուր եռամսյակ՝ նախորդ տարվա շահութահարկի մեծության 18,75 տոկոսի չափով: Ըստ 01.01.2018թ. ուժի մեջ մտած «ՀՀ հարկային օրենսգրքի», շահութահարկի կանխավճարները իրականացվելու են յուրաքանչյուր եռամսյակ՝ նախորդ տարվա շահութահարկի մեծության 20 տոկոսի չափով: Ներդրվել է նաև այլընտրանքային տարբերակ, որը ուժի մեջ է մտել 2017թ. հունվարի 1-ից, ըստ որի՝ ռեզիդենտ և ոչ ռեզիդենտ շահութահարկ վճարողները կարող են ընտրել և շահութահարկի կանխավճարները կատարել նախորդ եռամսյակի ընթացքում ստացվող եկամուտների 2 տոկոսի չափով, եթե մինչև ընթացիկ տարվա մարտի 20-ը ներառյալ ներկայացնեն հայտարարություն՝ շահութահարկի կանխավճարների կատարման այլընտրանքային եղանակի վերաբերյալ:

Այսպիսով՝ տեսնում ենք, որ, համաձայն նոր օրենսգրքի, դրույքաչափերի հետ կապված դրական փոփոխություն է արձանագրվել շահութահարկի կանխավճարների այլընտրանքային տարբերակի մասով:

«Եկամտահարկի մասին» օրենքը ընդունվել է 30.12.97թ., սակայն ուժը կորցրած է համարվել և 30.12.10թ. ընդունվել է հաջորդ օրենքը, որը կոչվում է «Եկամտային հարկի մասին» օրենք և ուժի մեջ է մտել 01.01.13թ.: Այն իր մեջ պարունակում է որոշակի փոփոխություններ և լրացումներ: 01.01.13թ. ուժի մեջ մտած օրենքը սահմանում էր հետևյալ դրույքաչափերը¹

- Մինչև 120 հազ. դրամ՝ հարկվող եկամտի 24,4 տոկոսը,
- 120 հազ.- 2 մլն. դրամ՝ 29280 դրամիև գումարած 120 հազ. դրամը գերազանցող գումարի 26 տոկոսը,
- 2 մլն. դրամից ավելի՝ 518080 դրամիև գումարած 2 մլն. դրամը գերազանցող գումարի 36 տոկոսը:

2018թ.-ին ընդունված ՀՀ հարկային օրենսգրքը նախատեսում է եկամտահարկի վճարման մասով հետևյալ փոփոխությունները¹.

¹ «ՀՀ հարկային օրենսգրք» ՀՀ 01.11.16թ-ի ՀՕ-165-Ն օրենք, հոդված 135, 1 և 4 կետեր <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=109017>.

² «Եկամտային հարկի մասին» ՀՀ 30.12.10թ-ի ՀՕ-246-Ն օրենք, հոդված 10 <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=80486>.

- Մինչև 150 հազ. դրամը ներառյալ՝ 23 տոկոս,
- 150 հազ.-2 մլն. դրամը ներառյալ՝ 34500 դրամ՝ գումարած 150 հազ. դրամը գերազանցող գումարի 28 տոկոսը,
- 2 մլն. դրամից ավել՝ 552 500՝ գումարած 2 մլն. գերազանցող գումարի 36 տոկոսը:

Այսպիսով, եթե դիտարկենք այժմ գործող դրույքաչափերը և այն դրույքաչափերը, որոնք գործել են նախկինում, ապա կտեսնենք հետևյալ պատկերը

- 120 հազ. - եկամտահարկ (24.4%՝ 2018թ. առաջ) = 90720,
- 120 հազ. - եկամտահարկ (23%՝ 2018թ. հունվարի 1-ից) = 92400,
- 280 հազ. - եկամտահարկ (26%՝ 2018թ. առաջ) = 209120,
- 280 հազ. - եկամտահարկ (23%՝ 2018թ. հունվարի 1-ից) = 209100,
- 290 հազ. - եկամտահարկ (26%՝ 2018թ. առաջ) = 216520
- 290 հազ. - եկամտահարկ (23%՝ 2018թ. հունվարի 1-ից) = 216300

Այսպես՝ տեսնում ենք, որ հատկապես շահում են 120 հազ.-280 հազ. դրամ աշխատավարձ ստացող անձինք, իսկ 280 հազ. դրամից ավել աշխատավարձ ստացող աշխատողների տեսանկյունից օրենքի փոփոխությունը շահավետ չէ:

Ուշագրավ է 2017թ. հունվարի 1-ից ուժի մեջ մտած «ՀՀ հարկային օրենսգրքի» այն դրույքը, ըստ որի օտարերկրյա քաղաքացիների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց շահաբաժինների մասով եկամտային հարկը հարկվելու է 10 տոկոսով, իսկ ՀՀ քաղաքացիների ստացած շահաբաժինների մասով եկամտային հարկը՝ 5 տոկոսով²: Այսինքն, սա կարող է օտարերկրյա քաղաքացիների համար խոչընդոտ հանդիսանալ ՀՀ-ում գործունեություն ծավալելու համար:

«Ավելացված արժեքի մասին» օրենքը ընդունվել է 16.06.97թ.: Ավելացված արժեքի հարկը անուղղակի հարկ է, որը վճարվում է պետական բյուջե՝ ապրանքի ներմուծման, արտադրության, ծառայությունների մատուցման բոլոր փուլերում:

- Օրենքով սահմանված է ԱԱՀ-ի երկու դրույքաչափ³
- 20% (եթև հարկի գումարը ներառված է ապրանքի կամ ծառայության գին մեջ, ապա ԱԱՀ-ն հաշվարկվում է ապրանքների և ծառայու-

¹ «ՀՀ հարկային օրենսգրք» ՀՀ 01.11.16թ-ի ՀՕ-165-Ն օրենք, հոդված 150 <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=109017>.

² ՀՀ հարկային օրենսգրք» ՀՀ 01.11.16թ-ի ՀՕ-165-Ն օրենք, հոդված 150, 8-րդ կետ <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=109017>.

³ «ՀՀ հարկային օրենսգրք» ՀՀ 01.11.16թ-ի ՀՕ-165-Ն օրենք, հոդված 63 <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=109017>.

թյունների ամբողջ արժեքի նկատմամբ 16.67% հաշվարկային դրույրաչափով),

- 0%, այսինքն՝ գրոյական դրույրաչափի (այս դրույրաչափը սովորաբար կիրառվում է ապրանքների կամ ծառայությունների արտահանման դեպքում, ինչպես նաև այն ապրանքների և ծառայությունների համար, որոնք ձեռք են բերվում Հայաստանում դիվանագիտական և նրանց հավասարեցված կազմակերպությունների կողմից պաշտոնական օգտագործման համար):

2018 թ. հունվարի 1-ից ըստ «ՀՀ հարկային օրենսգրքի» ԱԱՀ-ի մատով դիտվել են որոշակի փոփոխություններ¹

- ԱԱՀ-ի գրոյական դրույրաչափով հարկվող գործարքների գծով ԱԱՀ-ի փոխհատուցվող գումարը մուտքագրվելու է միասնական հաշվին 22 կառավարության սահմանած ընթացակարգով և ժամկետներում, եթե՝ հարկ վճարողը բավարարում է ՀՀ կառավարության կողմից սահմանած չափաբաժինները, և ԱԱՀ-ի փոխհատուցվող գումարը կազմում է մինչև 20 մլն. ՀՀ դրամ,
- Արենա-սարքավորումների և հումքի ներմուծման դեպքում ԱԱՀ չի վճարվելու: ԱԱՀ վճարվելու է միայն դրանցով արտադրված ապրանքների իրացման դեպքում,
- Արտահանողների համար ԱԱՀ-ի հետ վերադարձը լինելու է 4 օրում, նախկին 90 օրվա փոխարեն:

«Հաստատագրված վճարների մասին» օրենքը ընդունվել է 22.07.98թ., որն իրենից ներթափանցում է ԱԱՀ և շահութախաբը փոխարինող պարտադիր և անհատույց վճար: Հաստատագրված վճար իրականացնող են համարվում իրավաբանական և ֆիզիկական անձինք, որոնք իրականացնում են ավտոտրանսպորտային գործունեություն, վիճակայաղտերի կազմակերպումը, ավտոտրանսպորտային միջոցների զագացման գործունեությունը²:

2017թ. հունվարի 1-ից գործում է «Բնկազբաղված անձանց հարկային արտոնությունների մասին» ՀՀ օրենքը, ըստ որի գործունեության որոշ տեսակների համար գործում են հարկային արտոնություններ³.

¹ ՀՀ հարկային օրենսգրքի» ՀՀ 01.11.16թ-ի ՉՕ-165-Ն օրենք, հոդված 348, 10-րդ կետ, հոդված 62, <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=109017>.

² Հաստատագրված վճարների մասին» ՀՀ 22.07.98թ-ի ՉՕ-238 օրենք, հոդված 7 <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=87126>

³ Բնրկազբաղված անձանց հարկային արտոնությունների մասին» ՀՀ 30.12.06թ. ՉՕ-261-Ն օրենք, հոդված 7: <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=110550>.

1. Բնակչության պատվերով կատարվող՝
  - կոշիկի և կաշվե զայնուներեայի և համանման այլ արտադրատեսակների արտադրություն, կոշիկի և կաշվե զայնուներեայի պարագաների արտադրություն, կոշիկի և կաշվե արտադրատեսակների նորոգում,
  - հագուստի արտադրություն և նորոգում,
  - փայտյա իրերի պատրաստում, կահույքի և տան կահավորանքի նորոգում,
  - ոչ թանկարժեք զարդերի արտադրություն և նորոգում,
  - համակարգչային տեխնիկայի, հեռուստացույցների, վազքի մեքենաների, օդորակիչների և այլ կենցաղային տեխնիկայի նորոգում, ծրագրային սպասարկում,
  - հեծանիվների և հաշմանդամների սայլակների արտադրություն, անձնական օգտագործման և կենցաղային այլ արտադրատեսակների նորոգում,
  - տնտեսական և զեղազարդ խնցեզործական արտադրատեսակների արտադրություն,
  - այլ ճենապակե և խնցեզործական արտադրատեսակների արտադրություն,
  - թիթեղագործական գործունեություն և այլն:
2. Ժամացույցների, ժամանակաչափ սարքերի նորոգում, երաժշտական գործիքների նորոգում,
  3. Նեղ մասնագիտական գիտելիքների ձեռքբերման այլ դասընթացներ,
  4. Լեզուների ուսուցման դասընթացներ,
  5. Գրքարձագույնի և այլ հաստատություններ ընդունվելու համար նախապատրաստական դասընթացներ,
  6. Պարեր, երգեցողություն դասավանդողների գործունեություն,
  7. Մտեղծագործական գործունեություն,
  8. Կրթական գործունեություն և արտապրոցական դաստիարակություն մարմնամարզության և սպորտի բնագավառում,
  9. Ջրոսաշրջային տների միջոցով հյուրանոցային ծառայությունների մատուցում և այլն:

Այսպիսով, վերոնշյալ փոփոխությունները ամփոփելով, կարող ենք գալ այն եզրակացության, որ 1998թ.-ից սկսած ՀՀ-ում օրենքներում փոփոխություններ իրականացնելը կրում է պարբերական բնույթ: Ինչը կարող է բերել ներդրողների մտա անվաստանության առաջացմանը: Մակայն, ուսումնասիրելով ներդրումային միջավայրի վրա ազդող օրենսդրական դաշտը, տեսնում ենք, որ որոշակի փոփոխություններ, այնուամենայնիվ,

դրական ուղղությամբ են իրականացվել: Հատկապես դրական փոփոխություններ են նկատվում «ՀՀ հարկային օրենսգրքի» ԱԱՀ-ի մասով և «Ինքնագրաված անձանց հարկային արտոնությունների մասին» ՀՀ օրենքում, և այս փոփոխությունները կարող են նպաստել նոր ներդրողների ներգրավմանը:

ՀՀ ՆԵՐԴՐՈՒՄՏՅՈՒՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԻՐԱՎԱՕՐԵՆՍՈՂՎԱԿԱՆ ԴԱՇՏԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՔՆԱՐԻԿ ՎԱԼԵՐԻԻ ԶԱԼԱԼՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Բոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի առաջին կարգի տնտեսագետ

Համառոտագիր: Հողվածում ներկայացված է ներդրումային միջավայրը պայմանավորող օրենսդրական դաշտի ներկա վիճակը և ազդեցությունը ներդրումների ներգրավման վրա: 1998թ.-ից սկսած ՀՀ ում կարճես ավանդույթ է դարձել օրենսդրում փոփոխություններ իրականացնելը: Սակայն, ուսումնասիրելով ներդրումային միջավայրի վրա ազդող օրենսդրական դաշտը տեսնում ենք, որ որոշակի փոփոխություններ, այնուամենայնիվ, դրական ուղղությամբ են իրականացվել և կարող են նպաստել նոր ներդրողների ներգրավմանը:

Բանալի բառեր. օտարերկրյա ներդրումներ, ներդրումային միջավայր, օրենսդրական դաշտ, տնտեսվարող սուբյեկտներ, կրկնակի հարկում, շահութանարկ, եկամտահարկ, հարկային արտոնություններ:

АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СРЕДЫ РА

КНАРИК ВАЛЕРЬЕВНА ДЖАЛАЛЯН

экономист первой категории Института Экономики им. М. Котаяна НАН РА

Аннотация: В статье рассматривается нынешнее состояние законодательной базы, которая является составляющей инвестиционной среды, и ее влияние на привлечение инвестиций. С 1998 года в Армении стало традицией вносить изменения в законы. Однако, изучая законодательную базу, влияющую на инвестиционную среду, мы видим, что определенные изменения были сделаны в положительном направлении и могут способствовать привлечению новых инвесторов.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, инвестиционная среда, законодательная база, бизнес-субъекты, двойное налогообложение, налог на прибыль, подоходный налог, налоговые льготы.

ANALYSIS OF THE LEGISLATION REGULATING THE INVESTMENT ENVIRONMENT IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

KNARIK VALERI JALALYAN

First Level Economist, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: The article illustrates the existing legislation that regulates the investment environment, and the impact of thereof on attracting investments. Since 1998, initiating and undergoing changes in laws have become a tradition practiced in the Republic of Armenia. However, by reviewing the legislation that affects the investment environment one can conclude that some changes, nevertheless, have positively affected the investment climate and could help attract new investors.

Keywords: Foreign investments, investment environment, legislative framework, legal entities, double taxation, profit tax, income tax, tax incentives.

ԲԱՆԿԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՌԵՍՈՐՏԱՍԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՎԱՅՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄԵՐԸ

Առևտրային բանկերի գործունեության ռեսուրսների առանցքը ներգրավվող ֆինանսական միջոցներն են, որոնք, համակցվելով ոչ նյութական ակտիվներին և աշխատակազմին հետ, ձևավորում են անհրաժեշտ ռեսուրսային բազան: Բանկերը մեծ ուշադրություն են արժանացնում ֆինանսական ռեսուրսների կառավարման հիմնահարցերին, քանի որ ռեսուրսային բազայի ձևավորման ճկուն քաղաքականության կիրառումը գերակա դիրքեր է ապահովում ֆինանսավարկային շուկայի մրցակցային միջավայրում: Հետևաբար՝ ռեսուրսների ներգրավման քաղաքականության մշակումը թիրախավորվում է ոչ միայն առևտրային բանկերի գործունեության անընդհատության ապահովմանը, այլև շուկայում մրցակցային դիրքերի բարձրացմանը: Ֆինանսական շուկաներում մրցունակության ապահովման նպատակով բանկերը ձգտում են ոչ թե պարզապես ներգրավվող ռեսուրսների քանակական ավելացմանը, այլ ավելի շատ որակական բնութագրիչների բարելավմանը, որպեսզի հնարավորինս ապահովեն գործունեության առավել բարձր շահութաբերություն, ներդրողների շրջանում առանձնազոգ գրավչություն, զարգացման կայունություն և իրացվելիության բարձր մակարդակ¹:

Այս առումով, բանկային գործունեության քննարկման ժամանակ արդեն իսկ կարևորվում է ռեսուրսատարողության գնահատումը, երբ պայմվները կառավարվում են ոչ միայն ռիսկերի կանխարգելման տեսանկյունից, այլև ֆինանսական շուկաներում բանկերի մրցակցային դիրքերի ապահովման նպատակադրումներով: Սակայն, մյուս կողմից, մասնագիտական գրականությունում «ռեսուրսատարողություն» տերմինը դեռևս լայն գործածություն չի ստանում և, մեր կարծիքով, մեկնաբանվում է ավելի նեղ ապակետով: Ռեսուրսատարողություն ասելով հիմնականում նկատի է առնվում առևտրային բանկերի պասիվների շրջանակը, որն ապահովում է առավել եկվա ռիսկային գործունեություն²:

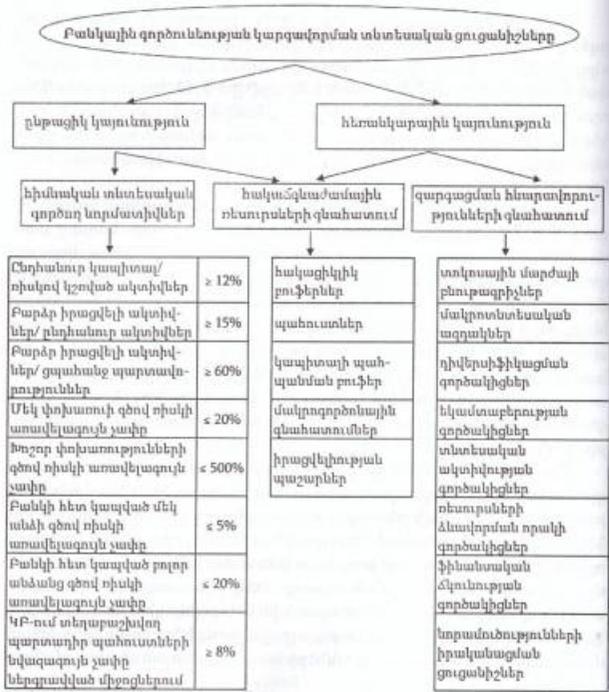
¹ Годин А., Курилов Р., Ресурсная политика основа управления банков, //Вестник института экономики РАН, #2, 2009, стр. 38-42.
² Пронская Н.С., Гоголь Д.А., Оценка финансовой устойчивости банков с помощью математических моделей, //Финансы и кредит, # 8, 2010, стр. 26-29:

Սակայն, առևտրային բանկի կայուն զարգացման հայեերակարգը չպետք է կառուցել միայն ռիսկերի կառավարման քաղաքականության սկզբունքներով, քանի որ, ունենալով Բազեյան սկզբունքներով սահմանված կապիտալի համարժեքության և իրացվելիության համապատասխան որակական բնութագրիչներ³, սակայն չձևավորելով մրցակցային ռիսկերին դիմակայելու ռեսուրսային որակական անհրաժեշտ մակարդակ, առևտրային բանկերը պարզապես դուրս են մղվում ֆինանսական շուկայից՝ չդիմանալով մրցակիցների ճնշումներին⁴:

Այս նկատառումով, մասնագիտական գրականությունում առաջարկվում է ՀՀ առևտրային բանկերում կենտրոնական բանկի կողմից սահմանված ֆինանսատնտեսական նորմատիվներին զուգահեռ կիրառել լրացուցիչ տնտեսական ցուցանիշներ, որոնք ոչ միայն կցնահասուն ճգնաժամերին դիմակայելու կարգավերադրության ֆինանսական ռեսուրսները, այլև բանկի հետագա զարգացման հնարավորությունները (գծապատկեր 1): Բնականաբար, նման մոտեցումը պայմանավորված է ֆինանսական շուկայի զոբբալացման ներկայիս տեսվերով, որը ստիպում է առևտրային բանկերին ֆինանսական շուկայում ներկայանալ ոչ միայն գործունեության կայունության, այլև գործարարության արդյունավետության տեսանկյունից:

Ընդ որում, դասական իմաստով բանկի կայուն զարգացումը պետք է դիտարկվի ոչ թե որպես բանկային գործունեության ֆինանսական բնութագրիչների ընդունելի ընթացիկ իրավիճակ, այլ որպես բանկի կողմից ֆինանսական ռեսուրսների ներգրավման և տեղաբաշխման այնպիսի որակական միջավայր, որը թույլ կտա տեսանելի ապագայում ապահովել մրցակցային տնտեսավարման ընթացք: Հենց այս առումով էլ մասնագիտական գրականությունում առաջարկվում է բանկային համակարգում կիրառել հեռանկարային կայունության ցուցանիշների համախումբ՝ ուղղված մրցունակության նպատակադրումների հասանելիության գնահատմանը⁵:

¹ ՀՀ ԿԲ խորհրդի 9 փետրվար 2007 թ. թիվ 39-Ն «Բանկերի գործունեության կարգավորումը, բանկային գործունեության հիմնական տնտեսական նորմատիվները» կանոնակարգ 2-ը հաստատելու մասին որոշում:
² Корченко Ю. Е., Финансовые ресурсы банка в системе финансирования его деятельности, //Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета, 2008, #3, стр. 44-46.
³ Վարդապետյան Ն.Ս., Առևտրային բանկերի կայուն զարգացումը տնտեսական ցուցանիշներով գնահատելու մոտեցումները //Հայաստան, ֆինանսներ և կլոնմանիկա, #6 (156), 2013, էջ 38-39.

Գծապատկեր 1. Տնտեսական նորմատիվների դասակարգումը բանկի կայուն զարգացման տնտեսականից¹

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ վերջին տարիներին ՀՀ-ում գործող ոչ բոլոր առևտրային բանկերն են ապահովում շահույթի

¹ Գարգապետյան Ն.Ս., Առևտրային բանկերի կայուն զարգացումը տնտեսական ցուցանիշներով գնահատելու մոտեցումները // շայաստան, ֆինանսներ և էկոնոմիկա, #6 (156), 2013, էջ 38-39:

կուտակման համարժեք դինամիկա (տՆ՝ ադյուսակ 1): Նրան մի մասը, շահույթի կուտակումները ուղղորդում է երրարարական միջավայր, իսկ մյուս մասը անրավելում է ֆինանսական կայունության պաշարը:

Աղյուսակ 1

Շահույթի կուտակման դինամիկան ՀՀ առևտրային բանկերում (%)¹

	Բանկեր	Աճ/անկում	Աճ/անկում	Աճ/անկում
		31.12.16	31.12.15	31.12.14
1	Ամերիաբանկ	23,89	59,69	7,56
2	Ինելիորանկ	36,20	45,86	46,66
3	Արդշինբանկ	-74,16	183,76	45,58
4	Ակբա-կոնդիտ Ազրիկոլ	205,18	13999,54	1718,93
5	Անելիք Բանկ	282,15	1882,92	1172,97
6	Արմսիլիսբանկ	12,29	97,90	73,22
7	Կոնվերս Բանկ	131,70	646,45	75,81
8	Արգալիսբանկ	36,34	-53,24	311,40
9	Արարատ Բանկ	89,06	118,73	-27,56
10	Հայրիզնեսբանկ	23,22	45,88	-47,39
11	Մելլաք Բանկ	73,08	162,56	707,46
12	Արմէկոնոմ Բանկ	162,45	244,88	89,69
13	Եվոկա Բանկ	-2,17	3,41	-3,12
14	Բիբլոս Բանկ Արմենիա	515,57	130,23	158,77
15	Յունիբանկ	173,90	-33,59	-38,49
16	ՎՏԲ-Հայաստան Բանկ	-53,35	13,49	-69,01
17	HSBC Բանկ Հայաստան	19,11	-223,76	-220,95
		15,56	46,49	87,27

Այս առումով, բանկային համակարգում ռեսուրսատարողունակությունը մեր կողմից ընկալվում է որպես ֆինանսական ռեսուրսների ձևավորման որակական այնպիսի մակարդակ, որի ղեպում, կայունությունից բացի, ապահովվում է նաև գործունեության մրցունակությունը: Հետևաբար, արդյունավետ ռեսուրսատարողություն անելով պետք է հասկանալ ֆինանսական ներգրավումների կազմի և կառուցվածքի որակական տարմակարդակ, որը իր մեջ ներառում է բանկի մրցունակ գործունեության իրատեսական հնարավորությունները: Այս ղեպում արդեն առևտրային բանկերի ֆինանսական ռեսուրսները ներկայացվում են ոչ միայն որպես

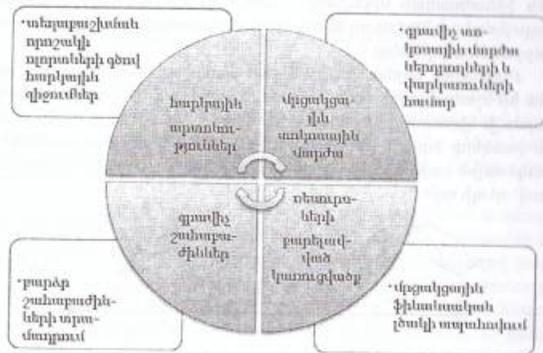
¹ Экспресс-рэнкинг банков Армении, // Арменфо, #93, 24.01.2018.

դրամական միջոցների շրջանակ¹, որոնք ուղղորդվում են բանկային կայուն գործունեության ապահովմանը և ձևավորում վերջինիս համար անհրաժեշտ ու բավարար ակտիվներ, այլև ռեսուրսային բազան զեահատվում է ըստ մրցունակության ատտիճանի բարձրացման նպատակաչառության: Ուստի, կառավարման արդյունավետության տեսանկյունից ռեսուրսատրոհակության զեահատման հիմքում պետք է դնել ոչ միայն ներգրավվող ֆինանսական միջոցների բավարար և անհրաժեշտ քանակը, այլ ներգրավման աղբյուրների որակը: Ներկայումս անզամ խոշոր անևտրային բանկերը, որոնք տիրապետում են համեմատաբար խոշոր ֆինանսական միջոցների, չեն կարողանում մրցակցային ճկունություն ցուցաբերել միջին բանկերի նկատմամբ, որոնք օպտիմալացրել են իրենց ֆինանսական ռեսուրսների փոքրածավալ կառուցվածքը և ստեղծել ֆինանսական միջոցների հավաքագրման գրավիչ միջավայր:

Ներկայումս անևտրային բանկերում արդիական է համարվում ֆինանսական ռեսուրսների դիվերսիֆիկացման շրջանակի ընդլայնումը, համեմատաբար էժան և հուսալի ռեսուրսային աղբյուրների որոևումը ինչպես նաև ռեսուրսային կայուն բազայի ապահովումը²: Այս առումով, կարևորվում է ռեսուրսների ներգրավման գրավչության մեևոևորտի ապահովումը, որին ձգտելիս անևտրային բանկերը պետք է կիրառեն ճկուն մարտավարական և ռազմավարական բաղաբահանություն՝ հաշվի առնելով կառավարման թե՛ ներքին, և թե՛ արտաքին միջավայրի վրա ներգրկելու ազգակները (տե՛ս գծապատկեր 2):

Անևտրային բանկերի ռեսուրսային բազայի կայունության նպատակով նպատակահարմար ենք համարում ֆինանսական ինովացիոն գործիքների կիրառման դեպքում կիրառել հարկային զիջումներ: Այսպես, ներկայումս «Իրկար փողերի» ձևավորման գործընթացում առանցքային է համարվում հիփոթեքային ակտիվների արժեթղթավորումը, որը ՀՀ-ում իրականացվում է մասնագիտացված հիմնադրամի միջոցով («Վարկային պորտֆելի արժեթղթավորման հիմնադրամ Ի»): ՀՀ օրենսդրությունն անդրադառնում է բանկերի կողմից թողարկվող արժեթղթերի գրավչության նշանակությանը, նշելով, որ գրավչության միջոցը չպետք է վտանգի

ներդրողների շահերը³, սակայն հարկային բաղաբահանությունը դեևս չի օժանդակում ֆինանսական ռեսուրս հանդիսացող պարտատուների վաճառքի խրախուսմանը՝ սահմանելով հարկման դրույքաչափերի որոշակի արտևություններ:

Գծապատկեր 2. Ֆինանսական ռեսուրսների ներգրավման գրավչության միջավայրի ապահովումը անևտրային բանկերում:

Մյուս կողմից, եթե Հարկային օրենսգրքով սահմանվում են հարկային արտևություններ արժեթղթավորող հիմնադրամի համար, ապա անևտրային բանկերին ակտիվների արժեթղթավորման հենքով պարտատուների վաճառքից սաացվող եկամուտների գծով շահուբահարկի արտևություններ չեն տրամադրվում: ՀՀ հարկային օրենսգրքով սահմանված է նաև, որ «Ակտիվների արժեթղթավորման և ակտիվներով ապահովված արժեթղթերի մասին» ՀՀ օրենքի հիման վրա ստեղծված արժեթղթավորման հիմնադրամի հարկման բազայի նկատմամբ շահուբահարկի հաշվարկվում է 0,01% դրույքաչափով⁴:

¹ Վարդապետյան Ն.Ս., Բանկի իրացվելիության նորմատիվները և դրանց դերը բանկի ֆինանսական կայունության ապահովման գործընթացում // Մոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, հանրապետական գիտաժողովի կուբեր, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ, 2011, էր 144-149:

² Петерина Е.А., Солдатова Е.В., Клиенториентированный подход к управлению коммерческим банком, // Финансы и кредит, #7, стр. 16-19, 2012.

¹ «Ակտիվների արժեթղթավորման և ակտիվներով ապահովված արժեթղթերի մասին» ՀՀ օրենք, 2008, հոկտյան 32, կետ 2:

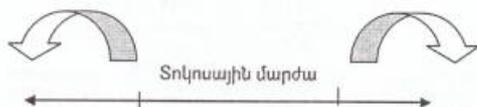
² Կազմվել է հեղինակի կողմից:

³ ՀՀ Հարկային օրենսգիրք, հոկտյան 126:

⁴ ՀՀ Հարկային օրենսգիրք, հոկտյան 125, կետ 2:

Անտարային բանկերի ռեսուրսների տեղաբաշխման գրավչության աստիճանը կարճաժամանակ ևս այն դեպքում, երբ հարկային արտոնություններ սահմանվեն լիզինգային պայմանագրերի, կրթական վարկերի տրամադրման, միկրովարկերի տեղաբաշխումների գծով, որոնք կնպաստեն ֆինանսական միջոցների տեղաբաշխումների դիվերսիֆիկացման ընդլայնմանը և նոր որակ կհատրոդեն ռեսուրսային բազայի տարողունակության ձևավորմանը:

Բանկային գործունեության ռեսուրսատարողունակության որակի վրա իր նշանակալից ազդեցություն է թողնում մրցակցային տոկոսային մարժայի կիրառումը: Շահույթը մեծացնելու ակնկալիքներով անտարային բանկերը ձգտում են ընդլայնել տոկոսային մարժայի սահմանները (տոկոսային ծախսերի գծով՝ դեպի ձախ, իսկ տոկոսային եկամուտների գծով՝ դեպի աջ):

Մակայն բանկի գերշահույթներ ստանալու «այտրժակը» գալու է շուկայական մրցակցային միջավայր: Եթե անտարային բանկերը ներգրավվող միջոցների տոկոսային ծախսը տեղափոխում են դեպի ձախ, կորցնում են արտաքին գործընկերներից (ավանդատուներ, ներդրողներ, վարկատուներ) ֆինանսական ռեսուրսների բազայի ձևավորման գրավչությունը, քանի որ վերջիններս կորցնում են ակնկալվող եկամուտները, իսկ բանկը, իր հերթին, կորցնում է ֆինանսական ռեսուրսների ձևավորման աղբյուրներ: Մյուս կողմից, եթե անտարային բանկերի կողմից տեղաբաշխվող միջոցների տոկոսային եկամտի դրույքաչափն է բարձրանում (տոկոսային մարժայի սահմանը մեծանում է՝ եկամտային դրույքաչափը տեղափոխելով դեպի աջ), ապա վարկատուները չեն ցանկանում բարձր տոկոսներով վարկ վերցնել և դիմում են այլ բանկերի:

Այս առումով կարևորվում է անտարային բանկերի կողմից ներգրավվող և տեղաբաշխվող ֆինանսական ռեսուրսների մրցակցային դրույքաչափերի որոշումը, երբ բանկը սահմանում է ռեսուրսատարողունակության կոնկրետ շրջանակ և շուկայական միջավայրին համահունչ տոկոսային մարժա: Այսպես, եթե հաջորդ տարվա համար բանկը նպատակադրվում է տեղաբաշխել 320 մլն դրամի վարկ և ներգրավել առավել 6% -ով ավելի ռեսուրսներ՝ սահմանելով տոկոսային մարժան 20% և

ակնկալվող տոկոսային եկամուտը 15 մլն դրամ,¹ ապա տեղաբաշխվող և ներգրավվող ռեսուրսների մրցակցային դրույքաչափերը (համապատասխանաբար X և Y) կկազմեն երկու անհայտով ստորև հավասարումների համակարգի արմատները.

$$\begin{cases} x = y - 0,06 \\ 320y - 320,1,15x = 15 \end{cases} \quad \begin{cases} y = 0,1475 \\ x = 0,0875 \end{cases}$$

Հետևաբար, նախատեսվող շահույթի և տոկոսային մարժայի պայմաններում անտարային բանկը ռեսուրսատարողության որակական կազմի բարելավման ուղղությամբ ներգրավվող ֆինանսական միջոցների համար կսահմանի 8.75%, իսկ տեղաբաշխվող միջոցների համար՝ 14.75% մրցակցային դրույքաչափ:

Անտարային բանկերի ռեսուրսային բազայի ձևավորման կարևորագույն աղբյուր են հանդիսանում հիմնադիրների կողմից կատարվող ֆինանսական ներարկումները: Սակայն, հիմնադիրները, ձգտելով բարձրացնել բաժնետոմսերի գրավչությունը և շահաբաժինների հատույթը, «գոհաբերում են» գործարարության զարգացման ֆինանսական հնարավորությունները: Ուստի, մի կողմից, հիմնադիրները փորձում են մեծացնել վճարվող շահաբաժինները, իսկ մյուս կողմից՝ բանկի մենեջմենթը ձգտում է ստացված շահույթը հնարավորինս ուղղորդել բանկային գործունեության ընդլայնմանը: Հետևաբար, անհրաժեշտություն է ձևավորվում անտարային բանկերի ռեսուրսատարողությունը ձևավորել փոխվիզուալային տարբերակով, ֆինանսական ռեսուրսների կազմն ու կառուցվածքը որոշելիս վարչական աշխատակազմի և հիմնադիրների շահերի ներդաշնակեցման ճանապարհով:

Ներստեսական շահերի փոխվիզուալային հենքով ֆինանսական ռեսուրսների բազայի ձևավորումը մասնագիտական գրականությունում քննարկելիս բերվում են մի շարք սահմանափակումներ: Այս դեպքում առանցքային քննարկման առարկա է դառնում զուտ շահույթը, որը ձևավորվում է որոշակի սահմաններում՝ բավարարելով գործարարության տարբեր շահատուների նպատակադրումները:

Այսպես, անտարային բանկի մենեջմենթը նպատակադրում է սահմանել տոկոսային ծախսերի փոխհատուցման առավելագույնը 2.0 գործակից, իսկ հիմնադիրները հակադարձում են՝ պլոդելով, որ շահաբաժինների փոխհատուցման գործակիցը չպետք է փոքր լինի 3.5 գործակից: Գործարարության ընդլայնման նպատակով բանկի խորհրդի նախագահը

¹ Խոչապուրյան Ն., Հանրամատչելի տնտեսագիտություն, «Էդիթ» Պրես, Երևան, 2017, էջ 98

ատաջարկում է գործարարության զարգացման համար ֆինանսական ռեսուրսների ապահովման նպատակով ինքնաբավարարության ցուցիչի առկազն 45% հասանելիություն¹: Եթե առևտրային բանկը նախատեսում է հաջորդ տարի ունենալ ֆինանսական արդյունքների ձևավորման հետևյալ պատկերը (մլն դրամ)²

տոկոսային ծախսեր	-	120 000
տոկոսային ծախսեր	-	(110 000)
ոչ տոկոսային ծախսեր	-	(8 000)
շահութահարկ	-	(400)
զուտ շահույթ	-	1 600
շահաբաժին	-	(1 000)
մնացորդային շահույթ	-	600

ապա զուտ շահույթի սահմանները, որոնք փոփոխելիության միջավայր կձևավորեն ռեսուրսատարողունակության շրջանում, կորոշվեն հետևյալ անհավասարությունների համակարգով.

$$\left\{ \begin{array}{l} (\text{զուտ շահույթ} + 400 + 8000) / 8000 < 2.0 \\ (\text{զուտ շահույթ}) / 1000 < 3.5 \\ (600 / (\text{զուտ շահույթ} + 1000)) > 0.45 \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} \text{զուտ շահույթ} < 7\,600 \\ \text{զուտ շահույթ} < 3\,500 \\ \text{զուտ շահույթ} > 555.5 \end{array} \right.$$

Այսպիսով, առևտրային բանկերում ֆինանսական ռեսուրսատարողության գնահատումը կառավարման արդյունավետության տեսանկյունից առաջարկում են իրականացնել հետևյալ ուղղություններով.

Առաջին. պահվելը անհրաժեշտ է կառավարել ոչ միայն ռեսուրսաբավության տեսանկյունից՝ դրանով մեղմելով բանկային գործունեության ռիսկերի ձևավորման կանխարգելումը, այլև իրականացնել կառավարչական որոշումներ՝ ուղղված ֆինանսական ռեսուրսների որակական կազմի բարելավմանը, մրցակցային տոկոսային մարձայի ձևավորմանը, տնտեսական ակտիվության և եկամտաբերության բարձրացմանը:

Երկրորդ. ֆինանսական ռեսուրսների ձևավորման գործընթացը պետք է կազմակերպվել առևտրային բանկերի կառավարման տարբեր սուբյեկտների շահերի փոխզիջումային տարբերակների հենքով՝ բանկային գործունեության ռեսուրսային աճի հնարավորությունների օգտագործման գծով կառավարչական որոշումների ընտրություն իրականացնելով բանկի մրցունակության աստիճանի բարձրացման, ռեսուրսների ներգրավման

արդյունավետ բաղաբաղկանության իրականացման և շահաբաժինների բաշխման գրավչության ապահովման միջև:

ԲԱՆԿԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒԼԵՈՒԹՅԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍԱՏԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ

ՄԻՋԱՑԵԼ ՍԵՐՐԱԿԻ ԶԱՎԱԿՑԱԼ

22 ԳԱՄ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի ասպիրանտ

Համառոտագիր: Մրցակցային գործունեության պայմաններում առևտրային բանկերն առավելապես շահագրգռված են ներգրավված ֆինանսական ռեսուրսների շրջանակների ընդլայնմամբ ֆինանսական կառուցվածքի բարելավման մեջ: Մակայն ներկայիս շուկայական պայմանները պահանջում են առևտրային բանկերի ֆինանսական ռեսուրսների ոչ միայն քանակական, այլև որակական բնութագրիչների բարելավում: Հողվածում առաջարկվել են ֆինանսական ռեսուրսների կառավարման արդյունավետության գնահատման եղանակներ՝ հիմնված առևտրային բանկերի մրցակցային դիրքերի բարելավման տեսանկյան վրա:

Բանալի բառեր. կառավարման արդյունավետություն, ֆինանսական ռեսուրսներ, ֆինանսական շուկա, առևտրային բանկի մրցունակություն:

ПОДХОДЫ К ИЗМЕРЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕСУРСОЕМКОСТИ БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

МИКАЕЛ СЕДРАКОВИЧ ДЖАВАДЯН

аспирант Института экономики им. М. Котаняна ИАИ РА

Аннотация: В условиях конкурентной деятельности коммерческие банки больше всего заинтересованы в улучшении финансовой устойчивости, путем расширения круга вовлеченных финансовых ресурсов. Однако нынешние условия финансового рынка требуют улучшения не только количественного, но и качественного состава финансовых ресурсов коммерческих банков. В статье предлагаются пути оценки эффективности управления финансовыми ресурсами с позиции улучшения конкурентности коммерческих банков.

Ключевые слова: эффективность управления, финансовые ресурсы, финансовый рынок, конкурентоспособность коммерческого банка.

¹ Գևորգյան Զ., ֆինանսական վերլուծության խնդիրներ, «Էդիթ» Պրինտ», 2012, էջ 12-14:

APPROACHES TO MEASURING THE EFFICACY OF RESOURCE-INTENSITY OF THE BANKING ACTIVITY

MIKAEL SEDRAK JAVADYAN

Ph.D. Student, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: In a competitive environment, commercial banks are mostly interested in ensuring financial sustainability with respect to increasing the number of sources to attract financial resources. However, the current level of sophistication of the financial market requires not only improvement of quantitative, but also qualitative characteristics of the financial resources of commercial banks. The article proposes methods for estimating the efficacy of the financial resource management that rely on the prospects of improving the competitive position of commercial banks.

Keywords: Management efficacy, financial resources, financial market, competitiveness of the commercial bank.

ԱՆՈՒՇ ՏԻԳՐԱՆԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոտանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, սապիրանտ

ԻՐԱՏՎԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ՌԻՍԿԸ ԵՎ ԴՐԱ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ ԲԱՆԿԵՐՈՒՄ

Հուսալի բանկային և ֆինանսական համակարգը յուրացանկյուր երկրի տնտեսության զարգացման և կայունության ապահովման անհրաժեշտ նախապայման է: Միայն հասարակության կողմից վստահության պայմաններում բանկը կարող է իրագործել իր առջև դրված խնդիրները և ապահովել իր ռազմավարական նպատակների իրականացումը: «Ռիսկ» եզրույթի առաջացումը սերտորեն կապված է անորոշության և ասիմետրիկ տեղեկատվության հետ, որն առաջանում է շուկայի սուբյեկտների կողմից բազմակողմ գործունեության արդյունքում:

Առևտրային բանկերի անհաջողությունների մեծ մասը պայմանավորված է բանկային ռիսկերի կառավարման նկատմամբ ոչ ձևապես մոտեցումներով: Իրենց գործունեության ընթացքում բանկերը պետք է կարողանան սահմանել ռիսկայնության և շահութաբերության օպտիմալ մակարդակ, որը թույլ կտա ապահովել նախատեսված ցուցանիշների կատարումը՝ խուսափելով ռիսկերի թույլատրելի մակարդակի գերազանցումից:

1980-ականներից սկսած ֆինանսական շուկաներում տեղի ունեցող արագընթաց նորարարական գործընթացները և ֆինանսական հոսքերի միջազգայնացումը անճանաչելիության աստիճանի փոխեցին բանկային գործունեությունը: Տեխնոլոգիական առաջընթացը և պետության կողմից կարգավորման փոփոխությունները նոր հնարավորություններ ստեղծեցին բանկերի համար, ինչպես նաև ուժեղացրին բանկերի միջև մրցակցությունը: Միջազգային ֆինանսական շուկաների աճը և ֆինանսական գործիքների ավելի մեծ բազմազանությունը բանկերին ֆինանսավորման ավելի լայն հնարավորություններ ընձեռեցին, աճեցին նոր ծառայությունների մատուցման և բանկային նոր ծառայությունների ստեղծման հնարավորությունները:

Ներկայումս այս փոփոխությունների տեսլքը չի դառնազուրկ, քանի որ բանկերն անընդհատ ներգրավվում են նոր գործիքների, ծառայությունների և ծառայությունների ստեղծման մեջ, իսկ ավանդական բանկային գործունեությունը (ավանդների ներգրավման հիման վրա փոխառությունների տրամադրումը) դարձել է բանկային գործունեության միայն

մի մասը, որն ամենևին ամենաշահութաբերը չէ: Տեղեկատվության վրա հիմնված գործունեությունը, ինչպիսիք են ֆինանսական շուկաներում աստևուրը և միջևորդավճարների միջոցով եկամտի ստեղծումը, բանկերի շահութաբերության կարևորագույն աղբյուր են հանդիսանում:

Բանկային գործունեության հաջողության համար անհրաժեշտ է, որ ռիսկերը լինեն խելամիտ, վերահսկելի և գտնվեն բանկի ֆինանսական հնարավորությունների սահմաններում: Ակտիվները պետք է ունենան իրացվելիության բավարար մակարդակ, որը թույլ կտա ծածկել ծախսերը, վնասները և միջոցների ցանկացած արտահոսք միաժամանակ ապահովելով բաժնետերերի համար ընդունելի շահույթի չափ: Այս նպատակների իրականացումն ընկած է բանկի ռիսկերի կառավարման բաղադրականության հիմքում:

Իրենց գործունեության ընթացքում բանկերը ենթարկվում են մի շարք ռիսկերի: Գրականության մեջ գոյություն ունեն ռիսկերի դասակարգման տարբեր մոտեցումներ, որոնք, ընդհանուր առմամբ, կարելի է դասակարգել 3 խմբի՝ ֆինանսական, գործառնական և արտաքին միջավայրի:

1. Ֆինանսական ռիսկերն ընդգրկում են հաշվեկշռային, կապիտալի համարժեքության, վարկային, իրացվելիության, տոկոսադրույթի, արժույթային ռիսկերը:
2. Գործառնական ռիսկը սահմանվում է որպես արտաքին իրադարձությունների կամ ներքին գործընթացների, համակարգերի և մարդկանց ոչ ճշգրիտ կամ սխալ գործողությունների արդյունքում առաջացող կորստի ռիսկ, որը ներառում է իրավական ռիսկը, սակայն չի ընդգրկում ռազմավարական և հեղինակության ռիսկը¹:
3. Արտաքին միջավայրի ռիսկերը կապված են բանկի գործարար միջավայրի հետ, ներառյալ մակրոտնտեսական և քաղաքական խնդիրները, պետական կարգավորումները, տարերային աղետները, ֆինանսական ենթակառուցվածքը, բանկային ճգնաժամն ու դրա տարածումը:

Բանկերի կողմից ակտիվների և պարտավորությունների կառավարման գործընթացում առաջնահերթ է իրացվելիության ռիսկի կառավարումը: Իրացվելիության տեսանկյունից բանկի ակտիվների կառուցվածքը պետք է կազմված լինի այնպես, որ ապահովի առավելագույն շահութաբերություն իրացվելիության անհրաժեշտ մակարդակի պայմաններում և

նվազեցնի իրացվելիության ռիսկը՝ ֆինանսավորման աղբյուրների և ծավալների դիվերսիֆիկացման միջոցով:

Իրացվելիությունը բանկի ունակությունն է ժամանակի ցանկացած պահին ներգրավել միջոցներ և կատարել իր պարտավորությունները, երբ զախի է որանց վճարման ժամանակը առանց անթույլատրելի կորուստներ կրելու: Բանկի իրացվելիությունը նշանակում է, որ բանկը կամ ունի իրացվելի միջոցների անհրաժեշտ ծավալը, կամ կարող է տվյալ պահին դրանք ներգրավել խելամիտ գնով ակտիվների վաճառք կամ փոխառությունների ներգրավման միջոցով:

Ջ.Տ. Մարշալն ու Վ.Գ.Բանսալն առանձնացնում են իրացվելիության երկու տարատեսակ: Առաջին տեսակը կապված է գործողության ժամկետների հետ, այս դեպքում ակտիվը իրացվելի է համարվում, եթե դրա գործողության ժամկետն ավարտվում է շատ կարճ ժամանակահատվածում: Իսկ երկրորդ տեսակը կապված է ակտիվի շուկայում շրջանառվելու հետ, ակտիվը հանդիսանում է իրացվելի, եթե այն կարող է հեշտությամբ իրացվել երկրորդային շուկայում՝ առանց գնի էական կորստի: Այլ հավասար պայմաններում՝ ցածր իրացվելի ակտիվը ունի ավելի բարձր եկամտաբերություն, քան առավել իրացվելի ակտիվը: Այստեղ է առաջանում է իրացվելիության և եկամտաբերության միջև հավասարակշռվածության խնդիրը²:

Տարբերում են բանկի իրացվելիության ստատիկ և դինամիկ կողմերը³.

1. Ստատիկ կողմը բնորոշում է բանկի իրացվելիությունը որոշակի ամսաթվի դրությամբ և կախված է այն հնչեզմանից, թե արդյոք տվյալ պահին առկա են բավականաչափ բարձր իրացվելի միջոցներ ցյախանց պարտավորությունների մարման համար: Այս տեսանկյունից բանկի իրացվելիությունն ասելով՝ հասկանում ենք կրա ունակությունը կատարել իր պարտավորությունները ժամանակի կոնկրետ պահին ունենալով բավականաչափ կանխիկ և անկանխիկ դրամական միջոցներ:
2. Դինամիկ կողմն ավելի բարդ է և ընդգրկում է նաև բանկի իրացվելիության պահպանումը ապագայում: Այս տեսանկյունից բանկի իրացվելիությունը ներառում է նրա ունակությունը պահպանել իր սեփական արժեքը, ինչի շնորհիվ բանկը պահպանում է իր պարտավորությունները ժամանակին մարելու ունակությունը ապագայում: Իրացվելիության կառավարումը բանկային կարևորագույն գործա-

¹ Basel Committee on Banking Supervision. International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards. A Revised Framework. June 2004, BIS p. 137.

¹ Маршалл, Дж. Ф. Бансал К.В. Финансовая инженерия: Полное руководство по финансовым нововведениям [пер. с англ./ Инфра-М, 1998 стр. 533,534.

² Коробова Г.Г. Банковское Дело Экономист, Москва 2006 148-152.

ույթ է, ինչպես նաև ակտիվների և պարտավորությունների կառավարման գործընթացի անբաժան մաս: Անկախ ռիսկի տեսակից իրացվելիության կարգավորումը նույնքան կարևոր է, որքան կապիտալի բավարարության կարգավորումը: Դրա կարգավորումը պետք է բանկին իրացվելիության բոլոր հնարավոր ռիսկերի բացահայտման և կառավարման արդյունավետ միջոցների ստեղծման հնարավորություն տա:

Իրացվելիության ռիսկը կարող է լինել.

- համակարգային ծագման, երբ առկա է ԳԲ-ից կամ միջբանկային շուկայից միջոցների ներհոսքի ղեկիցիտ՝ պայմանավորված կարգավորող մարմնի գործողություններով կամ շուկայի կարուկ տատանումներով,
  - մասնավոր ծագման, երբ ֆինանսավորման հնարավորությունները սահմանափակ են, օր, տվյալ բանկի վարկանիշի վերաբերյալ շուկայի կողմից բացասական քննարկման պատճառով,
  - տեխնիկական, պայմանավորված ակտիվների և պարտավորությունների կառավարմամբ, երբ ռիսկն առաջանում է վճարումների կատարվածքում անհամապատասխանության հետևանքով:
- Իրացվելիության ռիսկի վրա ազդում են մի շարք գործոններ, որոնցից են.

- բանկային ակտիվների որակը (պորտֆելում չաշխատող ակտիվների թրակի ծավալը, ռեզերվներով դրանք ոչ բավարար ապահովվածությունը նվազեցնում է իրացվելիության մակարդակը),
- ակտիվների տարբերակումը, որի ցուցանիշներն են հանդիսանում ակտիվների կառուցվածքն ըստ ներդրումների հիմնական ուղղությունների, վարկային ներդրումների, արժեթղթերի պորտֆելի կառուցվածքը, արժույթների կառուցվածքը, որոնցով բանկն իրականացնում է արժույթային գործարքներ, թղթակից բանկերի կառուցվածքը և այլն
- բանկի սեփական կապիտալի չափը, որը հանդիսանում է ակտիվների ռիսկերի կլանման և հաճախորդների միջոցների երաշխավորության գլխավոր աղբյուրը,
- պարտավորությունների կայունությունը, կայուն ավանդների տեսակաբար կշռի աճը նվազեցնում է իրացվելի միջոցների նկատմամբ բանկի պահանջարկը,
- արտաքին ֆինանսավորումից կախվածությունը. միջբանկային վարկավորման ոչ մեծ ծավալները և ոչ բարձր տոկոսադրույքը բացասական ազդեցություն չեն ունենում բանկի իրացվելիության վրա, ընդհակառակը, հնարավորություն են տալիս վերացնել միջոցների ան-

բավարարությունը առանց զգալի ծախսումների: Սակայն, եթե բանկը կողմից ներգրավված ռեսուրսների ծավալում միջբանկային վարկը ներգրավում է, ապա միջբանկային շուկայում անբարենպաստ պայմանների դեպքում բանկը, չունենալով բավարար սեփական միջոցներ, կարող է բախվել ֆինանսավորման լուրջ խնդրի, ինչը կարող է նույնիսկ տանել սևակուրության,

- ներգրավված միջոցների և ակտիվային գործարքներում այդ միջոցների տեղաբաշխման հավասարակշռվածությունը ըստ ժամկետների,
- բանկի հեղինակությունը. անհրաժեշտության դեպքում կողմնակի փոխառու միջոցների արագ ներգրավման հնարավորության ապահովումը,
- արտաքին գործոնների ազդեցությունը, որոնք ներառում են պետության դրամավարկային և հարկայուշտային քաղաքականությունները, արժեթղթերի շուկայի և միջբանկային շուկայի զարգացումը, վերաֆինանսավորման համակարգի փոփոխությունները, վերահսկող մարմնի աշխատանքի արդյունավետությունը, գործարար ակտիվության աճը կամ նվազումը, սեզոնային փոփոխությունները (հատկապես գյուղատնտեսության ոլորտում), տնտեսական ճգնաժամերը, արտակարգ իրավիճակները (քաղաքական անկայունություն, ռազմական կոնֆլիկտներ, հեղաշրջում, տարերային աղետներ): Նմանատիպ գործոնների ազդեցության արդյունքում իրացվելիության խնդիրներ կարող են առաջանալ նույնիսկ բանկի կողմից ռիսկերի կառավարման գործընթացում թերությունների բացակայության պայմաններում: Այսպիսի իրավիճակներում իրացվելիության խնդիր է առաջանում ոչ միայն առանձին բանկի մոտ, այլ ողջ բանկային համակարգում:

Իրացվելիության ռիսկը սերտորեն կապված է նաև վարկային, շուկայական, տոկոսադրույքի և արժույթային ռիսկերի հետ:

Բանկի իրացվելիության կառավարման քաղաքականությունը սովորաբար ներառում է որոշումների ընդունման մեխանիզմը, ֆինանսավորման և իրացվելիության մակարդակի կարգավորման մեթոդները, իրացվելիության ռիսկի սահմանափակումները, այլընտրանքային սցենարների ներքո իրացվելիության պլանավորման գործընթացները, ներառյալ ճգնաժամային իրավիճակները¹: Ֆինանսավորման և իրացվելիության մակարդակի կարգավորման ռազմավարությունը սահմանում է հատուկ

¹ Greening H. Bratanovic S.B. Analyzing Banking Risk A framework for Assessing Corporate Governance and Risk Management 3-rd edition The World Bank, Washington, D.C. 2009 p. 191-209.

նորմեր շինվի կառավարման տարբեր կողմերի համար, ինչպիսիք են պարտավորությունների նպատակային կառուցվածքը, որոշակի ֆինանսական գործիքների օգտագործումը, կամ ավանդների տոկոսադրույքների սահմանումը: Իրացվելիության պահանջը սովորաբար որոշվում է մարման ժամկետների աստիճանի կառուցման միջոցով, որն ընդգրկում է սահմանված ժամանակահատվածներում դրամական միջոցների սպասվող ներհոսքն ու արտահոսքը: Ներհոսքի և արտահոսքի տարբերությունը յուրաքանչյուր ժամանակահատվածում սահմանում է այն սկզբնակետը, որից հաշվարկվում է բանկի ապագա իրացվելիության ավելցուկը կամ պակասորդը այդ ժամանակահատվածի համար: Իրացվելիության պահանջը հաշվարկելուց հետո բանկը պետք է որոշում կայացնի դրա լրացման վերաբերյալ, բանկը կարող է մեծացնել իրացվելիությունը ակտիվների կառավարման միջոցով, պարտավորությունների կառավարման միջոցով կամ երկուսի համադրությամբ: Գործնականում բանկը կարող է վաճառել իր ցածր իրացվելի ակտիվները (օր. անշարժ գույքը), կամ իրացվելիության անհրաժեշտ մակարդակին հասնել բարձր իրացվելի ակտիվների իրացման միջոցով, իսկ պարտավորությունների կառավարման տեսանկյունից այն կարող է ավելացնել կարճաժամկետ ավանդները և պարտավորություններ, երկարաձգել պարտավորությունների մարման ժամկետները կամ մեծացնել կապիտալը:

Իրացվելի միջոցների բացակայությունը կամ անբավարարությունը կարող են հանգեցնել ֆինանսական կազմակերպության գործունեության խափանման և սնանկության, նույնիսկ եթե փաստացիորեն այն վճարունակ է (օր., երբ նրա ակտիվների արժեքը գերազանցում է պարտավորություններին): Առևտրային բանկերի քննորոշ է ակտիվների (երկարաժամկետ վարկեր) և պարտավորությունների (մարածախ ավանդներ և կապիտալի շուկայի պարտավորություններ) միջև իրացվելիության անհավասարակշռվածությունը: Իրացվելիության ռիսկը կազմված է ակտիվների իրացվելիության ռիսկից և ֆինանսավորման իրացվելիության ռիսկից:

Իրացվելիության ռիսկը ընթացիկ կամ հնարավոր ռիսկն է, որն առաջանում է, երբ կազմակերպությունը ի վիճակի չէ առանց անթույլատրելի կորուստներից խուսափելու կատարել իր պարտավորությունները դրանց վճարման ժամկետը լրանալիս¹: Այս սահմանումը սովորաբար վերաբերում է ֆինանսավորման իրացվելիության ռիսկին, իսկ ակտիվների իրացվելիության ռիսկը (ուսն շուկայի/ապրանքի իրացվելիության ռիսկ) կայանում է նրանում, որ բանկը կորցնում է հնարավորությունը

ներտույությամբ փոխհատուցել կամ փակել հաշվեկշռային կամ արտահաշվեկշռային դիրքը շուկայական արժեքով՝ շուկայի ոչ բավարար խորության պատճառով (այսինքն մինչև այն աստիճանը, երբ շուկան կարող է կլանել դիրքերի գնումներն ու վաճառքները առանց գնի էական փոփոխության) կամ շուկայի անկայունության արդյունքում (օր., սթրեսային իրավիճակի կամ ֆինանսական ճգնաժամի դեպքում): Իրացվելիության ֆինանսավորման ռիսկը առաջանում է բանկային գործունեության հսկատության արդյունքում, երբ բանկի կողմից ներգրավվում են կարճաժամկետ ավանդներ, սակայն դրանք տեղաբաշխվում են երկարաժամկետ ակտիվներում, ինչը հաստատում է ակտիվների և պարտավորությունների ժամկետայնության և ծավալի վերահասկման անհրաժեշտությունը պարտավորությունների ժամանակին կատարումն ապահովելու նպատակով: Ի տարբերություն իրացվելիության ֆինանսավորման ռիսկի, որին ենթակա է առանձին բանկը, իրացվելիության շուկայական ռիսկը ներկայացնում է շուկաներում իրացվելիության ծայրահեղ անբավարարությունը պայմանավորված շուկայական պայմանների փոփոխությամբ: Իրացվելիության շուկայական ռիսկն ազդեցությունը առանձին բանկերի վրա դրսևորվում է ֆինանսական շուկայից միջոցների ներգրավման արժեքի բարձրացմամբ ընդհուպ մինչև նոր միջոցների ներգրավման կամ առկա ֆինանսավորման երկարաձգման անհնարնությունը, ինչպես նաև առանց էական կորուստների որոշակի ակտիվների իրացման օժիտություններով:

Իրացվելիության շուկայական ռիսկի դրսևորման ձևերից կարող են լինել սթրեսային պայմանների վրա հասնելու դեպքում դրամական շուկայի գործիքներում ներդրում կատարած ներդրողների կողմից բանկին ներկայացվող ավելի բարձր փոխհատուցման պահանջը ռիսկի դիմաց, ներդրողների փորձը հասնելու ֆինանսավորման ժամկետների կրճատմանը կամ դրանից հրաժարվելուն, վարկերի (ավանդների) միջբանկային շուկայի փակումը, որը տանում է ռեսուրսների արժեքի կտրուկ աճի: Սթրեսային իրավիճակի ձևավորմանը կամ խորացմանը կարող է նպաստել բանկի գործարար համբավը:

Իրացվելիության ֆինանսավորման ռիսկի շրջանակներում կարելի է առանձնացնել դրա չափման և պլանավորման հետևյալ մակարդակները.

- իրացվելիության կառուցվածքային ռիսկ, որը կապված է 1 տարուց ավելի ժամկետ ունեցող իրացվելիության երկարաժամկետ կամ ռազմավարական ցուցանիշների հետ: Դրա գնահատման համար հաշվարկվում են գործակիցներ և ճեղքվածքներ, ուսումնասիրվում են ֆինանսավորման աղբյուրները,

¹ Committee Of European Banking Supervisor (CEBS), Second Part Of CEBS's Technical Advice To The European Commission On Liquidity Risk Management 2008 p. 15.

- իրացվելիության մարտավարական ռիսկ, որն անբաժան է ևսխորդ ռիսկից, անկայն վերաբերում է դրամական հոսքերի և օրական իրացվելիության (կանխիկ դրամի և գրավով ապահովման կառավարում) կարճաժամկետ (օպերատիվ) հաստատման,
- իրացվելիության անկանխատեսելի ռիսկ, որը ներառում է սթրեք-թեսթավորումը զգայունության վերլուծության կիրառման միջոցով իրացվելիության գործակցի որոշման նպատակով ճշգնաժամային իրավիճակներում գործողությունների համապատասխան ալգորիթմի ընտրության, ինչպես նաև իրացվելի ակտիվների անհրաժեշտ «բարձի» ստեղծման նպատակով:

Հաշվի առնելով իրացվելիության նշանակությունը բանկերի համար վերահսկող մարմինները պահանջում են, որպեսզի բանկերը ձևավորեն իրացվելիության ռիսկի ռազմավարություն, որն ընդգրկում է ռիսկերի բացահայտումը, չափումը, կառավարումն ու մակարդակի սահմանափակումը: Բանկերը պետք է ունենան իրացվելիության ճշգնաժամային շիմակայելու պահուստային պլան, որը պետք է ներառի նոր հնարավոր շուկայական աղբյուրների գնահատական և մուտքի ռազմավարություն:

Իրացվելիության ռիսկի նկատմամբ հսկողության խստացում է ևսխատեսում Բազելյան 3-րդ համաձայնագիրը, որով սահմանվող կարգավորումների ամբողջական ներդրումը բանկերում նախատեսվում է ավարտել 2019թ.-ին: Նոր կարգավորումների նպատակը բանկային համակարգի կայունության ապահովումն է: Համաձայն Բազելյան 3-րդ համաձայնագրի՝ անհրաժեշտ է կիրառել իրացվելիության երկու կարգավորիչ գործակիցներ՝ իրացվելիության ծածկման գործակիցը (LCR, Liquidity Coverage Ratio) և գուտ կայուն ֆինանսավորման գործակիցը (NSFR, Net Stable Funding Ratio): Բրացվելիության ծածկման գործակցի նպատակն է որևէ պարտավորությամբ չպայմանավորված բարձր իրացվելի ակտիվների անհրաժեշտ մակարդակի ապահովումը բանկում, որոնք կարող են փոխարկվել կանխիկ միջոցների իրացվելիության ապահովման համար 30 օրվա ընթացքում՝ այսինքն՝ այն բնորոշում է կարճաժամկետ իրացվելիությունը (մինչև 30օր) և հաշվվում հետևյալ բանաձևով.

$$\frac{\text{Բարձր իրացվելի ակտիվներ}}{\text{առաջիկա 30 օրում դրամական միջոցների սպասվող գուտ արտահոսք}} \geq 100\%$$

Բարձր իրացվելի ակտիվները բաժանվում են 2 մակարդակի՝

- առաջին մակարդակին են վերաբերում կանխիկ դրամական միջոց-

¹ Նույն տեղում:

ները, պահուստները ԿԲ-ում, շրջանափող պետական, ԿԲ-ի, պետական հաստատությունների և զարգացման բազմակողմ բանկերի, միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների արժեթղթերը, որոնք համապատասխանում են սահմանված պայմանների (ունեն 0% ռիսկի կշիռ, չեն հանդիսանում ֆինանսական կազմակերպության պարտավորություն, ռեպոյի շուկայում երկար ժամանակ հանդես գալով իրացվելիության հուսալի աղբյուր են, շրջանափում են կանխիկ կամ ռեպոյի խոշոր և ակտիվ շուկաներում, որոնք ունեն կոնցենտրացիայի ցածր մակարդակ) և այլն:

- Երկրորդ մակարդակին են պատկանում պետական, ԿԲ, պետական հաստատությունների ակտիվները, որոնք ունեն 20% ռիսկի կշիռվածություն, համաձայնագրով սահմանված պայմանների համապատասխանող ապահովվածություն ունեցող պարտատուները, իրավաբանական անձանց պարտատուները, AA- և բարձր վարկանիշ ունեցող պարտատուները: Երկրորդ մակարդակին պատկանող ակտիվները չպետք է զերբազանցես արաջին մակարդակի՝ պետական մակարդակով կարգավորումներ իրականացնող մարմնի կողմից ճշգրտված արժեքի 2/3-ը:

Դրամական միջոցների արտահոսքի կազմի մեջ ընդգրկվում են իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց ավանդները և ֆինանսավորման այլ աղբյուրները տարբեր կշիռներով՝ կախված աղբյուրի կարգավիճակից և ապահովման աստիճանից: Դրամական միջոցների սպասվող գուտ արտահոսքը հաշվարկվում է որպես դրամական միջոցների սպասվող արտահոսքի մեծություն և հետևյալ 2 մեծություններից նվազագույնի տարբերություն՝ դրամական միջոցների սպասվող ներհոսքի մեծություն և դրամական միջոցների սպասվող արտահոսքի մեծության 75%: Բանաձևը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ.

Առաջիկա 30 օրում դրամական միջոցների սպասվող գուտ արտահոսք = արտահոսք – Min (ներհոսք; արտահոսքի 75%)

Ջուտ կայունության ֆինանսավորման գործակցի ներդրման նպատակը ակտիվների և բանկի գործունեության միջին ժամկետային և երկարաժամկետ ֆինանսավորման ապահովումն է, այն բնորոշում է երկարաժամկետ իրացվելիությունը և հաշվարկվում հետևյալ բանաձևով՝

¹ Basel Committee on Banking Supervision Basel III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring December 2010 BIS p. 14.

$\frac{\text{անկա կայուն ֆինանսավորում}}{\text{անհրաժեշտ կայուն ֆինանսավորում}} > 100\%$

Կայուն ֆինանսավորում ստելով պետք է հասկանալ կապիտալի և պարտավորությունների գործիքների ամբողջությունը, որոնք միջոցների հուսալի աղբյուր են հանդիսանում մեկ տարուց ավելի ժամկետում երկարատև սթրեյնի պայմաններում (մեկ տարուց ոչ պակաս, վարկային, շուկայական, գործառնական և այլ ռիսկերի հետևանքով եկամտաբերության կամ վճարունակության եսկան նվազամամբ):

Անկա ֆինանսավորման աղբյուրների կազմում ընդգրկվում են բանկի պարտավորությունները տարբեր կոդներով կախված դրանց կայունությունից և մարման ժամկետից (կապիտալի տարրերից մինչև այլ պարտավորություններ):

Բացի իրացվելիության նորմատիվների պարտադիր պահպանումը՝ վերահսկող մարմինների կողմից պետք է կիրառվեն իրացվելիության մոնիտորինգի գործիքներ, ներառյալ հարցում կատարել բանկերից տեղեկատվություն ըստ պայմանագրերի ժամկետների միջոցների ներհանրերի և արտահանքերի անհամապատասխանության վերաբերյալ, բանկի տրամադրության տակ եղած որևէ պարտավորվածություն չունեցող ակտիվների (unencumbered assets) մասին, որոնք կարող են օգտագործվել որպես ապահովվածություն երկրորդային շուկայում կամ ԿԲ-ի կողմից ֆինանսավորման տրամադրման համար, ըստ արժույթների իրացվելիության ծածկման գործակցի (LCR) հաշվարկը:

ՀՀ-ում գիտն չեն կիրառվում Բազելյան համաձայնագրով սահմանված նոր ցուցանիշները: Ներկայումս ՀՀ ԿԲ կողմից սահմանվում են ընթացիկ և ընդհանուր իրացվելիության նորմատիվները, որոնց նվազագույն մակարդակի ապահովումը պարտադիր է ՀՀ տարածքում գործող բոլոր բանկերի համար: Հնդհանուր իրացվելիության նորմատիվը բանկի բարձր իրացվելի ակտիվների և ընդհանուր ակտիվների գումարների միջև սահմանային հարաբերակցությունն է, որի նվազագույն մակարդակը սահմանվում է 15%: Այն հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով¹।

$$\text{Հնդհանուր իրացվելիության նորմատիվ} = \frac{\text{Բարձր իրացվելի ակտիվներ}}{\text{Հնդհանուր ակտիվներ}}$$

Ընթացիկ իրացվելիությունը բանկի բարձր իրացվելի ակտիվների և ցայահանց պարտավորությունների միջև սահմանային հարաբերակցու-

¹ ՀՀ ԿԲ Կանոնակարգ 2, Բանկերի գործունեության կարգավորումը, բանկային գործունեության հիմնական ստանդարտի նորմատիվները:

բյուրն է, որի նվազագույն մակարդակը սահմանվում է 60%: Այն հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով¹।

$$\text{Ընթացիկ իրացվելիության նորմատիվ} = \frac{\text{Բարձր իրացվելի ակտիվներ}}{\text{Ցայահանց պարտավորություններ}}$$

Նորմատիվների հաշվարկման նպատակով ՀՀ ԿԲ Կանոնակարգ 2-ով հստակ սահմանվում են այն ակտիվները, որոնք ընդգրկվում են բարձր իրացվելի ակտիվների կազմում, ինչպես նաև ցայահանց պարտավորությունների կազմում ընդգրկվող պարտավորությունների ցանկը: Սահմանում են նաև ընդհանուր ակտիվների կազմում ընդգրկվող ակտիվներն ու անհրաժեշտ նվազեցումները:

Այսպիսով, բանկի իրացվելիության մակարդակը հանդիսանում է բանկի վճարունակությունը բնութագրող կարևորագույն ցուցանիշներից մեկը: Դրանով է բացատրվում իրացվելիության ռիսկի կարգավորման առաջնահերթությունը բանկերի գործունեության բնականոն ընթացքի անխախտ ապահովման համար: Ֆինանսական շուկայում տեղի ունեցող արագընթաց փոփոխությունների ու տատանումների արդյունքում հեռավոր կորուստներից խուսափելու նպատակով ֆինանսական ոլորտը վերահսկող մարմինների կողմից խստացվում են բանկերում իրացվելիության անհրաժեշտ մակարդակին ուղղված կարգավորումները: Դրանց գլխավոր խնդիրը ֆինանսական համակարգի կայունության և ֆինանսական հաստատությունների գործունեության անընդհատության ապահովումն է:

ԻՐԱՑՎԵԼԻԻՈՒԹՅԱՆ ՌԻՍԿԸ ԵՎ ԴՐԱ ԿԱՐԳՎՈՐՈՒՄԸ ԲԱՆԿԵՐՈՒՄ

ԱՆՈՒՇ ՏԻԳՐԱՆԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Բոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, ասպիրանտ

Դամառուագիր: Իրացվելիության ռիսկը հանդիսանում է ֆինանսական ռիսկի հիմնական տեսակներից մեկը, իսկ դրա կառավարումը բանկի ակտիվների և պարտավորությունների կառավարման գործընթացի անբաժանելի մասն է կազմում: Հողվածում ներկայացվում են իրացվելիության ռիսկի դրևնորման առանձին ձևերը, դրա վրա ազդող գործոնները և ռիսկի կարգավորումը վերահսկող մարմնի կողմից: Հաշվի առնե-

¹ Նույն տեղում:

լով ցանկացած իրավիճակում բանկի իրացվելիության պահպանման նշանակությունը կարևորվում է վերահսկող մարմնի կողմից իրացվելիության անհրաժեշտ մակարդակի ապահովման ուղղված կարգավորումների խստացումը:

Բանայի բաներ. բանկային ռիսկ, իրացվելիության ռիսկ, իրացվելիություն, իրացվելիության ցուցանիշ, ակտիվներ, պարտավորություններ, վերահսկող մարմին:

РИСК ЛИКВИДНОСТИ И ЕГО РЕГУЛИРОВАНИЕ В БАНКАХ

АНУШ ТИГРАНОВНА САРГСЯН

*младший научный сотрудник, аспирант
Института Экономики им. М. Котляника НАН РА*

Аннотация: Риск ликвидности является одним из основных видов финансового риска, а управление им составляет неотъемлемую часть процесса управления активами и пассивами. В статье представлены разновидности риска ликвидности, факторы, влияющие на него и регулирование риска надзорными органами. Учитывая важность сохранения ликвидности банка в любой ситуации, возрастает значимость ужесточения регулирования контрольным органом, направленным на обеспечение надлежащего уровня ликвидности.

Ключевые слова: банковский риск, риск ликвидности, ликвидность, показатели ликвидности, активы, обязательства, контрольный орган.

LIQUIDITY RISK AND ITS REGULATION AT BANKS

ANUSH TIGRAN SARGSYAN

*Ph.D. Student, Junior Research Associate, M. Kotlyanov Institute of Economics
National Academy of Science, Republic of Armenia*

Abstract: Liquidity risk is one of the main types of financial risks, and liquidity risk management is an integral part of the asset and liability management process. The article presents variations of liquidity risk, factors affecting it and its regulation by supervisory body. By considering the importance of maintaining bank liquidity, regulation tightening by the supervisory body with respect to ensuring the required level of bank liquidity is stressed.

Keywords: Bank risk, liquidity risk, liquidity, liquidity indicators, assets, liabilities, supervisory body.

ԱՆՈՒԵ ՏԻԳՐԱՆԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱՄ Ա. Քոթլայանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, ասպիրանտ*

ԳՅ ԱՆՈՒԵՎՏՐԱՅԻՆ ԲԱՆԿԵՐԻ ՊԱՏԻՎՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒԹՎԱԾԵՐԻ ԿԵՐՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ֆինանսական շուկաներում տեղի ունեցող արագընթաց փոփոխությունները, ինչպես նաև արժույթային փոփոխությունների և տոկոսադրույքների աճող անկայունությունը բանկերից պահանջում են ունենալ ակտիվների և պարտավորությունների այնպիսի կառուցվածք, որը հնարավորություն կտա տեղի ունեցող փոփոխությունների պայմաններում ապահովել շահութաբերության ցանկալի մակարդակ՝ ռիսկի ընդունելի մակարդակի պահպանմամբ: Ակտիվների և պարտավորությունների օպտիմալ կառուցվածքի ապահովումը հնարավոր է բանկի կողմից ակտիվների և պարտավորությունների կառավարման մեթոդների և քաղաքականությունների կիրառման միջոցով: Ակտիվների և պարտավորությունների կառավարման գործընթացն իրականացնելիս բանկերի աջակցությունը խնդիրները տարբեր են եղել պայմանավորված տվյալ ժամանակաշրջանում ֆինանսական շուկայում տեղի ունեցող իրադարձություններով և մարտահրավերներով: Այդ պատճառով ակտիվների և պարտավորությունների կառավարման մեթոդներն ու մոտեցումները եւս փոփոխվել և կատարելագործվել են՝ այդ խնդիրների լուծման արդյունավետ ուղիների ձևավորման նպատակով:

Արևմտյան երկրներում մինչև 1960-ական թթ. պարտավորությունների կառավարման անհրաժեշտություն ընդհանրապես չի եղել, բանկերն իրենց տրամադրության տակ ունեին անսահմանափակ քանակության միջոցներ, որոնք հիմնականում գոյատևում էին բնակչության ավանդների, երկարաժամկետ վարկերի և արժեթղթերի հիմնադրի հաշվին: Այդ ժամանակ հասարակությունն ասես ինքն էր անհմանում պարտավորությունների կառուցվածքում ժամկետային, խնայողական և չեկային ավանդների հարաբերակցությունը: Մակայն 1960-ականներից սկսած վարկերի նկատմամբ պահանջարկը գերազանցեց բանկերի վարկեր տրամադրելու հնարավորություններին, հետևաբար առաջացավ պարտավորությունների կառավարման անհրաժեշտություն: Խնդրի լուծումը հնարավոր դարձավ Միտի Բանկի կողմից կիրառվող շրջանառու դեպոզիտային սեր-

¹ Кулаков А.Е. Управление активами и пассивами банка., ВДЦ-пресс Москва 2004 стр. 2,3

տիֆիկատների (negotiable certificate of deposits) շուրջիվ՝ որոնք արդյունավետ ֆինանսական գործիք էին խոշոր դրամական միջոցներ ներգրավելիս: Ֆինանսական շուկայում իրավիճակի փոփոխությունը ստիպեց բանկերին իրականացնել ակտիվների և պարտավորությունների համատեղ կառավարում, որն այժմ հանդիսանում է ֆինանսական կառավարման անբաժան մասը և բանկի արդյունավետ և անխափան գործունեության կարևորագույն գործոնը:

Ակտիվային գործառնություններ իրականացնելու համար անհրաժեշտ ռեսուրսները ձևավորվում են բանկի սեփական և փոխառու միջոցներից: Առևտրային բանկերի ռեսուրսային բազան է կանխորոշում ակտիվային գործառնությունների ուղղությունն ու մասշտաբները, հետևաբար բանկերի ռեսուրսների կազմն ու կառուցվածքը էապես ազդում են նրա իրացվելիության և ընդհանուր գործունեության ֆինանսական արդյունքների վրա: Բանկային պարտավորությունները հանդիսանում են բանկերի ռեսուրսների ձևավորման կարևորագույն աղբյուր: Հաշվի առնելով ճգնաժամների ընթացքում բանկերի դժվարությունները իրացվելիության և վճարունակության հետ կապված՝ ներկայումս արևմտյան մի շարք երկրներում քննարկվում է բանկային լիեքեջի սահմանափակման հարցը: Այսպես, տնտեսագետների մի մասը պնդում է, որ բանկի ռեսուրսների աճը պետք է լինի սեփական միջոցների և ոչ թե փոխառու միջոցների տեսակարար կշռի մեծացման հաշվին: Ըստ Ա.Ադամսթիի և Մ.Հեկվիգի սեփական կապիտալի տեսակարար կշռի մեծացումը ոչ մի կերպ չի սահմանափակում բանկային գործունեությունը¹: Վ.Թակորի կարծիքով բարձր լիեքեջը հանգեցնում է համակարգային ռիսկի, կործանարար տնտեսական հետևանքներով ճգնաժամի հավանականության մեծացման²:

ՀՀ առևտրային բանկերի պասիվների կառուցվածքում ընդհանուր կապիտալի տեսակարար կշիռը ներկայացված է աղյուսակ 1-ով.

ՀՀ առևտրային բանկերի ընդհանուր կապիտալի մասնաբաժինը ընդհանուր պասիվներում¹

	Բանկ	Ընդհանուր կապիտալը պասիվների կազմում (%)
1	Հայրիզնեսբանկ	6.8
2	Ամերիաբանկ	10.32
3	Արոշինբանկ	11.72
4	Կոմկերս Բանկ	14.24
5	Հայէկոնոմբանկ	15.21
6	Արարատբանկ	16.6
7	Ռեկորբանկ	17.36
8	Ցուխիբանկ	17.51
9	HSBC Բանկ Հայաստան	18.69
10	ՎՏԲ-Բանկ Հայաստան	18.84
11	Ալբրա-Կրեդիտ Ագրիկոլ Բանկ	19.36
12	Արցախբանկ	21.78
13	Արմսվասբանկ	22.83
14	Բիբլոս Բանկ Հայաստան	27.22
15	Էվոկաբանկ	28.6
16	Անեխր Բանկ	35.48
17	Մելլոր Բանկ	74.02

ՀՀ առևտրային բանկերից 3-ին (Ամերիաբանկ, Արոշինբանկ, Հայրիզնեսբանկ) բաժին է ընկնում ընդհանուր ՀՀ բանկերի պասիվների 41.7%-ը³: Աղյուսակ 1-ից երևում է, որ հենց այս բանկերի պասիվների կազմում ընդհանուր կապիտալն ունի ամենափոքր տեսակարար կշիռը: Դա նշանակում է, որ ՀՀ խոշոր բանկերում բանկային լիեքեջի մակարդակը չափազանց բարձր է, ինչը մեծացնում է նրանց գործունեության ռիսկայնության աստիճանը ոչ միայն առանձին բանկի, այլ ողջ բանկային համակարգի մակարդակով:

Բանկային ռիսկերի նվազման և իրացվելիության ապահովման համար անհրաժեշտ է սեփական կապիտալի նկատմամբ պահանջի խոստացում, սակայն ներկայիս կարգավորումներով բանկային լիեքեջի սահմա-

¹ Summers B.J. "Negotiable Certificates of Deposit" ECONOMIC REVIEW, JULY/AUGUST 1980 p. 8.

² Admati A. Hellwig M. - The bankers' new clothes: What's wrong with Banking and what to do about it, Princeton University Press 2014 p.16.

³ Thakor A.V. FTG Summer School: Bank Capital and Financial Stability Washington University in St. Louis 2015 p. 95.

¹ Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ Արմինիո գործակալության Հայաստանի բանկերի ֆինանսական վարկանշի 31.12.2017թ. տվյալների հիման վրա:

² Արմինիո գործակալության Հայաստանի բանկերի ֆինանսական վարկանշի 31.12.2017թ. տվյալների հիման վրա:

ենափակում չի եախատեալում: Ուստի առաջնահերթ է դառնում ակտիվների և պարտավորությունների օպտիմալ կառուցվածքի ձևավորումը՝ ռիսկայնության մակարդակը հնարավորինս զսպելու նպատակով:

Բանկի պասիվային գործառնությունները ռեսուրսների ձևավորման գործառնություններն են, իսկ պարտավորությունների կառուցվածքը բանկի հաշվեկշռի պասիվային մասի առանձին հոդվածների հարաբերակցությունն է հաշվեկշռի ընդհանուր պարտավորություններին: Բանկային պարտավորությունների կազմում ընդգրկվում են.

- պարտավորություններ ՀՀ ԿԲ նկատմամբ, այդ թվում՝ ՀՀ ԿԲ-ից ստացված վարկեր և ռեպո համաձայնագրեր ՀՀ ԿԲ-ի հետ,
- այլ բանկերի նկատմամբ պարտավորություններ, այդ թվում՝ ռեզիդենտ և ոչ ռեզիդենտ բանկերի թղթակցային հաշիվներ – ցպահանջ ավանդներ, ներգրավված ժամկետային ավանդներ, վարկեր, ռեպո համաձայնագրեր – արժութային ավազ ռեզիդենտ և ոչ ռեզիդենտ բանկերի հետ, այլ պարտավորություններ ռեզիդենտ և ոչ ռեզիդենտ բանկերի նկատմամբ,
- այլ փոխառություններ դրամական շուկայից, այդ թվում՝ ռեզիդենտ և ոչ ռեզիդենտ այլ ֆինանսական կազմակերպությունների բանկային հաշիվներ, ներգրավված ժամկետային ավանդներ և վարկեր, ռեպո համաձայնագրեր – արժութային ավազ, այլ փոխառություններ,
- հաճախորդներից ներգրավված միջոցներ, այդ թվում՝ ռեզիդենտ և ոչ ռեզիդենտ իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց, հիմնարկների բանկային հաշիվներ – ցպահանջ ավանդներ, ժամկետային ավանդներ, ռեպո համաձայնագրեր – արժութային ավազ ռեզիդենտ և ոչ ռեզիդենտ իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց և հիմնարկների հետ, այլ ոչ ռեզիդենտների ժամկետային և ցպահանջ ավանդներ,
- վարձակալության գծով վճարվելիք գումարներ,
- բանկի կողմից թողարկված այլ արժեթղթեր, այդ թվում՝ տոկոսային արժեթղթեր, ոչ տոկոսային արժեթղթեր, այլ արժեթղթեր,
- վճարվելիք գումարներ, այդ թվում՝ վճարման ենթակա շահաբաժիններ, հավատարմագրային կառավարման պայմանագրերի գծով վճարվելիք գումարներ, պարտավորություններ ավանդների սպառնալուծության գծով, այլ վճարվելիք գումարներ,
- այլ պարտավորություններ, այդ թվում՝ հաշվարկային պարտավորություններ վճարային փաստաթղթերով, կրեդիտորական պարտքեր – տարանցիկ հաշիվներ, ապագա ժամանակաշրջանի եկամուտ, այլ պարտավորություններ:

Բանկային պարտավորությունների կառուցվածքը կարող է տարբերվել ըստ առանձին բանկերի, սակայն բոլոր առևտրային բանկերի պարտավորությունների մեջ զերակշիռ մասը կազմում են հաճախորդներից ներգրավված ավանդները, որոնք էլ ձևավորում են ակտիվային գործառնություններ իրականացնելու համար անհրաժեշտ ռեսուրսների զգալի մասը: ԱՄՆ-ի առևտրային բանկերի պարտավորությունների կազմում հաճախորդների ավանդները կազմում են 80,6%: Եվրոգոտու երկրներում այդ ցուցանիշը տատանվում է 65%-89%-ի սահմաններում: Բանկային պարտավորությունների կազմում ավանդների մասնաբաժինը ամենացածրն է Ֆրանսիայում (65%) և Գերմանիայում (66%), իսկ ամենաբարձրն է Մալթայում (89%), Լիտվայում (88%), Լատվիայում (88%), Կիպրոսում (87%): Պարտավորությունների երկրորդ ամենամեծ խումբը առևտրական նպատակներով պահվող ֆինանսական պարտավորություններն են, որոնց մասնաբաժինն ամենամեծն է Ֆրանսիայում և Գերմանիայում (մոտ 20%)¹, որոնց հաջորդում են Իսպանիան, Իտալիան, Բելգիան և Նիդեռլանդները:

Ինչպես բոլոր երկրներում, այնպես էլ ՀՀ-ում հաճախորդներից ներգրավված միջոցները հանդիսանում են ակտիվային գործառնությունների ֆինանսավորման գլխավոր աղբյուրը:

Գծապատկեր 1-ը ցույց է տալիս ՀՀ բանկերի ընդհանուր պարտավորությունների կառուցվածքը: Գծապատկերից երևում է, որ ՀՀ բանկերի պարտավորությունների կազմում զերակշիռ մաս են կազմում ժամկետային պարտավորությունները: Ընդ որում, ժամկետային պարտավորությունների մեջ 28,4%-ը իրավաբանական անձանց ավանդներն են, իսկ 71,6%-ը՝ ֆիզիկական անձանց: Ցպահանջ պարտավորությունների մեջ իրավաբանական անձանց հանդեպ պարտավորությունները կազմում են 63,7%, իսկ ֆիզիկական անձանց հանդեպ՝ 36,3%²:

¹ կայք <https://fred.stlouisfed.org/releases/tables?rid=228&cid=51688&col=2018-01-01#>

² European Central Bank - Report on financial structure, October 2017.

³ Արմինիո գործակալության Հայաստանի բանկերի ֆինանսական վարկանիշի 31.12.2017թ. տվյալների հիման վրա:

բաժինն ամենամեծն է HSBC Բանկ Հայաստանում (44.5%), Մեկլսթրանկում (37.5%), Կոմվերսբանկում (35.7%) և ՎՏԲ-Հայաստան Բանկում (29.5%): Բանկերից և այլ ֆինանսական կազմակերպություններից ներգրաված միջոցների տեսակարար կշռով առաջատարներն են Արարատբանկը (43.4%), Ինելոբանկը (36.5%) Ամերիաբանկը (28.2%), Ակբա-Կրեդիտ Ագրիկոլ Բանկը (26%) և Հայելկոնոմբանկը (23.6%):

Խնայելու տեսնում ենք ՀՀ առևտրային բանկերի կողմից ներգրաված միջոցների հիմնական մասը կազմում են իրավաբանական և ֆիզիկական անձանցից ներգրաված ցրահանջ և ժամկետային ավանդները, որոնք էլ ձևավորում են ակտիվների համար անհրաժեշտ ռեսուրսների բազա: Բանկերի սեփական կապիտալի մասնաբաժինը բանկերի ընդհանուր պասիվների կառուցվածքում փոքր մաս է կազմում, ինչը մեծացնում է իրացվելիության ռիսկը, քանի որ տեղաբաշխված ակտիվների վերադարձելիության հետ կապված խնդիրների առաջացման պարագայում վտանգի են ենթարկվում հասարակության միջոցները: Այս ռիսկի զսպման նպատակով անհրաժեշտ է սահմանափակել բանկային լիներջը, այսինքն սեփական և փոխառու միջոցների միջև սահմանել առավել օպտիմալ հարաբերակցություն, որն էապես չի ազդի բանկի կողմից տեղաբաշխվող ակտիվների ծավալի վրա, սակայն կմեծացնի իրացվելիությունն ու լրացուցիչ ապահովություն կտրամադրի:

ՀՀ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԲԱՆԿԵՐԻ ՊԱՍԻՎՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒԹՎԱԾԻ ԿԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՈՒԵ ՏԻՂՐԱՆԻ ՍԱՐԳՅԱՆ

ՀՀ ՊԱՄ. Բոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, ասպիրանտ

Գնահատագիր: Բանկային պասիվները հանդիսանում են ակտիվային գործառնությունների համար անհրաժեշտ ռեսուրսների ձևավորման հիմնական աղբյուրը և էական ազդեցություն կարող են ունենալ ռեսուրսների տեղաբաշխման վերաբերյալ որոշումներ կայացնելիս: Հռոյվածում ներկայացվում է ՀՀ առևտրային բանկերի հաշվեկշիռի պասիվային մասի կառուցվածքը, պարտավորությունների կազմը, իրականացվում է պարտավորությունների կառուցվածքի վերլուծություն: Վերլուծության արդյունքում ընդգծվում են բացահայտված խնդիրներն ու առաջարկվում դրանց լուծման ուղիներ:

Բանկի բաներ. պարտավորություններ, ակտիվներ, սեփական կապիտալ, բանկային լիներջ, ցրահանջ ավանդներ, ժամկետային ավանդներ:

АНАЛИЗ СТРУКТУРЫ ПАССИВОВ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ РА

АНУШ ТИГРАНОВНА САРГСЯН

младший научный сотрудник, аспирант
Института экономики им. М. Котаяна НАН РА

Аннотация: Банковские пассивы являются главным источником формирования ресурсов, необходимых для осуществления активных операций. Они могут иметь значительное влияние при принятии решения о размещении банковских ресурсов. В статье представлена структура пассивов коммерческих банков РА и состав обязательств, проведен анализ структуры обязательств. В результате анализа представлены выявленные проблемы, и предлагаются пути решения этих проблем.

Ключевые слова: обязательства, капитал, собственный капитал, банковский леверидж, обязательства до востребования, срочные обязательства.

ANALYSIS OF THE LIABILITY PROFILE OF COMMERCIAL BANKS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

ANUSH TIGRAN SARGSYAN

Ph.D. Student, Junior Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Science, Republic of Armenia

Abstract: Banks liabilities are the main source of funding asset operations. They might have a significant impact on the decision-making process concerning resource allocations. Structure and the composition of the Armenian commercial banks' liabilities are presented and analyzed in the article. As a result of the analysis the author identifies the issues and proposes approaches to address them.

Keywords: Liabilities, assets, equity, bank leverage, demand deposits, term deposits.

ԱՐՏԱԿԱՆՈՒՄԸ ՈՐԴԵՍ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻ ԳՆԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆ ԳՅ-ՈՒՄ

Տնտեսական աճը համալիր հասկացություն է, որն արտահայտվում է ապրանքների և ծառայությունների ավելացմամբ և, որպես կանոն, հանգեցնում է հասարակության բարեկեցության բարձրացմանը: Տնտեսական աճի ապահովման համար անհրաժեշտ է հստակ պատկերացում ունենալ դրա վրա ազդող գործոնների բնույթի և դրանց ազդեցության ձևերի մասին:

Լեբլայիս տնտեսական պայմաններում տնտեսական աճի ներքին գործոններից բացի մեծ կարևորություն են ստանում արտաքին գործոնները: Տնտեսական աճի վրա ազդող հիմնական արտաքին գործոններն են՝ արտահանումը, ներմուծումը, օտարերկրյա ներդրումները, տրանսֆերաները և այլն:

Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ յուրաքանչյուր երկրի ներտնտեսական բարենպաստ զարգացումները իրենց արտացոլումն են ստանում արտաքին տնտեսական կապերում արտահանման բազմազանեցված (այսուհետ՝ դիվերսիֆիկացված) կառուցվածքի, դրա տեսակաև ընդլայնման և որակի բարձրացման, զրբալ մրցակցային առավելություններ ունեցող ապրանքների արտադրության և արտահանման միջոցով, ինչպես նաև ներմուծման կառուցվածքի արդյունավետացմանն ուղղված փոփոխությունների միջոցով:

Ժամանակակից տնտեսություններում կարևոր է համարվում կայուն և դինամիկ տնտեսական աճի ապահովումը, որի համար էլ անհրաժեշտ է բացահայտել տնտեսության մրցունակ և ոչ մրցունակ արտադրության ճյուղերը: Մրցունակ ճյուղերին անհրաժեշտ է պետական աջակցություն ցուցաբերել, որպեսզի դրանք զարգանան և իրենց ուրույն տեղը գտնեն համաշխարհային շուկայում, իսկ այն ճյուղերին, որոնք ռազմավարական նշանակություն չունեն և միևնույն ժամանակ օժտված չեն համեմատական կամ մրցակցային առավելությամբ, կարիք չկա պետական աջակցություն ցուցաբերել, կարելի է այդ արտադրանքի ներքին պահանջարկը բավարարել ներմուծման հաշվին, որը թե՛ որակական, և թե՛ գնային

հատկանիշներով ավելի ձեռնտու կլինի: Իսկ, այդ ճյուղերից ազատված ռեսուրսներն էլ կարելի է օգտագործել համեմատական առավելություն ունեցող ճյուղերի ընդլայնման նպատակով:

Հասկապես դա վերաբերում է փոքր տնտեսություն ունեցող երկրներին, ինչպիսին է, օրինակ, Հայաստանը, որի սահմանափակ ներքին պահանջարկը չի կարող հանդիսանալ երկարատև կայուն տնտեսական աճի գրավական, ուստի տնտեսական աճի հետագա տեմպերի պահպանման համար մեծ կարևորություն է ստանում արտաքին պահանջարկը: Այսինքն՝ արտահանումը կարող է դառնալ հետագա զարգացման հիմնական աղբյուր՝ հնարավորություն տալով արտադրողներին օգտվել մաշտաբի էֆեկտից:

Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր երկիր՝ կախված իր զարգացման մակարդակից և այլ գործոններից տնտեսական քաղաքականություն վարելիս առաջնորդվում է արդյունաբերական 2 հիմնական քաղաքականություններից մեկով՝ արտահանման խթանում կամ ներմուծման փոխարինում, կամ զուգորդում է դրանց մի շարք գործիքների կիրառումը:

Վերջին 70 տարվա փորձը ցույց է տալիս, որ զարգացող այն երկրները, որոնք անուտի միջոցով մեծացրել են համաշխարհային տնտեսության ինտեգրացման աստիճանը և որդեգրել են արտահանման խթանման քաղաքականություն, ձեռք են բերել տնտեսական աճի առավել բարձր տեմպեր:

Այսպիսով, վերոնշյալ գաղափարներից պարզ է դառնում, որ արտահանումը և տնտեսական աճը շաղկապված են, և տնտեսական աճի ապահովման գործում արտահանումը բավական կարևոր դեր է կատարում: Ուստի այդ կապը և դրա փոխանցման մեխանիզմները բացահայտելուց հետո է միայն հնարավոր մակրոտնտեսական մակարդակում տնտեսական աճին նպաստող առավել իրատեսական ուղիներ մշակել:

Հոդվածի հիմնական նպատակն է բացահայտել արտահանման ազդեցությունը ՀՀ տնտեսական աճի վրա և առաջարկել ուղիներ, որոնք կարող են բարձրացնել արտահանման դերը հետագա տնտեսական աճի ապահովման գործում:

Տնտեսական աճի և տնտեսության զարգացման վրա արտահանման ազդեցության ուղիները հետևյալն են.

- Արտահանումը, հատկապես փոքր տնտեսություն ունեցող երկրներում, ձեռնարկատերերին հնարավորություն է տալիս օգտվել մաշտաբի էֆեկտից, բարձրացնել արտադրության արդյունավետությունը և ապահովել արտադրության առավել մեծ ծավալ, ինչն էլ ընդհանուր

¹ Perroux F., Dictionnaire économique et social, Hatier, 1990, p. 115.

- տնտեսության համար նշանակում է տնտեսական աճի բարձր տեմպեր՝
- Արտահանման աճի արդյունքում տնտեսություն է ներհուսում լրացուցիչ օտարերկրյա արժույթ, ինչն էլ, եթե ուղղվի արտերկրից միջանկյալ հումքի և մեքենա-սարքավորումների ներմուծմանը, կապահովի արտադրողականության աճ և տնտեսական աճ¹:

- Արտահանման աճը պայմանավորում է ՀՆԱ-ի աճը՝ ռեսուրսների առավել արդյունավետ բաշխման միջոցով, ինչպես նաև արտադրությունում մասնագիտացման շնորհիվ մասշտաբի էֆեկտից օգտվելու միջոցով, մրցակցության մակարդակը բարձրացնելու շնորհիվ արտադրության արդյունավետությունը բարձրելու միջոցով, նորարարության տարածմանը նպաստելու միջոցով²:

Արտաքին առևտուրն, ընդհանրապես, ենթադրում է, որ տնտեսությունում արտադրվում և արտահանվում են համահասակակ կամ մրցակցային առավելություններ ունեցող ապրանքներ և ներմուծվում են այնպիսի ապրանքներ, որոնց արտադրությունը տեղում արդյունավետ չէ, այսինքն՝ տեղի է ունենում արտադրական ռեսուրսների արդյունավետ վերաբաշխում, ինչն էլ իր հերթին հանգեցնում է արտադրության ծավալի ավելացման, այսինքն՝ տնտեսական աճի: Պատկերը կարող է փոխվել բնակչության նախափորձություններից ելնելով, սակայն, ընդհանուր առմամբ, արտաքին առևտուրը նպաստում է ռեսուրսների արդյունավետ վերաբաշխմանը:

Բնականաբար յուրաքանչյուր երկրում արտահանումը տաքեր համամասնություններով է նպաստում տնտեսական աճի ձեռքբերմանը կախված երկրի զարգացման մակարդակից, արտահանման կառուցվածքից և այլ գործոններից:

Մեր կողմից կատարված էկոնոմետրիկ վերլուծության արդյունքում բացահայտվել են ԱՊՀ երկրներում տնտեսական աճի վրա արտաքին առևտրի ազդեցության գործակիցները, համաձայն որի արտահանման 1% ավելացման դեպքում ՀՆԱ-ն ավելանում է 0.989%-ով, ներմուծման 1%

աճի պարագայում ՀՆԱ-ն աճում է 0.27%-ով: Զարկ է նշել, սակայն, որ ստացված ազդեցության գործակիցները միջինացված ցուցանիշներ են և կարող են չարտահայտել առանձին երկրի իրական պատկերը: Օրինակ՝ տնտեսական աճի վրա ներմուծման ազդեցության գործակիցը ատավել բարձր կլինի այն երկրներում, որոնց ներմուծման մեջ 15 %-ից ավելին կազմում են մեքենա-սարքավորումներն ու հումքը (Հայաստան, Քեյ-նոս, Ռուսաստան, Ղազախստան, Ղրղզստան, Մոլդովա, Թուրքմենստան, Ուկրաինա, Ուզբեկստան), իսկ մյուս երկրներում (Ադրբեջան, Տաջիկստան)³՝ նշված ցուցանիշը ավելի ցածր կլինի: Նույն գաղափարը կարող ենք ասել նաև արտահանման ազդեցության գործակից մասին: Այն երկրներում, որոնցում արտահանումն առավել տարբերակված է, կունենան ազդեցության ավելի բարձր գործակից և հակառակը: Ուստի, հարկ ենք համարում առավել մանրամասնորեն վերլուծել Հայաստանի տնտեսական աճն ու արտահանումը:

Արտաքին առևտրի ազդեցությունը ազգային տնտեսության վրա արտացոլվում է ՀՆԱ-ում արտահանման և ներմուծման տեսակարար կշիռների միջոցով: ՀՆԱ-ում արտահանման մեծ տեսակարար կշիռը վկայում է միջազգային շուկայում հայրենական տվյալ արտադրանքի մրցունակության մասին: ՀՀ-ում 2016թ. տվյալ ցուցանիշը կազմել է 17%: Ատավել ակնառու կլինի դիտարկել 2000-2016թթ. տվյալ ցուցանիշի միջինը, որը կազմել է 15.7%:

Առևտրային հաշվեկշռի պակասորդը 2016թ. ՀՀ-ում կազմել է ՀՆԱ-ի ավելի քան 16%-ը, ինչը ցույց է տալիս արտաքին առևտրի զգալի անկախությունը: ՀՀ-ում արտահանումը 2000-2016թթ. բավականին բարձր աստիճանի կենտրոնացվածություն ուներ՝ 4 ապրանքախմբերի (թանկածեղ քարեր և մետաղներ, ոչ թանկածեղ մետաղներ, պատրաստի սնունդ, հանքահումքային ապրանքներ) միջինում բաժին էր քսկնում արտահանման 82.9%-ը: Ընդ որում, արտահանման կենտրոնացվածությունից բացի հարկ է նշել, որ արտահանման մեջ զերակշռում է միջանկյալ հումքը, որի արտադրությունում ստեղծվող ավելացված արժեքի կշիռը խիստ սահմանափակ է և բացի այդ, այն երթակա է միջազգային գների նշանակալի տատանումներին, ինչն էլ ավելի է մեծացնում արտահանման խոցելիությունը:

Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ տնտեսական աճի բարձր տեմպեր սպասելովում են այն երկրները, որոնց արտահանման կառուցվածքը փոփոխվել է ցածր տեխնոլոգիատարության ապրանքներից դեպի

¹ Hausmann R., J. Hwang, and D. Rodrik. 2006. "What You Export Matters." Working Paper, Center for International Development, Harvard University, p.25-28.

² Singer H., The Distribution of Trade between Investing and Borrowing Countries, American Economic Review, 1950, p 473-485.

Prebisch R., The Economic Development of Latin America and its Principal Problems, United Nations Department of Economic Affairs, 1950, p. 212.

³ Krugman/Obstfeld, International Economics, 2003, Chapter 2: Labor Productivity and Comparative Advantage: The Ricardian Model, p. 10-38

Balassa B. (1978), Exports and economic growth: further evidence, Journal of Development Economics, 5, p.181-189.

⁴ էկոնոմետրիկ վերլուծությունը կատարվել է հեղինակի կողմից Համաշխարհային բանկի վիճակագրական տվյալների հիման վրա՝ <http://www.worldbank.org/>

բարձր տեխնոլոգիատարության ապրանքներ: Իսկ բնական ռեսուրսների վրա հիմնված ապրանքների արտահանման ուղղությամբ մասնագիտացումը ամենին էլ բարձր տնտեսական աճի գրավական չէ: Այս տեսանկյունից ՀՀ արտահանման մեջ ցածր, միջին և բարձր տեխնոլոգիատարության ապրանքների տեսակարար կշիռը 2016թ.-ին 2001թ.-ի համեմատ նվազել է, իսկ փոխարենը աճել է ռեսուրսատար ապրանքների տեսակարար կշիռը: Այդուհանդերձ, դիտարկվող ժամանակահատվածում ՀՀ արտահանման մեջ ամենամեծ տեսակարար կշիռն ունեցել են ցածր տեխնոլոգիատարության ապրանքները (նշված ժամանակահատվածում՝ ավելի քան 60%):

Այսպիսով, տնտեսական աճի և արտահանման առավել կայուն կապ ապահովելու համար մեր կողմից առաջարկվում է ՀՀ արտահանման կառուցվածքում ռեսուրսատար և ցածր տեխնոլոգիատար ապրանքների արտահանումից աստիճանաբար անցում կատարել դեպի միջին և բարձր տեխնոլոգիատարության ապրանքների արտադրություն և արտահանում: Հայաստանը չունի մեծաքանակ ռեսուրսներ, ուստի հետագա կայուն տնտեսական աճի համար անհրաժեշտ է տնտեսության զարգացումն ապահովել ռեսուրսների ոչ թե քանակական, այլ որակական ընդլայնման միջոցով, ինչն էլ հնարավոր է իրականացնել միայն առավել բարձր տեխնոլոգիատար ապրանքների արտադրությամբ:

Մեր կողմից էկոնոմետրիկ վերլուծություն է կատարվել նաև ՀՀ արտահանման, օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների և տնտեսական աճի միջև առկա կապը բացահայտելու նպատակով: Արդյունքում ստացվել է, որ ՀՀ-ում ՀՆԱ-ն ավելանում է 1.1 միավորով՝ 1 միավոր ՕՌՆ-ի աճի, և 6.3 միավորով՝ 1 միավոր արտահանման աճի պարագայում:

Այսպիսով, ստացվում է, որ ՀՀ տնտեսական աճի պահպանման գործում արտահանումն ունի բավական մեծ դերակատարություն: Ուստի, այս տեսանկյունից հետագայում պետության կողմից ճիշտ մշակված արտահանման խթանման քաղաքականությունը կարող է հանդիսանալ կայուն տնտեսական աճի ապահովման գրավական: Դրա համար նախ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել արտահանման կառուցվածքի փոփոխությանը, ինչպես նաև մշակել արտահանման խթանման առավել արդյունավետ գործիքակազմ:

Բնական է, որ պետությունը չի կարող խթանել տնտեսության բոլոր ճյուղերի արտահանումը: Առավել խելամուտ կլինի բացահայտել համատեղական կամ մրցակցային առավելություն ունեցող ճյուղերը, գնահատել դրանց արտահանման հնարավորությունները, որից հետո էլ անցնել արտահանման խթանման ռազմավարությանը: Փորձելով պատասխանել վերնոյալ հարցին՝ մեր բացահայտել ենք ՀՀ-ում արտահանման տեսանկյունից համեմատական առավելություններ ունեցող ճյուղերն ու ապրանքատեսակները՝ օգտագործելով Բելլա Բալասայի կողմից մշակված մեթոդաբանությունը և հաշվարկելով բացահայտված համեմատական առավելությունների (F2U) ինդեքսը՝ Հայաստանի համար հետևյալ բանաձևով.

$$F2U=(xi:X)/(xiw:Xw),$$

որտեղ՝ xi-ն ՀՀ-ում i-րդ ապրանքի արտահանումն է, X-ը՝ ՀՀ ընդհանուր արտահանումը, xiw-ն՝ i-րդ ապրանքի համաշխարհային արտահանումը, իսկ Xw-ն ընդհանուր համաշխարհային արտահանումը: Համաձայն Բելլա Բալասայի՝ երկրին ունի i-րդ ապրանքի արտահանման զինվ բացահայտ համեմատական առավելություն, եթե F2U>1:

Այսպիսով, ստացվել է, որ 2012-2016թթ. ՀՀ-ն մշտապես համեմատական առավելություն է ունեցել հետևյալ ապրանքախմբերի արտահանման տեսանկյունից՝ կեղտանի կեղտակներ, կաթնամթերք, ձու, մեղր, մրգեր, բանջարեղեն, պահածոներ, պլիոնոլային և ոչ պլիոնոլային խմիչքներ, քացախ, ծխախոտ, աղ, ցեմենտ, հանքաքար, հազուստ, քարից և զիպսից արտադրանք, թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր և մետաղներ, սև մետաղներ, պղինձ, ալյումին և իրեր դրանցից, ինչպես նաև ժամացույցներ ապրանքախմբերում:

Առավել զգալի արդյունք ստանալու համար նշված ապրանքախմբերի արտահանման խթանմանը զուգահեռ անհրաժեշտ է խթանել հայկական գյուղատնտեսությունում շատ քիչ մշակվող այնպիսի մշակաբույսերի արտադրությունը, ինչպիսիք են գետնախնձորը, մասուրն ու թեյի վարդը: Ինչպես գիտենք, Հայաստանում առկա է գյուղատնտեսական հողերի թերզբաղվածություն, հետևաբար լրիվ իրատեսական է գետնախնձորի և մասուրն ու թեյի վարդի պլանտացիաներ ստեղծելու գաղափարը, առավել ևս, որ նշված մշակաբույսերի աճեցումը հնարավորու-

¹ Վիճակագրական տվյալները վերցված են ՀՀ ԱՎԾ պաշտոնական կայք-էջից www.armstat.am

² Էկոնոմետրիկ վերլուծությունը կատարվել է հեղինակի կողմից ՀՀ ԱՎԾ վիճակագրական տվյալների հիման վրա www.armstat.am

¹ Balassa, B. (1965), Trade Liberalisation and Revealed Comparative Advantage, The Manchester School, V 33, May 1965, pp. 99-123.

² Հաշվարկները կատարվել են հեղինակի կողմից Համաշխարհային բանկի վիճակագրական տվյալների հիման վրա <http://www.worldbank.org/>.

թյուն կտա զարգացնելու նաև դրանց հետ առնչվող շատ հարակից ճյուղեր: Մասուրի և վարդի հասունացումը Հայաստանում համընկնում է խլամանկան երկրներում ռամդանի շրջանի հետ (մասուրի և վարդի թերթիկների հյութերը, հատկապես Ռամադանի ժամանակ, որպես ամպելիք լայնորեն օգտագործվում են Պարսից ծոցի երկրներում), ուստի սովյան է բավականին մեծ ծավալով դրանց արտահանման իրական հնարավորություն: Գենոսինները շատ երկրներում անփոխարինելի միջոց է, ինչպես սննդում կիրառության, այնպես էլ բժշկության մեջ, քիմիական արտադրությունում՝ հատկապես կոսմետիկայի բնագավառում, սովյան՝ գենոսինների աճեցումը օգտակար է նաև ցյուղատնտեսական հողերի որակի բարելավման տեսանկյունից, հետևաբար դրա արտադրությունը կարևորում ենք ոչ միայն արտահանման, այլ ավելի շուտ բազմաթիվ հարակից ճյուղերի զարգացման նկատառումներով:

Բազմիցս ընկարկվել է ՀՀ հանքահումքային մթերքների արտահանման սահմանափակման խնդիրը, քանզի անգամ մեծ ռեսուրսային հնարավորություններ ունեցող երկրներն այսօր հրաժարվում են հումքի արտահանումից՝ փոխարինելով այն պատրաստի ապրանքների արտահանմամբ, որոնց պարագայում ստեղծվում է ավելի մեծ չափի ավելացված արժեք: Մակայն ավանդական հանքահումքային մթերքներից գատ մեծ կարևորում ենք տվյալ խնդրի հրատապությունը նաև պելոիտի արտահանման տեսանկյունից: Ինչպես գիտենք, Հայաստանը ունի պելոիտի զգալի պաշարներ, որը հնարավոր է կիրառել ամենատարբեր արտադրություններում, սկսած շինարարականից մինչև կենցաղային սնունդ ու բժշկություն: Այսպիսով, լայն հնարավորություն է ընձեռվում պելոիտի արդյունահանման արդյունքում տնտեսության բազմաթիվ ոլորտների զարգացման համար: Այդ նպատակով արտահանող ձեռնարկություններին պետք է տրամադրել նպատակային արտոնյալ վարկային ռեսուրսներ՝ հանքաքարի վերամշակման հզորությունների ստեղծման ու արդիականացման նպատակով, ինչպես նաև աստիճանաբար անցում կատարել հանքաքարի արտահանումը կանխող ոչ արտոնյալ հարկային դաշտի ձևավորմանը:

Հաջորդ կարևոր ուղղությունը կոշկեղենի և կաշվե իրերի արտադրությունն է: Երևան քաղաքի խառնվերում և տոնավաճառներում մեր կողմից կատարված հարցումները ցույց տվեցին, որ կոշկեղենի արտադրության ոլորտում առկա են բազմաթիվ փոքր ընկերություններ և անհատ ձեռնարկատերեր, որոնցից շատերը, ի դեպ, աշխատում են արտաքին պահանջարկի բավարարման ուղղությամբ, սակայն ոլորտում առկա լրջագույն խնդիր է այն, որ գործող փոքր ընկերություններն ու

անհատ ձեռնարկատերերը չեն կարող օգտվել մասշտաբի էֆեկտից, որի պարագայում առավել արդյունավետ կօգտագործվեին առկա ռեսուրսները: Ուստի այստեղ ևս, կարծում ենք ճիշտ կլինի պետական ոչ պարտադրողական քաղաքականության միջոցով խթանել առավելապես միջին ու խոշոր ընկերությունների ստեղծումը (օրինակ՝ կարելի է ոլորտին պետական աջակցություն տրամադրելիս նախապատվությունը տալ առավել խոշոր ընկերություններին):

Անդրադառնալով ազամանդագործության և ոսկերչության ոլորտին՝ պետք է նշել, որ այստեղ մասնագիտացումը պետք է ընթանա առավելապես ոսկերչական իրերի, քան աղամանդի վերամշակման արտադրությունում, քանի որ այստեղ առկա են բազմաթիվ առավելություններ՝ աշխատուժի որակ, հումքային ներուժ, համաշխարհային շուկայում բարձր պահանջարկ և այլն: Ոսկերչական իրերի արտահանումը ընդլայնելու և նաև ոսկու փոշու արտահանումը պատրաստի արտադրանքի արտահանման փոխարինելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել այս ճյուղի զարգացման բարենպաստ միջավայր: Այդ առումով ճյուղի համար հատկապես կարևոր նշանակություն ունի ապրանքային հայտնի նշանի բացակայություն խնդրի լուծումը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, ՀՀ ձեռնարկությունների համար հիմնախնդիրների լուծման հետևելկարային տարբերակ կարող է լինել արտասահմանյան ընկերությունների հետ համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծումը: Մրանից բացի կարելի է ոսկերչության ոլորտի արտահանման և արտադրության միջև ամուր կապ ստեղծելու նպատակով կիրառել համաշխարհային պրակտիկայում բազմիցս օգտագործվող մոդել՝ ոսկերչական կլաստերի հիմնում: Շատ երկրներում ոսկերչական կլաստերները հիմնվում են ոսկու հանքերի հարևանությամբ գտնվող տարածքներում, որտեղ և տեղիփոխվում են բնակվելու ոսկերչիները: Ինչպես նաև կարելի է ստեղծել պարզապես արտահանման արդյունաբերական գոտիներ այս ոլորտի համար, որտեղ կհամապատասխանեն համաշխարհային արտահանման արտադրական գոտիների սահմանաներ, այսինքն՝ տվյալ տարածքում կգործի հատուկ մաքսային ռեժիմ արտահանման ուղղվածության արտադրանք թողարկող արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար, ինչպես նաև կգործեն գիտամետազոտային և գիտաարտադրական ձեռնարկություններ, որոնք անհրաժեշտ ծառայություններ կմատուցեն ոլորտի ձեռնարկություններին: Հարկ է նշել նաև, որ վերոնշյալ մոդելները կիրառելի են վերամշակող արդյունաբերության այլ ոլորտներում ևս, բացառությամբ սննդի արդյունաբերության՝ հաշվի առնելով հանրապետության ողջ տարածքում ցյուղատնտեսական պիտանի հողերի առկայությունն ու ցրվածությունը:

Մերենաշինության ոլորտում կարծում ենք առավել մեծ արտահանման պոտենցիալ ունեն էլեկտրական կենցաղային տեխնիկայի, էլեկտրական մեկուսիչների, ռադիոսարքերի, օպտիկական մանրաթելի, ալումնառ ղեկավարման և կարգավորման սարքերի, հսկման և չափման այլ սարքերի, թռչող սարքերի և ապարատների մասերի պարագայում:

Ռուսիա ոլորտի արտահանման հնարավոր շուկաներ կարող ենք նշել ԱՄՆ-ի, Եվրոպայի և ճապոնիայի շուկաները, բանզի այստեղ են գտնվում ոլորտի առաջատար վերագրային ընկերությունների մեծ մասը, որոնց հետ համագործակցություն էլ կարող է հիմք հանդիսանալ ոլորտի զարգացման: Ուղարկի կարողություններից էլենլով՝ բավականին իրատեսական է համարվում վերագրային կազմակերպությունների և օտարերկրյա ընկերությունների կողմից արդյունաբերական սարքավորումների և ավիաարդյունաբերության տասնմիև մասերի արտապատվիրումը: Իսկ ուղարկի առավել ցածր տեխնոլոգիատար սարքանքների (օրինակ՝ կենցաղային տեխնիկա և այլն) արտահանման տեսանկյունից կարևորում ենք Վրաստանի և ԱՊՀ շուկաների մեծ մասը, որոնց հետ Հայաստանն ունի կազմ առևտրային ռեժիմ: Ներկայում մասնավոր ձեռնարկությունների կողմից որոշակի քանակությամբ արտադրանք թողարկվում է նշված ոլորտում, օրինակ՝ 2006թ. ի վեր «Արմեննոտոր» ընկերության կողմից արտադրվում և Ռուսաստան է արտահանվում «Դոբրինյուշկա» պիտակով էլեկտրական մատողներ, սակայն այս երևույթը կրում է ավելի շատ պատահական և ոչ համակարգված բնույթ:

Քիմիական արդյունաբերության զարգացման հեռանկարները դիտարկելիս անհրաժեշտ ենք համարում առանձնացնել քիմիական և տեքստիլ արդյունաբերությունների փոխկապակցված զարգացումը, որն, իր մեջ ներառելով քիմիական վերամշակման տարրեր, դիտարկվում է որպես միջին և բարձր տեխնոլոգիատարության արտադրություն: Այս ուղղությամբ զարգացումը լայն հնարավորություն է ստեղծում նաև՝ քիմիական արհեստական մանրաթելերի և դրանցից այլ արտադրանքի արտադրության և արտահանման ծախսերի վերաբերյալ մեծացման համար: Ոլորտի զարգացման առանձնահատկություններից է այն, որ արտադրության ծավալների աճը կարող է նպաստել ոչ միայն արտահանման ընդլայնմանը, այլև ներմուծման կրճատմանը: Վերոնշյալից բացի կարելի է գուզանեառաբար սկսել համաշխարհային շուկայում այս ոլորտի համեմատաբար նոր ճյուղի զարգացումը՝ չերկիրվող պոլիմերային նյութերի և կտորների արտադրություն (նախապես հաշվարկելով երկարաժամկետ հատվածի համար դրա արտադրության արդյունավետությունը ՀՀ տնտեսության համար), որոնք օգտագործվում են մերենաների, ինքնաթիռների, եսվերի

ներքին սրահների երեսպատման, հյուրանոցների, դպրոցների և այլ կառույցների շինարարության մեջ, ինչպես նաև վարագույրների, գորգերի արտադրության մեջ: Լշեևը, որ այս նյութերը ներկայումս չունեն այլ փոխարինիչներ: Ընդ որում, բացի պոլիմերային կտորներից ներկայումս համաշխարհային շուկայում առավել մեծ թափով զարգանում են պոլիմերային նյութերի արտադրությունը, չերկիրվող ապակե-պլաստիկայի արտադրությունը և նմանատիպ՝ այլ ոլորտներում լայն կիրառություն ունեցող նյութերի արտադրությունները: Այս համեմատաբար նոր ուղղությունների արտադրանքները առանձնանում են հատկապես նրանով, որ կարող են առավել արդյունավետորեն փոխարինել մինչ այժմ օգտագործվող ավանդական նյութերին՝ իրենց ջերմադիմացկունության, առավել թեթև բաշի (հատկապես ավիացիայի ոլորտում կիրառություն ունեցող արտադրությունում), կորոզիայի հանդեպ ունեցած դիմացկունության, ջերմային ազդեցության արդյունքում ընդարձակման փոքր գործակցի և այլ հատկությունների շնորհիվ:

Մրցունակ արտադրանք թողարկելուն զուգահեռ անհրաժեշտ է մտածել նաև դրա արտահանման օժանդակող մեխանիզմների մասին: Այդ նպատակով առաջարկվում է արտերկրում հայկական ներկայացուցչությունների ցանցի ընդլայնում, որոնք իրենց գունվելու վայրերում կիրականացնեն մարքեթինգային հետազոտություն, պահանջարկի ուսումնասիրություն և իրացման կազմակերպումը: Ընդ որում ներկայացուցչությունները կարելի է ստեղծել արտերկրում գործող հայկական դեսպանատներին կամ հյուպատոսություններին կից: Ներկայացուցչությունը հայ արտադրողներին կտեղեկացնի նաև իր գտնվելու վայրում կազմակերպվող առևտրային ցուցահանդեսների, դրանց մասնակցության մեծերի մասին, ինչպես նաև միասնական հայկական տաղավարով հանդես կգա ցուցահանդեսին՝ ներկայացնելով այն հայկական ընկերությունների արտադրանքը, որոնք անձամբ ներկա չեն գտնվում:

Արտահանի շուկաներում ապրանքների, մատուցվող ծառայությունների առաջնության կարևորագույն միջոցներից է մասնակցությունը միջազգային տոնավաճառներին և ցուցահանդեսներին: Հաշվի առնելով նման միջոցառումներին մասնակցության ծախսատարությունը և փոքր և միջին ձեռնարկությունների համար դրանց անհասանելիությունը՝ առաջարկում ենք իրականացնել միջազգային տոնավաճառների մասնակցության ֆինանսավորում՝ անդամակցության վճարի, սաղավարի վարձակալության վճարի, ցուցահանդեսի պաշտոնական կատարվում գովազդի համար ծախսերի գծով:

Համանման եղանակով գյուղմթերքի ոլորտի կազմակերպությունների համար միջազգային ցուցահանդեսի մասնակցության աջակցությունը կարող է փոխարինվել Մոսկվայում նորաբաց Food city հսկայական գյուղ-մթերքի շուկայում ներկայանալու հնարավորության ընձեռմամբ հետևյալ մեխանիզմով. ՀՀ համապատասխան պետական կառույցը կվարձակալի Food city-ում օրինակ՝ 50-100քմ մեծությամբ տաղավար, որը վարձակալությանը կտրամադրի գյուղ-մթերքի արտադրության կամ վերամշակման ոլորտում գործող մի քանի կազմակերպության միաժամանակ՝ 10-20քմ տարածքով՝ 1 ամսով՝ հեթաթափության սկզբունքով: Միևնույն ժամանակ 20քմ տարածք կհատկացվի Մոսկվայում գործող ՀՀ առևտրային ներկայացուցչության ներկայացուցչի, որտեղ նա կներկայացնի այն կազմակերպությունների արտադրանքների օրինակները, որոնց վարձակալության 1 ամիսն արդեն լրացել է և նրանց փոխարինելու են եկել նոր կազմակերպություններ: Քննվաճաբար, Food city-ի առաջին հարկում գտնվող պահեստում վարձակալված տարածքում կպահվեն տարբեր կազմակերպությունների արտադրանքները, իսկ առևտրային ներկայացուցչի կողմից դրանց վաճառքի պարագայում այդ վաճառքի որոշակի տոկոս կտրամադրվի պետությանը՝ վարձակալած պահեստի գումարի փոխհատուցման համար:

Առաջարկվում է ՀՀ արտահանող կազմակերպություններին աջակցելու նպատակով ստեղծել ՀՀ արտահանման հարթակ, որտեղ կազմակերպությունների գրանցումը կլիքի կամավոր և ոչ մեծ չափի անդամավճարի պայմանով: Արտահանման հատվածում գրանցվող կազմակերպությունները կներկայացնեն տվյալ հարթակում իրենց արտադրանքի տեսականի: Բսկ տվյալ կայքի առաջնական գործառույթը կդրվի տարբեր երկրներում գործող ՀՀ առևտրային ներկայացուցչությունների վրա: Արտահանման հարթակի այցելությունների թվի աճի ցուցանիշը կվկայի այս կամ այն ներկայացուցչության լավ կամ վատ աշխատանքի մասին:

Այսպիսով, մենք բացահայտեցինք ՀՀ արտահանման ազդեցության չափը տնտեսական աճի վրա, վեր հանեցինք արտահանման կառուցվածքում առկա թերությունները, հաշվարկների միջոցով հիմնավորեցինք մի շարք ապրանքատեսակների տեսանկյունից ՀՀ արտահանման համեմատական առավելության առկայությունը, առաջարկեցինք համեմատաբար նոր և հեռանկարային ոլորտների արտադրության և արտահանման խրախուսման հնարավոր տարբերակներ, ինչպես նաև արտահանման խրախուսման քաղաքականության այնպիսի լծակներ, որոնք ներկայումս չեն կիրառվում ՀՀ-ում՝ հիմնավորելով ՀՀ-ում դրանցից յուրաքանչյուրի տեղայնացման նպատակահարմարությունը:

ԼԻԼԻԹ ՈՐԱՅՐՈՎՆԱ ՍԱՐԳՅԱՆ, տ.գ.թ.

ՀՀ ԳԱԱ Մ.Քորսևյանի անվան

տնտեսագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող

Համառոտագիր: Միջազգային փորձը վկայում է, որ արտահանումը հանդիսանում է տնտեսական աճի ապահովման հիմնական գործոններից մեկը: Հողվածի նպատակն է բացահայտել ՀՀ արտահանման ազդեցությունը տնտեսական աճի վրա և առաջարկել ուղիներ արտահանման կառուցվածքի, ինչպես նաև արտահանման խթանման գործիքակազմի բարելավման տեսանկյունից:

Հնդվածում մշակված դրույթները կարող են կիրառվել ՀՀ արտահանման ուղղված պետական քաղաքականության մշակման ժամանակ, ինչպես նաև տվյալ թեմայով գրազվող ապագա վերլուծաբանների և բուհերի դասախոսների կողմից:

Բանալի բառեր. արտահանում, տնտեսական աճ, առևտրային հաշվեկշիռ, էկոնոմետրիկ վերլուծություն, համեմատական առավելություն, առևտրային ներկայացուցչություններ:

ЭКСПОРТ КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА РА

ЛИЛИТ НОРАЙРОВАНА САРГСЯН, к.э.н.

научный сотрудник Института экономики имени М. Котлякова, НАН РА

Аннотация: Международный опыт показывает, что экспорт является одним из ключевых факторов экономического роста. Целью данной статьи является выявить влияние экспорта РА на экономический рост и предложить пути улучшения структуры экспорта, а также инструментарий для продвижения экспорта.

Тезисы, изложенные в статье, могут быть применены при разработке экспортноориентированной политики Армении, а также со стороны будущих аналитиков и преподавателей вузов.

Ключевые слова: Экспорт, экономический рост, торговый баланс, эконометрический анализ, сравнительное преимущество, торговое представительство.

EXPORT AS THE KEY FACTOR OF ECONOMIC GROWTH IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

LILIT NORAYR SARGSYAN, Ph.D. in Economics
Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: The international best practice shows that exports are one of the key drivers of economic growth. The purpose of the article is to identify the impact of the Armenian exports on the economic growth and propose approaches to improving the export composition, and tools for export promotion as well.

The statements discussed in the article can be used in elaborating the export-oriented policy in Armenia, and by those who are interested in this topic as well, namely by future analysts and university professors.

Keywords: Export, economic growth, trade balance, econometric analysis, comparative advantage, trade representations.

ՆԱՐԵԿ ԳՐԻԳՈՐԻ ԶԱՐԴՈՒՄՅԱԼ

ՀՀ ԳԱՄ Մ. Բոթանյանի անվան
տնտեսագիտության ինստիտուտի ասպիրանտ

ՅՅ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ԲԵՈՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐԿԱՆԻՇՆԵՐՈՒՄ

Տարբեր միջազգային կազմակերպությունների և համաշխարհային կառույցների կողմից անընդհատ փորձ է կատարվում տարաբնույթ ուսումնասիրությունների և վերլուծությունների արդյունքում ստացվող տվյալների հիման վրա համաձայնություններ անցկացնել տարբեր երկրների հարկային համակարգերի և հարկային բեռի միջև՝ բացահայտելով այդ առումով առավել բարենպաստ երկրները: Այդ ուսումնասիրությունների և վերլուծությունների արդյունքում ստացվող տվյալները իրենց արտացոլում են գտնում ամենամյա տարբեր վարկանիշներում, գեկույցներում և այլ հրատարակումներում:

Heritage foundation միջազգային կազմակերպության «Index of economic freedom» վարկանիշում Հայաստանը 2018թ.-ին 186 երկրների շարքում զբաղեցրել է 44-րդ տեղը՝ ունենալով 100 հնարավորից 68.7 գնահատական և զերազանցելով աշխարհի մակարդակով միջին գնահատականը, սակայն փոքր-ինչ զիջելով տարածաշրջանի մակարդակով միջին գնահատականին (համապատասխանաբար 61.1 և 68.8) ու դասվելով չափավոր ազատ երկրների շարքում, իսկ եվրոպական տարածաշրջանում՝ 20-րդ տեղը: Ընդհանուր գնահատականը որոշվում է 4 ոլորտներում ընդհանուր առմամբ 12 ցուցանիշներով արձանագրած արդյունքների հիման վրա: Այդ ցուցանիշները և դրանցում Հայաստանի զբաղեցրած դիրքն ու վաստակած գնահատականը ներկայացված են աղյուսակ 1-ում¹:

Ինչպես երևում է աղյուսակից, Հայաստանը ֆինկալ առողջություն ցուցանիշով զբաղեցնում է 114-115-րդ տեղը աշխարհում և 37-38-րդ տեղը տարածաշրջանում: Ֆինկալ առողջության ցուցանիշը իր հերթին ձևավորվում է 3 ցուցանիշների հիման վրա: Դրանք են էկամտային հարկի սահմանային դրույքաչափը, որի համար հիմք է հանդիսացել «Եկամտային հարկի մասին» ՀՀ օրենքի ընդունման ժամանակ գործող սահմանային դրույքաչափը՝ 26% (ներկայումս՝ 36%), շահութահարկի սահմանային դրույքաչափը և հարկային բեռը: Եկամտային հարկի սահմանային դրույքաչափով Հայաստանը զբաղեցնում է 49-րդ (տարածաշրջանում՝ 21-րդ)

¹ <http://www.heritage.org/index/country/armenia>

Համաշխարհային տնտեսական համագումարի կողմից հրատարակվող «The global competitiveness report» վարկանիշում Հայաստանի գրադեցած դիրքը 2017-2018թթ.1 և 2016-2017թթ.²

Ցուցանիշ	Վաստակած միավոր (1-7)	Զբաղեցրած դիրքը 138 երկրների շարքում	Զբաղեցրած դիրքը նախորդ տարի 138 երկրների շարքում (վաստակած միավոր)
Հաստատություններ	4.1	55	66 (4.0)
Ենթակառուցվածք	3.9	80	82 (3.8)
Մակրոտնտեսական միջավայրը	4.1	101	88 (4.3)
Առողջապահություն և տարրական կրթություն	6.0	55	93 (5.4)
Գաղափարային ստեղծագործություններ			
Գաղափարային ծախսումներ	50-51	1	80.0
Հարկային բեռ	50	12	84.7
Ֆինակա առողջություն	114-115	37-38	67.2
Գարգավորման արդյունավետություն			
Գործարարության ազատություն	31-32	17	78.7
Աշխատանքային ազատություն	42	10	69.9
Դրամական ազատություն	110	38	75.8
Բաց շուկաներ			
Անտրի ազատություն	81-84	41	80.0
Լեքրուրմային ազատություն	39-58	23-32	75.0
Ֆինանսական ազատություն	18-39	11-23	70.0
Ընդհանուր ցուցանիշ	44	20	68.7
Տեխնոլոգիական պտորաստակա- նություն	4.1	77	71 (4.0)
Շուկայի չափը	2.8	115	120 (2.7)
Բիզնեսի զարգաց- վածություն	4.0	68	81 (3.8)
Նորարարություն	3.3	70	87 (3.2)
Ընդհանուր ցուցանիշ	4.2	73	79 (4.1)

տեղը (սահմանային դրույրաչափը 36% համարելու դեպքում 61-րդ տեղը, իսկ տարածաշրջանում՝ 27-րդ տեղը), շահութահարկի դրույրաչափով՝ 47-64-րդ (տարածաշրջանում՝ 24-31-րդ) տեղը, իսկ հարկային բեռով՝ 81-83-րդ (տարածաշրջանում՝ 1-ին) տեղը:

Աղյուսակ 1

Heritage foundation միջազգային կազմակերպության «Index of economic freedom» վարկանիշում Հայաստանի գրադեցած դիրքը 2018թ. -ին

Ցուցանիշ	Զբաղեցրած դիրքը	Զբաղեցրած դիրքը տարածաշրջանում	Վաստակած միավոր
Օրենքի գերակայություն			
Գույքային իրավունքներ	72-73	33	55.3
Կառավարության ներքրավածություն	70-72	30-31	40.5
Դատական արդյունավետություն	86	37	47.4
Կառավարության ստեղծագործություններ			
Կառավարության ծախսումներ	50-51	1	80.0
Հարկային բեռ	50	12	84.7
Ֆինակա առողջություն	114-115	37-38	67.2
Գարգավորման արդյունավետություն			
Գործարարության ազատություն	31-32	17	78.7
Աշխատանքային ազատություն	42	10	69.9
Դրամական ազատություն	110	38	75.8
Բաց շուկաներ			
Անտրի ազատություն	81-84	41	80.0
Լեքրուրմային ազատություն	39-58	23-32	75.0
Ֆինանսական ազատություն	18-39	11-23	70.0
Ընդհանուր ցուցանիշ	44	20	68.7

Համաշխարհային տնտեսական համագումարի կողմից հրատարակվող «The global competitiveness report» վարկանիշում Հայաստանը 2017-2018թթ. 137 երկրների շարքում գրադեցրել է 73-րդ տեղը՝ 7 հնարավորից վաստակելով 4.2 միավոր և նախորդ տարվա համեմատ բարելավելով իր դիրքը 6 կետով:

Ընդհանուր գնահատականը որոշվում է 12 ոլորտներում արձանագրած ընդհանուր առմամբ 114 ցուցանիշների հիման վրա: Այդ ոլորտները և դրանցում Հայաստանի գրադեցրած դիրքն ու վաստակած գնահատականը ներկայացված են աղյուսակ 2-ում՝

¹ World economic forum, «The global competitiveness report 2017-2018», page 48.

² World economic forum, «The global competitiveness report 2016-2017», page 100.

Գործարարությանը զբաղվելու համար առավել պորբլեմային գործոնների շարքում հարկերի դրույթաչափերը և հարկային օրենսդրության բարդությունը զբաղեցնում են համապատասխանաբար 4-րդ և 5-րդ տեղերը¹ (աղյուսակ 3)

Աղյուսակ 3

Գործարարությանը զբաղվելու համար առավել պորբլեմային գործոնները

Ցուցանիշ	Միավոր	Միավոր (նախորդ տարի)	Ջրադեցրած դիրքը նախորդ տարի
Ֆինանսավորման մատչելիությունը	13.0	15.3	1
Հարկերի դրույթաչափերը	12.9	10.5	4
Հարկային օրենսդրության բարդությունը	11.5	10.1	5
Կաշառակերություն	9.9	11.3	2
Կառավարության անարդյունավետ քյուրուկրատիան	8.5	10.6	3
Արտադրության կարգավորումները	8.5	7.9	7
Ոչ պատշաճ կերպով կորված աշխատուժ	7.7	8.9	6
Ենթակառուցվածքների անհամաչափ առաջարկ	6.9	6.1	9
Նորարարությունների անբավարար կարողությունը	6.2	3.7	10
Գնաձ	5.9	6.8	8
Քաղաքակառուցության անկայունությունը	3.3	3.3	11
Աշխատուժի աշխատանքային վատ էքիկան	2.5	2.8	12
Աշխատանքային օրենսդրության սահմանափակող նորմերը	1.3	1.3	13
Կառավարության անկայունություն/հեղաշրջումներ	1.0	0.1	16
Հանրային վատ առողջություն	0.6	0.9	14
Հանցագործություն և զոդություն	0.3	0.3	15

Բնչպես երևում է աղյուսակ 3-ից, հարկերի դրույթաչափերի և հարկային օրենսդրության բարդության ունեցած բացասական ազդեցությունը գործարարությանը զբաղվելու համար առավել պորբլեմային գործոնների

¹ Չարզվածների խնդրվել է ցուցանիշների ցանկից ընտրել իրենց երկրում գործունեության իրականացման համար 5 առավել պորբլեմայինները և դասակարգել դրանք 1-ից (առավել պորբլեմային) մինչև 5: Մտացված միավորը համապատասխանում է պատասխաններին՝ կշռված իրենց դասակարգմանը համապատասխան:

շարքում եականորեն աճել է՝ համապատասխանաբար 4-րդ և 5-րդ տեղից աճելով 2-րդ և 3-րդ տեղ:

Բնչպես նշվել է վերևում, վերը թվարկված ոլորտները բաղկացած են 114 ցուցանիշներից, որոնցից առանձնացնենք հետևյալները՝ հարկման ազդեցությունը ներդրումային խթանների վրա, ընդհանուր հարկային դրույթաչափը (% շահույթից), մաքսատուրքը, մաքսային ընթացակարգերի բեռը և հարկման ազդեցությունը աշխատելու խրախուսման վրա: Նշված ցուցանիշներով ՀՀ զբաղեցրած դիրքը և վաստակած միավորները ներկայացված են աղյուսակ 4-ում՝

Աղյուսակ 4

Համաշխարհային տնտեսական համագումարի կողմից հրատարակվող «The global competitiveness report» վարկանիշի վերը նշված ցուցանիշներով Հայաստանի զբաղեցրած դիրքը 2017-2018թթ.¹ և 2016-2017թթ.²

Ցուցանիշ	Վաստակած միավոր (1-7)	Ջրադեցրած դիրքը 138 երկրների շարքում	Ջրադեցրած դիրքը նախորդ տարի 138 երկրների (վաստակած միավոր)
Հարկման ազդեցությունը ներդրումային խթանների վրա	3.7	60	48 (3.9)
Ընդհանուր հարկային դրույթաչափը (% շահույթից)	18.5%	9	12 (19.9%)
Մաքսատուրքը	4.0	53	64 (4.6)
Մաքսային ընթացակարգերի բեռը	3.8	91	95 (3.6)
Հարկման ազդեցությունը աշխատելու խրախուսման վրա	4.1	57	62 (4.0)

Համաշխարհային բանկի «Գործարարությանը զբաղվելու 2018» զեկույցում Հայաստանը 190 երկրների շարքում զբաղեցրել է 47-րդ տեղը՝ նախորդ տարվա համեմատ վատացնելով իր ցուցանիշը 9 տեղով: Գործարարությանը զբաղվելու դյուրինությունը որոշվում է 10 ցուցանիշների համադրման արդյունքում, որոնցից յուրաքանչյուրը իր հերթին բաղկացած է մի քանի ենթացուցանիշից: Այդ ցուցանիշները և դրանց մասով Հայաստանի զբաղեցրած դիրքը ներկայացված են աղյուսակ 5-ում³

¹ World economic forum, «The global competitiveness report 2017-2018», page 49.

² World economic forum, «The global competitiveness report 2016-2017», page 101.

³ <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/armenia>

Համաշխարհային բանկի «Գործարարությանը զբաղվելը 2018» զեկույցում
Հայաստանի զբաղեցրած դիրքը

Ցուցանիշ	Զբաղեցրած դիրքը	Փոփոխությունը նախորդ տարվա համեմատ
Չունարկությունների գրանցում	15	-6
Եինարարության բույլտվության ստացում	89	-8
Էլեկտրականության համակարգի միացում	66	10
Մեփականության գրանցում	13	-
Վարկերի ստացում	42	-22
Փոքր ներդրողների պաշտպանություն	62	-9
Հարկագանձում	87	1
Միջազգային առևտուր	52	-4
Պայմանագրերի կատարման ապահովում	47	-19
Մտանկության ճանաչում	97	-19
Ընդհանուր	47	-9

Հարկագանձում ցուցանիշը իր ներքին բաղկացած է մի քանի ցուցանիշից: Այդ ցուցանիշերի մասով Հայաստանի տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 6-ում՝

Աղյուսակ 6

Համաշխարհային բանկի «Գործարարությանը զբաղվելը 2018» զեկույցի
հարկագանձման ցուցանիշերը Հայաստանի օրինակով՝

Ցուցանիշ	Հայաստան	Եվրոպա և Կենտրոնական Ասիա	\$29 ¹
Վճարումներ (քանակ/տարի)	14	16.5	10.9
Ժամանակ (ժամ/տարի)	313	218.4	160.7
Ընդհանուր հարկային դրույք (% շահույթից)	18.5	33.1	40.1

Աղյուսակ 6-ի որը ցուցանիշներ բացված տեսքով ներկայացնենք աղյուսակ 7-ի միջոցով՝

¹ Ասխորդ տարվա ցուցանիշները՝ Doing business 2017, Equal opportunity for all, a World Bank group flagship report, 14th edition, page 190:

Աղյուսակ 6-ի տվյալները բացված տեսքով

Ցուցանիշ	Վճարումներ (քանակ/տարի)	Ժամանակ (ժամ/տարի)	Ընդհանուր հարկային դրույք (% շահույթից)
Ըստությանարկ	1	113	17.63
Հողի հարկ	2	-	0.51
Սևշարժ գույքի գույքահարկ	2	-	0.29
Տրանսպորտային միջոցի հարկ	2	-	0.02
Բնակարանային վճար	4	-	0.02
Երջակա միջավայրի աղտոտման վճարը տրանսպորտային միջոցների համար	1	-	0.01
Նվաճության հարկ (ներառյալ սոցիալական վճար)	1	103	Չի ներառվում հաշվարկի մեջ
ԱԱՀ	1	97	Չի ներառվում հաշվարկի մեջ

Նախկին ՌՄՀՄ հանրապետությունների և մեր հարևան երկրների շարքում Հայաստանի զբաղեցրած դիրքը ներկայացված է աղյուսակ 8-ում՝

Աղյուսակ 8

Համաշխարհային բանկի «Գործարարությանը զբաղվելը 2018» զեկույցում
նախկին ՌՄՀՄ հանրապետությունների և ՀՀ հարևան երկրների շարքում
Հայաստանի զբաղեցրած դիրքը հարկային բեռի տեսանկյունից՝

Երկիր	Գործարարությանը զբաղվելու դյուրիմություն (զբաղ. դիրք)	Հարկագանձում (զբաղ. դիրք)	Վճարումներ (քանակ/տարի)	Ժամանակ (ժամ/տարի)	Ընդհանուր հարկային դրույք (%)
Լատվիա	19	13	7	168.5	35.9
Էստոնիա	12	14	8	50	48.7
Լիտվա	16	18	11	109.3	42.7
Վրաստան	9	22	5	269	16.4
Մոլդովա	44	32	10	181	40.5
Ադրբեջան	57	35	6	195	39.8
Ուկրաինա	76	43	5	327.5	37.8

¹ <http://www.doingbusiness.org/data/exploretopics/paying-taxes>

Երկիր	Գործարարության զբաղվելու դյուրիմություն (զբաղ. դիրք)	Հարկազանձում (զբաղ. դիրք)	Վճարումներ (քանակ/տարի)	Ժամանակ (ժամ/տարի)	Ընդ. հարկ. դրույք (%)
Ղազախստան	36	50	7	178	29.2
Ուն	35	52	7	168	47.5
Ուզբեկստան	74	78	10	181	38.3
Հայաստան	47	87	14	313	18.5
Թուրքիա	60	88	11	215.5	41.1
Բելառուս	38	96	7	184	52.9
Տաջիկստան	123	132	6	224	65.2
Իրան	124	150	20	344	44.7
Ղրղզստան	77	151	51	225	29

Նշված ցուցանիշները Հայաստանը հարկազանձման առումով զբաղեցնում է 11-րդ տեղը, հարկային վճարումների քանակով՝ 14-րդ տեղը, ծախսվող ժամանակով՝ 14-րդ տեղը, իսկ ընդհանուր հարկային դրույքով՝ 2-րդ տեղը:

Վերը նշվածից պարզ է դառնում, որ հարկային բեռի առումով ավելի մրցունակ երկիր դառնալու համար առաջին հերթին պետք է քայլեր ձեռնարկվեն նվազեցնելու, այսպես կոչված, լրացուցիչ հարկային բեռը, որը առաջատար է հարկային վճարումները կատարելու և հարկային հաշվետվությունները ներկայացնելու համար ծախսվող ժամանակի, ինչպես նաև հարկային վճարումների քանակի պատճառով:

ՀՀ ԳՐԻԳՈՐԻ ԲԵՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐԿԱՆԻՇՆԵՐՈՒՄ

ՆԱՐԵԿ ԳՐԻԳՈՐԻ ԶԱՐԴՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Բորակյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի ասպիրանտ

Դաճառուագիր: Մույն հոդվածի շրջանակներում տարբեր միջազգային կազմակերպությունների և համաշխարհային կառույցների ամենամյա զեկույցների և հրապարակումների վերլուծության միջոցով փորձ է կատարվել ներկայացնելու ՀՀ հարկային բեռը միջազգային վարկանիշներում: Այդ նպատակով ուսումնասիրվել են մասնավորապես Heritage foundation միջազգային կազմակերպության «Index of economic freedom» վարկանիշը, Համաշխարհային տնտեսական համագումարի կողմից հրա-

պարակվող «The global competitiveness report» վարկանիշը և Համաշխարհային բանկի «Գործարարության զբաղվելու» զեկույցը:

Բանալի բառեր. հարկային բեռ, վարկանիշ, հարկ, միջազգային կազմակերպություն:

НАЛОГОВОЕ БРЕМЯ РА В МЕЖДУНАРОДНЫХ РЕЙТИНГАХ

НАРЕК ГРИГОРЬЕВИЧ КАРДУМЯН

аспирант Института экономики им. М.Котаяна НАН РА

Аннотация: В рамках этой статьи с помощью анализа годовых отчетов и публикаций различных международных организаций была предпринята попытка представить налоговое бремя РА в международных рейтингах. С этой целью были изучены рейтинги "Index of economic freedom" международной организации Heritage Foundation, "The global competitiveness report", опубликованный Всемирным экономическим форумом и отчет Всемирного банка "Ведение бизнеса".

Ключевые слова: налоговое бремя, рейтинг, налог, международная организация.

THE TAX BURDEN IN THE REPUBLIC OF ARMENIA ACCORDING TO THE INTERNATIONAL RANKINGS

NAREK GRIGORI QARDUMYAN

Ph.D. Student, M. Kotanyan Institute of Economics National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract

The article attempts to present the tax burden in the Republic of Armenia based on the analysis of international rankings released by international organizations and donors in annual reports and various publications. For this purpose, namely the Index of Economic Freedom of the Heritage Foundation, the Global Competitiveness Report published by the World Economic Forum and the Doing Business Report prepared by the World Bank have been studied.

Keywords: Tax burden, ranking, tax, international organization.

ԱՆԿԱՆՆԻԿ ԴՐԱՄԱՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ ԳՅ-ՈՒՄ

Դրամաշրջանառությունը ցանկացած երկրի, այդ թվում Հայաստանի համար մեծ նշանակություն ունի հատկապես դրամավարկային բաղադրանքային կարգավորման գործընթացում: Դրամաշրջանառությունն ըստ էության ունի տարբեր սահմանումներ: Այսպես՝ դրամաշրջանառությունը կարելի է սահմանել նաև որպես՝.

1. դրամի անընդհատ շարժ, շրջանառության և վճարման ոլորտում՝ կանխիկ և անկանխիկ ձևերով, որը պայմանավորված է՝ աշխատանքի, ծառայությունների մատուցման դիմաց վճարման, ապրանքների գնման, տարբեր տեսակի վճարումների և հաշվարկների իրականացման, թոշակների տրամադրման, պարտքերի վերադարձման գործընթացով: Դրամաշրջանառությունը սպասարկվում է թղթադրամներով (բանկոտներով), մետաղադրամներով, չեկերով, վարկային (կրեդիտային) քարտերով և այլև:

Գոյություն ունեի դրամաշրջանառության երկու տեսակ: Առաջինը՝ դա կանխիկ դրամի, այսինքն՝ դրամանիշերի (բանկոտների և մետաղադրամի) շրջանառությունն է: Այս դեպքում որպես վճարամիջոց հանդես են գալիս իրական դրամանիշերը, որոնք մի սուբյեկտի կողմից փոխանցվում են մյուսին՝ ապրանքներ, աշխատանքների և ծառայությունների դիմաց կամ օրենսդրությամբ նախատեսված այլ դեպքերում (օրինակ՝ տուգանքներ և տույժերը): Երկրորդը՝ անկանխիկ դրամաշրջանառությունն է: Այն դրսևորվում է մի սուբյեկտի բանկային հաշվից որոշակի դրամական գումար դուրս հանելու և այն տվյալ բանկում կամ այլ բանկում մեկ այլ սուբյեկտի հաշվին հաշվեկրելու, կամ այլ ձևով, որի դեպքում կանխիկ դրամական միջոցները որպես վճարամիջոց բացառվում են:

2. Դա կանխիկ և անկանխիկ դրամի անընդմեջ շարժն է՝ արտադրանքի, ապրանքների շրջանառության, ծառայությունների մատուցման, աշխատանքների կատարման և բազմապիսի վճարումների իրականացման գործընթացում:

«ՀՀ կենտրոնական բանկի մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն՝ նրա խնդիրներից է հանդիսանում նաև գործուն վճարահաշվարկային համա-

կարգի ստեղծումն ու զարգացումը՝:

Չնայած այն հանգամանքին, որ վերոնշյալ դրույթը ամրագրված է օրենսդրոնքի դեռևս 1996 թ.-ից, այդուհանդերձ մինչև 2004թ. նոյեմբերը չկար հստակ օրենսդրական սահմանում, թե ինչ ենք հասկանում «վճարահաշվարկային համակարգ» ասելով: Կային մի շարք մեկնաբանություններ, բայց չկար հստակ սահմանում, իսկ անս 2004 թ. նոյեմբերից ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունվեց և 2005 թ.-ից ուժի մեջ է «Վճարահաշվարկային համակարգի և վճարահաշվարկային կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքը, որի հիմնական նպատակներից մեկը վճարահաշվարկային բնագավառում կիրառվող հիմնական հասկացությունների իրավական սահմանումն է:

Համաձայն օրենքի՝ վճարահաշվարկային համակարգը վճարային գործիքների, քլիրինգի իրականացման, միջոցների փոխանցման և վերջնահաշվարկի կատարման ընդհանուր կանոնների, ընթացակարգերի և վերջիններս ապահովող տեխնիկաբազային միջոցների ամբողջությունն է, որի միջոցով ապահովվում է վճարման կատարումը շահառուին՝:

Վճարային համակարգերը հանդիսանում են տնտեսության և ֆինանսական համակարգի կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը և որոնք օգտակարվում են ՀՀ կառավարության կողմից հարկային վճարումներ, նպատներ, թոշակներ, սոցիալական այլ վճարումներ կատարելու, ֆինանսական շուկայի գործարքների վերջնահաշվարկներն ապահովելու, ՀՀ կենտրոնական բանկի դրամավարկային քաղաքականությունն իրականացնելու, ինչպես նաև տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից միայնակ նկատմամբ եղած դրամական պարտավորությունները մարելու համար: «Թույլ» վճարային համակարգերը կարող են խոչընդոտել տնտեսության ֆինանսական կայունության և զարգացմանը, ինչպես նաև հանգեցնել ֆինանսական ռեսուրսների ոչ արդյունավետ օգտագործմանը, գործակալների միջև ռիսկերի անհամաչափ բաշխմանը, մասնակիցների մոտ իրական կորուստների առաջացմանը և ի վերջո հանգեցնել ֆինանսական համակարգի ու փողի նկատմամբ վստահության կորստին:

Այս իմաստով կարևոր են երկրի վճարահաշվարկային համակարգի ուսումնասիրության, դրա հիմնական ցուցանիշների վերլուծության և գնահատման հարցերը:

¹ «ՀՀ կենտրոնական բանկի մասին» ՀՀ օրենք, ընդունված ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 30.06.1996 թ., հոդված 5:

² «Վճարահաշվարկային համակարգերի և վճարահաշվարկային կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենք, ընդունված ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 24.11.2004 թ., հոդված 3:

¹ Բայադյան Ա.Է., Ֆինանսավիճակագրական բացատրական բառարան, Եր., «Լինուշ», 2008 էջ 171:

Վճարային համակարգերը կարող են հանդիսանալ համակարգային ռիսկերի առաջացման և տարածման միջավայր¹: Համակարգային ռիսկերը կարող են առաջանալ, երբ օրինակ տեխնիկական վթարի հետևանքով խափանվում է համակարգի սահուն գործունեությունը, կամ երբ համակարգի մասնակիցներից մեկը անկարող է կատարել իր ֆինանսական պարտավորությունները, և համակարգում բացակայում են հատուկ մեխանիզմներ, որոնք կարող են սահմանափակել տեխնիկական վթարի կամ ֆինանսական խնդիրների բացասական հետևանքների շղթայական տարածումը այլ մասնակիցների վրա: Վճարահաշվարկային համակարգերի կայունությունն ապահովում համար անհրաժեշտ է, որ ՀՀ ՎՎ-ն ապահովի, որ համակարգերի կլանելիք պատման և գործունեության կառուցվածքը չկաստատեն ֆինանսական և գործառնական ռիսկերի գոյացմանը կամ տարածմանը, համակարգում սահմանված լինեն ռիսկերի կոստ-վարման մեխանիզմներ, իսկ վճարային համակարգի մասնակիցներն ունենան հնարավորություններ և խթաններ զսպելու հնարավոր ռիսկերը: Հենց այս նպատակով է կենտրոնական բանկի կողմից իրականացվում վճարահաշվարկային համակարգերի հսկողություն (այսուհետ՝ ՎՀՀ):

ՎՀՀ-ն ապահովում է, որ վճարային համակարգի ենթակառուցվածքները և վճարային ծառայություններ մատուցող շուկաները՝

- աշխատեն անխափան, արդյունավետ ու բոլոր մասնակիցների և օգտագործողների համար ազնիվ ձևով,
- կվալեցնեն և վերահսկեն այն ռիսկերը, որոնք առաջանում են վճարային համակարգի առանձին մասնակցի կողմից իր պարտավորությունների վերջնահաշվարկը ապահովելու անկարողության հետևանքով և որոնք կարող են տեսնությունում ընդունելի տարածման պատճառ հանդիսանալ,
- ապահովեն տեխնոլոգիական և ինտիտուցիոնալ զարգացման այնպիսի մակարդակ, որը կարող է բավարարել զարգացող տնտեսության կարիքները վճարահաշվարկային բնագավառում:
Պարզաբանման համար ուսումնասիրենք ՀՀ վճարահաշվարկային համակարգի մի քանի վիճակագրական կարևորագույն ցուցանիշներ: Ուստի այդ նպատակով վերլուծենք ՀՀ կենտրոնական բանկի վճարահաշվարկային համակարգերով կատարված դրամական փոխանցումների դիտարկման ըստ վերջին 2012-2016 թթ. տվյալների (տե՛ս աղյուսակ 1-ը)²:

¹ Աղբյուրը՝ Վճարահաշվարկային համակարգերի հսկողությունը (oversight)՝ որպես ՀՀ կենտրոնական բանկերի նորագույն ֆունկցիա, www.cba.am
² Աղբյուրը՝ ՀՀ կենտրոնական բանկի պաշտոնական կայք-էջ, www.cba.am

Աղյուսակի տվյալներից ակնհայտ է, որ ՀՀ կենտրոնական բանկի վճարահաշվարկային համակարգերով կատարված դրամական փոխանցումների ծավալները և քանակները ուսումնասիրվող 5 տարիների ընթացքում արձանագրել են աճ, բացառությամբ չեկերով վճարումների Այսպես՝ էլեկտրոնային վճարային հանձնարարականներով վճարումների ծավալները 2016 թ.-ին կազմել են 21961,7 մլրդ դրամ 2012 թ.-ի համեմատությամբ արձանագրելով ավելի քան կրկնակի աճ: Միևնույն ժամանակ, ավելի քան 1,5 անգամ աճ ենք նկատում վճարումների քանակի աճումով:

Աղյուսակ 1

ՀՀ կենտրոնական բանկի վճարահաշվարկային համակարգերով կատարված դրամական փոխանցումները ըստ 2012-2016 թթ.

	2012 թ.	2013 թ.	2014 թ.	2015թ.	2016թ.
Վճարումներ էլեկտրոնային վճարային հանձնարարականներով					
Ծավալ (մլն. դրամ)	10568,616	12103,431	18297,163	19605,411	21961,715
Քանակ, հատ	8710,110	9479,553	9754,949	11755,269	13996,725
Վճարումներ չեկերով					
Ծավալ (մլն. դրամ)	30,291	24,276	6,994	11,771	4,622
Քանակ, հատ	12,042	10,750	3,923	6,434	2,059
Վճարումներ այլ դիմումային գործիքներով					
Ծավալ (մլն. դրամ)	0	0	0	0	0
Քանակ, հատ	0	0	0	0	0
Քարտերով անկասկած գործառնություններ					
Ծավալ (մլն. դրամ)	89,745	105,786	132,217	165,139	218,525
Քանակ, հատ	2805,023	3496,610	4565,205	6104,910	8195,997
Քարտերով կատարված գործառնություններ					
Ծավալ (մլն. դրամ)	986,107	1,108,032	1,275,470	1,363,389	1,381,842
Քանակ, հատ	18800,105	20540,950	24824,677	27942,967	29994,635

Չեկերով վճարումների ծավալներն ու քանակը, ունենալով տատանողական միտումներ, 2016 թ. ուսումնասիրվող 5 տարիների առումով եղել են ամենացածրը համապատասխանաբար 4,6 մլրդ դրամ և 2059 հատ:

Ավելաու է պլաստիկ քարտերով անկասկած գործառնությունների քանակային (ավելի քան 2,9 անգամ) և ծավալային (2,4 անգամ) աճը, ինչպես նաև բնդիտարապես պլաստիկ քարտերով կատարված գործառ-

նությունների քանակային և ծավալային աճը՝ համապատասխանաբար 1,6 և 1,4 անգամ:

Հավելենք, որ այլ դեբետային գործիքներով վճարումներ (ուղղակի դեբետագրում) ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում չեն իրականացվել:

Ընդհանրացնելով նշենք, որ ըստ պաշտոնական տվյալների՝ 22-ում անկանխիկ վճարումները կատարվում են վճարման հանձնարարականներով, պահանջագրերով, չեկերով, վճարային քարտերով և էլեկտրոնային փողերով: 2016 թվականին անկանխիկ վճարումների ծավալը կազմել է 24,2 տրլն դրամ, իսկ քանակը՝ 28,2 մլն հատ: Վճարումների ծավալի գերակշռող մասը՝ 99,0%-ը, բաժին է ընկնում վճարման հանձնարարականներին, 0,9%-ը՝ քարտերով անկանխիկ գործառնություններին, իսկ մնացածը՝ չեկերին, պահանջագրերին և էլեկտրոնային փողերին: Վճարային գործիքների տարածվածության տեսանկյունից կարևորվում են վճարային քարտերը, որոնցով իրականացված անկանխիկ վճարումները կազմում են քննիմաստ անկանխիկ վճարումների քանակի 29,0 %-ը¹:

Այժմ վերլուծենք շրջանառության մեջ գտնվող վճարային քարտերի քանակը և դրանցով կատարված գործառնությունների քանակը և ծավալը:

Տվյալները ներկայացնենք համապատասխանաբար աղյուսակ 2-ի և աղյուսակ 3-ի տեսքով²:

Աղյուսակ 2

**Շրջանառության մեջ գտնվող վճարային քարտերի քանակը՝
ըստ 2012-2016 թթ.**

Վճարային քարտեր	2012թ.	2013թ.	2014թ.	2015թ.	2016թ.
ԱՐՔԱ քարտեր	492,126	564,503	546,509	548,521	521,273
VISA	520,703	652,398	712,211	789,150	587,671
MasterCard	264,539	299,815	320,653	344,365	416,147
Միջազգային այլ քարտեր	45,581	46,019	44,684	47,321	45,667
Ընդամենը	1,322,949	1,562,735	1,624,057	1,729,357	1,570,758

**Քարտերով կատարված գործառնությունների քանակը և ծավալը՝
ըստ 2012-2016 թթ.**

Վճարային քարտեր	2012 թ.	2013 թ.	2014 թ.	2015 թ.	2016 թ.
ԱՐՔԱ քարտեր					
Օպլալ (մլն. դրամ)	290,959	281,662	347,667	362,457	360,868
Քանակ	7,031,742	6,615,934	7,492,928	8,001,877	8,129,825
VISA					
Օպլալ (մլն. դրամ)	392,341	472,012	596,111	679,953	676,026
Քանակ	7,100,688	8,925,914	10,903,282	13,678,706	14,381,291
MasterCard					
Օպլալ (մլն. դրամ)	161,988	180,117	249,104	296,409	340,715
Քանակ	3,401,588	3,859,421	5,065,481	6,439,633	8,098,560
Միջազգային այլ քարտեր					
Օպլալ (մլն. դրամ)	70,727	75,888	81,924	101,235	32,658
Քանակ	1,074,069	1,116,940	1,361,032	1,627,691	676,272
Ընդամենը					
Օպլալ (մլն. դրամ)	916,016	1,009,679	1,274,806	1,440,055	1,410,268
Քանակ	18,608,087	20,518,209	24,822,723	29,747,907	31,285,948

Աղյուսակ 2-ի տվյալներից ակնհայտ է, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում շրջանառության մեջ գտնվող վճարային քարտերի քանակը շարունակաբար ավելացել է, քայքայությամբ վերջին 2016 թ.-ի: Համեմատության առումով նշենք, որ 2015 թ. քարտերի քանակը բազիսային 2012 թ.-ի նկատմամբ աճել է շուրջ 30,7 %-ով, իսկ 2016 թ.-ին՝ շուրջ 18,7 %-ով:

Աղյուսակ 2-ի տվյալներից նկատում ենք նաև, որ ԱՐՔԱ քարտի նկատմամբ բնակչության հետաքրքրությունն աճել է հասկալայն 2012-2013 թթ., սակայն 2014-2016 թթ. այդ հետաքրքրությունն աստիճանաբար նվազել է: Ընդհանուր առմամբ կարող ենք ասել, որ հետաքրքրությունը դեպի հայկական քարտատեսակը չափավոր աճ է ունեցել (մոտ 6,0 %):

Հակասակ պատկերն ենք տեսնում միջազգային քարտատեսակների դեպքում: Այսպես, VISA միջազգային քարտատեսակի քանակը շրջանառության մեջ շարունակաբար աճել է 2012-2015 թթ. ընթացքում (51,6 %), իսկ 2016 թ.-ին քանակը նվազել է կարևոր տարվա համեմատությամբ, սակայն այդուհանդերձ բազիսային 2012 թ.-ի համեմատությամբ շրջանառության մեջ գտնվող վճարային այս քարտի քանակը աճել է մոտ 13 %-ով: MasterCard-ի դեպքում շարունակական աճման միտում ենք տեսնում

¹ ՀՀ կենտրոնական բանկ «Հարստատի ֆինանսական համակարգը», 2016 թ., www.cba.am

² Աղյուսակը՝ ՀՀ կենտրոնական բանկի պաշտոնական կայք-էջ, www.cba.am

ուսումնասիրվող 5 տարիների ընթացքում (2016 թ. այս քարտատեսակի քանակը բազմապիս 2012 թ.-ի նկատմամբ աճել է շուրջ 57,3 %-ով):

Միջազգային այլ քարտատեսակների նկատմամբ բնակչության հետաքրքրությունը կարող ենք ասել, եղել է չափավոր, ինչը կարելի է բացատրել այս քարտատեսակների թանկ լինելու հանգամանքով:

Այդուսակ 3-ի տվյալներից ակնհայտ է, որ 2012-2016 թթ. ընթացքում ՀՀ-ում քարտերով կատարված գործառնությունների քանակի և ծավալի առումով ունեցել ենք աճ: Այսպես, 2016 թ. 2012 թ.-ի համեմատությամբ քարտերով կատարված գործարքների ծավալն աճել է շուրջ 495 միլիարդ դրամով (54,0 %), իսկ գործարքների քանակը՝ 68,1 %-ով: Համադրելով այս 2 ցուցանիշների դինամիկան կարող ենք փաստել, որ քարտերով կատարված գործարքների ծավալային աճը գլխավորապես պայմանավորված է այդ գործարքների քանակային աճով և ոչ թե մեկ գործարքի ծավալի աճով: Այսպիսով ընդհանրական առումով կշեք, որ ՀՀ բնակչությունը սկսել է աստիճանաբար ավելի շատ գործարքներ կատարել քարտերով, սակայն դեռևս յուրաքանչյուր գործարքի ծավալը փոքր է, այլ խոսքով՝ մեծ գումարների գործարքները դեռևս կանխիկ են:

ԱՆՎԱՆՆԻԿ ԴՐԱՄԱՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՅ-ՈՒՄ

ՈՐՈՒԵՐՏ ՍՈՍԻ ԶՈՉԱՐՅԱՆ

Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարան, ասպիրանտ

Համառոտագիր: Դրամաշրջանառությունը ցանկացած երկրի, այդ թվում Հայաստանի համար մեծ նշանակություն ունի հատկապես դրամավարկային քաղաքականության կարգավորման գործընթացում: Գոյություն ունի դրամաշրջանառության երկու տեսակ: Առաջինը կանխիկ դրամի, այսինքն՝ թղթադրամների և մետաղադրամների շրջանառությունն է, երկրորդը՝ անկանխիկ դրամաշրջանառությունն է: Ներկայացվող հոդվածում կատարվել է ՀՀ անկանխիկ դրամաշրջանառության դինամիկ փոփոխությունների վերլուծություն հիմնված վիճակագրական տվյալների վրա: Հետազոտությունն ամփոփված է տնտեսագիտական մեկնաբանություններով և եզրակացություններով:

Բանալի բառեր. *դրամաշրջանառություն, անկանխիկ շրջանառություն, վճարահաշվարկային համակարգ, դինամիկ վերլուծություն,*

դրամական փոխանցումներ, վճարային քարտեր, գործառնությունների քանակ, գործառնությունների ծավալ:

АНАЛИЗ ВРЕМЕННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ БЕЗНАЛИЧНОГО ДЕНЕЖНОГО ОБОРОТА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

РОБЕРТ СОСОВИЧ КОЧАРЯН

Национальный аграрный университет Армении, аспирант

Аннотация: Денежный оборот имеет большое значение для любой страны, включая Армению, особенно в деле регулирования денежно-кредитной политики. Существует два типа денежного обращения: первый - это движение наличных денег, то есть обращение банкнот и монет, а второй - безналичный оборот. В статье представлен анализ динамических изменений безналичного оборота Армении на основе статистических данных. Обзор обобщен экономическими комментариями и выводами.

Ключевые слова: *денежное обращение, безналичный оборот, платежная система, динамический анализ, денежные переводы, платежные карты, количество транзакций, объем транзакций.*

ANALYSIS OF TEMPORAL CHANGES IN THE NON-CASH IN CIRCULATION IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

ROBERT SOS KOCHARYAN

Ph.D. Student, Agrarian National University of Armenia

Abstract Money in circulation is of a great importance to any country, including Armenia, namely, in the process of regulating the monetary policy. Two types of money in circulation could be distinguished: first, cash in circulation, that is currency and coins in circulation; and second, non-cash in circulation. The article presents an analysis of the dynamics on Armenia's non-cash in circulation based on the statistical data. The study provides respective economic interpretations and conclusions.

Keywords: *Money in circulation, non-cash in circulation, payment system, dynamic analysis, money transfers, payment cards, number of transactions, volume of transactions.*

**ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՏԵԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

ՈՐՔԵՐՆ ԵՆՐԵՍԻ ԱՄՐԻՆՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայկյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող*

**«ԱՆԻՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՕԳՈՒՏԵՐԸ»
ՆԿԿՈՂԱՅՈՍ ԶՈՐԱՅԱՆԻ ՀԱՅԵՏՈՒԹՅԱՐ**

Նիկոլայոս Զորայանը առաջին հայ տնտեսագետն է, որը, ըստ էության, քննության առարկա է դարձրել քաղաքատնտեսության հիմնական կատեգորիաները և, որպես ազատամտական ուղղության ներկայացուցիչ, դրվատել արևմտյան տնտեսաձևի սկզբունքները: Տնտեսագիտությունը նրա լուսավորչական ծրագրի բաղկացուցիչներից է Ն.Զորայանի գլխավոր աշխատությունը՝ «Քաղաքական տնտեսության վրա տեղեկություններ», լույս է տեսել 1849-ին: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ հայ իրակաևության մեջ աշխուժանում էին դրամատիրական հարաբերությունները պայմանավորելով հասարակության պահվածքի նոր շփումների անհրաժեշտությունն ու ձևավորումը: Այդտեղից էլ աշխատության նպատակը այդ «ազնվիվ գիտության օգուտներուն աչք «հարկավոր գիտութեան» սկզբունքներին¹, վկայակոչելով Ժ.Բ.Մեյի այն միտքը, թե մինչև ժողովրդի մեծ մասը տեղյակ չլինի դրանց «ազգաց իրական օգուտ մը չի կրնար ընել»²: Եվ անհ նա ուրվագծում է տնտեսական գիտության ուսումնասիրության այն բաղադրիչները, որոնք պայմանավորում են ազգի տնտեսական բարեկեցությունը: Ինչպես հայտնի է, մերկանտիլիստները որպես հարստության աղբյուր հռչակում էին շրջանառության ոլորտը, ֆիզիոկրատները՝ այդպիսին դիտում էին գյուղատնտեսությունը, Ա.Սմիթը՝ տնտեսական գիտության մեջ մտցրեց այն պարզ գաղափարը, թե ժողովուրդների հարստության աղբյուրը աշխատանքն է: Ն.Զորայանի տնտեսական գիտության վերաբերյալ մտածողությունը ելևում է

հարստության ստեղծման մասին հենց այս վերջին ըմբռումից. «Այդ, ինչ կը տվորվեցունե՛ քաղաքական տնտեսությունը, - արդար ճամբով հարստանալ: - Ո՛րն է հարստանալու ընտրած արդար ճամբան. աշխատությունը: Քաղաքական տնտեսությունը մեզի կը տվորեցունե՛ նախ, որ հարստման ամենահարկավոր պատճառներուն մեկը աշխատությունն է, առանց անոր կամ հարստում չըլլար...» և ապա «թե որոնք են աշխատութեան նյութ տալու աղբյուրները, և անոնք ինչ կերպով բանեցնելու է որ աշխատողին ջանքը բեղմնավորելով հասարակության մեծամեծ բարիք ծագին»³: Պատմությանը հայտնի այլ մեթոդներով ինչպես օրինակ պատերազմների միջոցով ձեռք բերած հարստությունը, հասարակությանը մղում է դեպի չարիքների, ծուլության, հանիշատկությունների ու հակադրությունների ուղին: Աշխատանքը հարստության աղբյուր դիտելու Ն.Զորայանի դիտարկումը, առիթ չի կարող դառնալ այնպիսի բանաձևումների համար, թե նա հենում է դասական տնտեսագիտության արժեքի աշխատանքային տեսությանը: Դա եղել է ժամանակի տուրքը, երբ հայ տնտեսագիտական մտքի պատմաբանները պարզապես դրանով մարքսիզմի տնտեսական ուսմունքի հետ համարժեք հասկացություններ էին փնտրում տնտեսագետների հայացքներում: Ինչպես ավելի ուշ կենդանեք, նա բնավ չի եղել արժեքի աշխատանքային տեսության հետևորդը: Տնտեսական գիտության ուսումնասիրության ոլորտները շատ ընդգրկուն են և բոլորը թվարկել հեարավոր չէ, այնուամենայնիվ նա հասկանալի կարևորում է կպահտայի, մարդկանց «նյութական ու իմացական կարողությունների», տնտեսական ազատության, հարկահանության, սեփականության իրավունքի, «գործավարի ու ձեռնարկուի փոխադարձ առնչությունները կարգի կանոնի դնելու» հարցերը:

Ն.Զորայանի իր աշխատությունը սկսում է փոխանակության վերլուծությունից: Տնտեսական էկոլոյցիայի շրջաններում սահմանափակ էին մարդկանց պահանջումները: Մարդիկ միմյանց հետ հարաբերվելու կարիք չունեին, պահանջումներն բավարարումը կատարվում էր բնության բարիքների սպառման միջոցով: Մակայն, «Մարդուս պիտույքը շատանալու սկսած վայրկեանեն, ուրիշի օգուտիեանը չի կարոտիլ աննևար է»: Մարդն ամեն ինչ արտադրել չի կարող, ուստի փոխանակությունը դառնում է անխտապիելի, որպես «հանցիստ ապրելու ու միանգամայն քիչ աշխատելու հնարք»: Այսինքն, Ն.Զորայանը փոխանակությունը դիտում է ոչ միայն որպես պահանջումների բավարարման, այլև աշխատանքի խնայողության կարևորագույն պայման: Այն դառնում

¹ Նիկոլայոս Զորայան, Քաղաքական տնտեսության վրա տեղեկություններ, Կոստանդուպոլիս, 1849, առաջաբան:

² Նույն տեղում, էջ 336:

³ Նույն տեղում, էջ 328-329:

Լ տնտեսական գործունեության արդյունավետության բարձրացման, հասարակության պահվածքի հիմնարար հարաբերության ձևը, ինչպես տասնձին երկրների երեսում՝ մարդկանց, այնպես էլ երկրների միջև: Որքան ընդլայնվում են աշխատանքի հասարակական բաժանման սահմանները, այնքան մարդիկ ավելի շատ պահանջումները բավարարում են փոխանակության միջոցով, այնքան փոխանակությունը դառնում է «շահավոր»: Ազգերի միջև առևտուրը սահմաններ չի ճանաչում. «վաճառական ազգը բանաստեղծին երևելակայելը կըմանա, անոր սահմանը խիստ ընդարձակ է»: Իսկ դրա համար պահանջվում են որոշակի պայմաններ, որոնցից ամենագլխավորներից մեկը, ինչպես կասեր Դիդլեյ Նորսը, խաղաղությունն է. «Մարդիկ,- գրում է Ն.Ջորայանը,- հայտնի բան է, որ առանց վաճառականության կատարյալ բարեկեցության ու հանգստության մեջ չեն կրնար ապրիլ. ուրեմն շատ ցանկալի է, որ ազգերը իրարու հետ միշտ սիրով վարվեն, խաղաղությամբ իրարու հետ միանան, բայց դժբաղդաբար նախանը չարաշահությունը մարդու այն աստիճան կընկրացնե, որ շատ ատեն տակալի պատերազմներ կուզան՝ ազգաց մեջ եղած վաճառականությունը արյունահեղ թշնամություններով կըխափանեն, խաղաղությունը վաճառականության հոգին է»¹:

Առևտուրը հեշտացնող «ընդհանուր միջոցը» փող է, որը թույլ է տալիս լուծելու այն դժվարությունները, եթե փոխանակությունն իրականացվեր բնափրային հիմունքներով: Պարզապես շատ գործարքներ կմտալին չիրացված:

Հայտնի է, որ պատմականորեն իբրև փոխանակության միջոց օգտագործել են տարբեր ապրանքներ, որոնք սակայն չունեին ոսկու կամ արծաթի «հարմարություն»՝ Փողը ձևգտնան ու իբրև փոխանակության միջոցի վերաբերյալ Ջորայանի ծիսողությունները հանգում են հետևյալին. «... ոսկին, արծաթն ու պղնձը դրամներուն ամեն տեղ անցնելուն պատճառը վրայի դրոշմը չէ, այլ ըստ ինքնան յարդ մը ունենալնն է. և ասոր փորձն ալ սա է որ, երբ որ բանի մը հիկեղեց մեկտեղ հալեցնես ու ձայ մը ընելու ըլլաս ու ոսկերիչին տանես, թիչ մը պակասով գիներենի քեզի կվճարես: Նմանապես, պղինձը ինչ ձևով ըլլա, հարց մը ունի»:

Դրանի համար ոսկին, արծաթը ու պղինձը չի գործածված, մարդիկ ուրիշ նյութեր գործածեցին. և միևնույն հիմա ալ վարքենի ազգաց մեջ կը գործածին, ինչպես են տեսակ տեսակ խեցիներ, ծխախոտ (թուխուն), աղ, կտավ, կով, ձի, ցորեն, ամրոք, բեմլեռ, երկաթ և այլն: Բայց առանց մեկը

¹ Նույն տեղում, էջ 4-6:

² Նույն տեղում, էջ 10:

³ Նույն տեղում, էջ 13:

ուկիին, արծաթին ու պղնձին հարմարությունը չունին: Աստիճ ոչ կը կտորին, ոչ կը մաշին և ոչ կը փոխտին: Իրենց հարգին նայելով՝ թիչ տեղ կրնան. որչափ մանր ուզես կրնես բաժանել...: Սա այս պատճառներուն համար է, որ ոսկին, արծաթը ու պղինձը ամեն ազգ իրեն դրամ ըլլեր է»: Միակողմանի է ներկայանում այն կարծիքը, թե Ն.Ջորայանը փողը դիտում է միայն «շրջանառության հարմարության», այսինքն «փոխանակության միջոցի» տեսակետից: Նախ, ինչպես նկատել ենք, նա տեղին սահմանազատում է այն տարբերությունները, որ ածկա է ոսկու և արծաթի որպես փողի առավելությունները, փողի ֆունկցիա կատարող այլ ապրանքատեսակների նկատմամբ: Եվ, որ շատ կարևոր է, նա տեղին է, որ ոսկին ու արծաթը ունենալով ներքին արժեք, դրամական միավորի իրենց բաժանումներով որպես չափի մասշտաբ, օգտագործվում է այլ ապրանքների գնահատման՝ այսինքն դրանց համեմատական արժեքների չափակման համար՝ որպես արժեքային միջոց: Ինչ վերաբերում է թղթադրամին, այն իրական արժեք չունի ու «...թեպետ իբր իրական դրամ կտունեն կուտան, բայց իրոք դրամ չէ, այլ տեղը դրամ տալու խոստման զիր մը կամ մուրհակ...»²:

Ն.Ջորայանի այն միտքը, թե «Ասիկալ այնչափ ճշմարիտ է, որ հասարակորեն ոսկին արծաթեն գրեթե բան անգամ ավելի շատ ծախվով ու աշխատությամբ ձեռք գալուն համար, ոսկին ալ արծաթեն քան անգամ ավելի հարց ունի»³ միտքը հիմք է տվել այն հետևության համար, թե նա հարել է արժեքի աշխատանքային տեսությանը⁴: Մինչդեռ դրան անմիջապես հետևում է արժեքի աշխատանքային տեսությունը մերժող բացատրությունը. «Երբոր ցանկալի իր մը աշխատությամբ միայն կըստացվի, հարկավ մարդիկ այն իրը ստանալու համար կաշխատին. և հասարակաբար շատ հարց ունեցող բաներն ալ շատ աշխատությամբ ձեռք ինկած բաներն են: Ասիկե ոմանք սխալելով կարծեցին որ բանի մը հարցը՝ իր վրայ կատարված աշխատությունն առաջ էկած է: Բայց սա սխալ կարծիք է, ինչպես որ տնտեսական մեկը, սա հետևյալ օրինակով արևկ կը հաստատեն: Ըսենք թե երկու մկնորս ձուռ արտալու կերթան,

¹ Նույն տեղում, էջ 18-19:

² Նույն տեղում, էջ 20:

³ Նույն տեղում, էջ 31-32:

⁴ Ն.Գ.Գուլյանյան, Ուրվագիծ հայ տնտեսագիտական մտքի պատմության, Եր., 1959, էջ 196, Լ.Ռ.Թովմայան, Հ.Հ.Թամրազյան, Գ.Թ.Պապկյան, Հայ տնտեսագիտական մտքի պատմության ուրվագիծ, Եր., 1988, էջ 163-164: Այս հարցում ավելի իրավացի է Մ.Ջորայանը՝ տե՛ս Մ.Ե.Ջորայան, «Հայ տնտեսագիտական մտքի զարգացման ուրվագիծ», Եր., 1959, էջ 85-86:

ու անձրինն ու ցուրտին տակը՝ կաշխատին ձուկ բռնելու, հուսալով որ բռնածնին շատ ստակի վաճառեն: Բայց թե որ ասոնց մեկը՝ բոլոր զիշերը աշխատելեն ետևով միայն մեկ պզտիք ձուկ մը բռնե ու մեկայլը հարյուր հատ բռնելու: Ըլլա, կըրնա՝ մի առաջինը իր մեկ ձուկը՝ մեկային հարյուր ձկան զինովը ծախել: Թեպետ երկուրդին աշխատությունը մեկ եղած է, բայց անհնար է որ մեկ ձուկը՝ հարյուրին հավասար բռնե:

Հասնիս ճշմարտությունը հաստատելու համար ուրիշ պագուցյց մըն ալ սա է: Երբոր մեկը ճամբան զացած տեղը գոհար մը կը գտնե, անիկա ըստանալու աշխատություն չի քաշելուն համար այն գոհարին հարզը կրնա մի պակսի: Ուրեմն պետք է համոզվիք որ իրի մի հարզը իր վրա կատարած աշխատութենեն չէ, այլ այն իբր ըստ ինքեայն հարզ ունենալուն համար է որ մարդիկ անիկա շինելու կամ բուսցրելու համար կաշխատին»¹:

Ն.Ջորայան ավելի է հստակեցնում իր ասելիքը, թե արժեքի որոշման հարցում ինչ է ժառանգել տնտեսագիտական մտքի կոզմոտրոշումներից. «Ռատի ըսածներին հոս կրկին բովանդակելով կը նայիք որ իր մը հարզ ստանալու համար, խախ պետք է որ սահմանվոր կամ պակաս ըլլա: Երկրորդ, որինց կերպով ուրիշին ցանկալի բան մը ըլլա: Երրորդ՝ փոխադրելի ըլլա»²: Նա բերում է օրինակներ՝ ցույց տալու, որ արժեքի մեծությունը որոշող հիմնական գործոններն են հազվագյուտությունն ու օգտակարությունը: Նշված գործոնները տնտեսագիտական մտքի համար հատկապես բնորոշ են դարձել XIX դարի 70-ականներից սկսած: Մակայն, միաժամանակ հայտնի է, որ Գ.Ռիկարդոն արժեքի աշխատանքային տեսության իր իսկ որոշակի մոնիստական հայացքի նկատմամբ ունեցել է «կասկածներ և երկյուղներ», որոնք «արժեքի աշխատանքային տեսության պատմության մեջ ավելի կարևոր դեր են խաղացել, քան երա պզտիսով պելյումները»³: Մասնավորապես, նա նշում է ապրանքների փոխանակային արժեքի ոչ թե մեկ, այլ «երկու աղբյուրներ»՝ հազվագյուտությունը և աշխատանքի քանակը⁴: Առաջինը որոշում է չլերարդ-տարրվող ապրանքների արժեքը, իսկ երկրորդը՝ այնպիսի ապրանքների, որոնց քանակը կարող է ավելացվել մարդկային աշխատանքով և, որոնց արտադրության մեջ մրցակցությունը չի ներառվում որևէ սահմա-

նափակումների»⁵ և որ միայն այս վերջին դեպքում կարելի է խոսել ապրանքների համեմատական գների մասին:

Ն.Ջորայանը լավատեսյակ էր Գ.Ռիկարդոյի աշխատությանը և կրել է նրա հայացքների ինչ-ինչ ազդեցությունները:

Պիտենք աշխատավարձի հարցը: Նրա կարծիքով աշխատանքները լինեն «մարմնավոր» թե «մտավոր»՝ երկաթագործ, ոսկերիչ, բժիշկ թե իրավաբան, ունեն տարբեր դժվարություններ, սակայն դրանք չէ, որ պայմանավորում են աշխատավարձի չափը, այլ «կատարուած գործքին հարզը», «Ամեն տեսակ գործքի կամ աշխատանաց հարզն ալ, ուրիշ ամեն իրանց հարզին պէտ իրենց աշխատութենն կամ քջութենն կայսոված է: Բսկ մյուս մասով էլ պայմանավորված է մարդու «բնական հանճարով»: Միւս պէտ ակներն է, աշխատավարձը նույնպէս ենթակա է պահանջարկի ու առաջարկի, հազվագյուտության, սակավության կարգավորիչ ուժերին: Ն.Ջորայանի դիտողությունները միակզամայն տեղադրվում են դասական տնտեսագիտության ազատամտական հայեցության մեջ: Միւսպէս հայտնի է, XVII դարի Անգլիայում աշխատավարձը կարգավորվում էր օրենսդրական ձևով: Ժամանակի տնտեսագետներից Վ.Պետին ելալետ ուներ նրա այնպիսի մակարդակի սահմանում, որ աշխատողին կապահովի կենսամակարդակի նվազագույնով: Գրկնակի բարձրացրու բանվորի աշխատավարձը, առում էր Պետին, նա կրկնակի քիչ կաշխատի, «իսկ դա հասարակության համար նշանակում է նույնքան աշխատանքի կորուստ», հարստության կորուստ»: Տնտեսական զիտությունն այդ ժամանակաշրջանում, ինչպէս նկատում է Ն.Ջորայանը, դեռևս թույլ էր զարգացած, և միայն հետագա զարգացման և հատկապէս XIX դարում պարզ դարձավ, որ օրենքներ սահմանելը «ճարտարության զարգացմանը վնաս տային ուրիշ բանի օգուտ մը չունի»⁶: Եվ նա բերում է օրինակներ ցույց տալով, որ օրենքներով աշխատավարձի սահմանների որոշումը պարզապես ավելի շուտ կտանի գործարկության մաճին և տնտեսական արդյունավետության կրճատմանը, և ուստի «Աժան գինով քան ասոնը ու բան շինել տալուն ամենեն հարմար եղանակը՝ առնողն ու վաճառողը՝ աշխատողն ու աշխատացնողը՝ բոլորովին ազատ ձգիլն է, որ իրենց սակարկությունը իրենք ընեն, առան ու տված իրերուն վրայոք հարմար դատածին ուզեն ու

¹ Ն.Ջորայան, նշվ. աշխ., էջ 32-33:

² Նույն տեղում, էջ 31:

³ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе, М. 1994» с. 86.

⁴ Д.Рикардо, Соч., т. 1, М., 1955, с.33.

⁵ Նույն տեղում, էջ 34:

⁶ Ն.Ջորայան, նշվ. աշխ., էջ 35:

⁷ Вильям Петти, Экономические и статистические работы, М., 1940, с. 70-71.

⁸ Ն.Ջորայան, նշվ. աշխ., էջ 42:

տան, թե որ իրարու կը հաճին են՝ փոխանակությունների կատարեն, թե որ չեն կրնար հաճյալն ետ կենանս՝:

Համաձայն դասական տնտեսագիտության դոկտրինայի տնտեսական ազատությունը թույլ է տալիս հասնելու ոչ միայն անհատների, այլ նաև հասարակական բարեկեցության ընդհանուր աճին: Ազատ տնտեսական գործունեության առավելությունների վերաբերյալ ստորև բերվող մտքերը համապատասխանում են դասական տնտեսագիտության հայեցողությանը. «Վաճառական մը որչափ շահասեր ալ ըլլա, չէ կրնար հետամտության իշխանութենէն ազատի, որուն վճիռները՝ կառավարութեանց օրէնքներէն բոլորապատիկ ավելի հզոր ու ազոր են:

Արդարեւ երբ որ կառավարությունները մարդուս աշխատանքները ենդ օրէնքներով չեն կաշկանդեր, ազատ կըթողուն, երկրացիք իրանց զիտցած արհեստներուն կզբաղին, միևնույն տեսակի երող արհեստավորներուն թիվը կըջատնա, մեջերսին հետամտությունը կըծագի, ամեն մարդ կըջանա որ իր շինած բանը մյուսներէն աղէկ ու աժան լինելով իրեն քաշէ» կամ «Ուստի ազատ փոխանակության դրոշմներով մեկ կողմէն արհեստները կը կատարելագործին, մեկալ կողմէն ալ հաստունաները՝ ավելի առատ, աժան ու աղէկ ըլլալով՝ հասարակությունը ավելի բարեկեցիկ կըլլա: Անակ, որ գործավորաց բարոյական ու արհեստական կրթությանը հետ՝ ազատ աշխատություն մը եղած տեղը՝ անտարակայս մարդիկ ամենէն ավելի հաջգիտա ու աժան կերպով մը կապրին»:

Աշխատավարձի, որպէս եկամտի խնդիրն ածելով մ է երկրում ստեղծված հարստության բաշխման հարցի հետ: Մակայն, նախ խնայողության մասին: Ա.Ջորայանի կարծիքով խնայողությունը պետք է դառնա հասարակության պահպանի կարևոր հատկանիշներից մեկը, կյանքի ամեն տեսակ պատահարների, ճակտողությունների դիմակայելու համար: Ուստի խնայող մարդը «իր ծախքը իր վատակին համեմատի», սովորի «չափավորության, բավականասիրության ու պարզության», ինչպէս ասում է Դ.Ռիկարդոն, «Մարդու սեղանը որչափ շեն ըլլա, մտած ժամանակ՝ սնտուկն ալ այնչափ դատարկ կըլլա»: Ժամկալություն ամեն մի բանական մարդու համար պետք է լինի ուղեցույց, որը նրան կապահովի բարեկեցություն, ինչպէս նաև հարստություն: Հասարակությունը միշտ էլ չարակամ վերաբերմունք է ունեցել հարուստ մարդկանց նկատմամբ կարծելով, որ «եթե հարուստ մարդոց ձեռքն իրենց հարստությունը առնվի ու աղքատաց մեջ բաժանվի, ու անկէ ետեվ նորեն հարստանալու

մեկուն թող չի տրվի, աղքատաց վիճակը ավելի աղէկ կըլլա»¹: Ա.Ջորայանը մերժում է նման սոցիալական դոկտրինան, նախ, որ հավասարության սկզբունքը երկար պահպանվել չի կարող, և տարբեր պատճաններով պայմանավորված այն միայն խախտվեր: Եվ ապա հարստության այդպիսի մասնատումը խիստ բացասական հետևանքներ ունենալով ձեռնարկատիրական գործունեության վրա, չէր նպաստի սոցիալական հարցի լուծմանը: Դ.Ռիկարդոն, ով կարծիքով աշխատավարձի կարգավորումը պետք է թողնվի «ազատ մրցակցությանը» և հանդես էր գալիս պատասխանատու աղքատների մասին օրենքի ընդունման դեմ, ասում էր, թե «փոխանակ աղքատներին հարուստներ դարձնելու, կարծես թե նպատակ ունենալու» հարուստին աղքատներ դարձնելու»²: Այդ նույն ոգով Ա.Ջորայանը նկատում է, թե հարստության բաժանման արդյունքում «Իրավ է, որ հարուստը կաղքատանա, բայց աղքատին ալ վիճակը աղէկ ըլլանուն տեղը՝ առավել գեշ կըլլա»³:

Իսկ իրականում միշտ էլ հասարակության մեջ տեղի է ունենում «անուղղակի կերպով» հարստության բաշխում, որով հարուստները աղքատներին մասնակից են ունենում իրենց եկամուտներին, հիմնում են մեծ գործարաններ, մշակում մեծ հողատարածություններ, ընդլայնում անտարական գործը, կատարելագործում արհեստները (որն անհնար է փոքր հարստությունների ժամանակ), դրանով իսկ «ընչևէ մարդոց եկամուտ, փոխ անողներուն վատակ, գործավորներուն վարձ, ու հասարակության ալ առատություն, աժանություն ու վայելքը կբերեն»⁴:

Ա.Ջորայանն ի վերջո հանգում է մի հետևություն, որի ուղեցույցը շահերի ներդաշնակության տեսությունն է: Համընդհանուր ազատության պայմաններում հասարակությունն իրար կապող սկզբունք սոցիալական շերտերի միջև ոչ այլ ինչ է, քան փոխանակվող ծառայությունների ամբողջություն: Հասարակության բարոյական կողերը պետք է հիմնված լինի ոչ թե անհանդուրժողականության, այլ համերաշխության վրա. «Երբ որ հոյակապ ու ամուր պարիսպը մը կը տեսնենք, անոր մեջի ամեն քարերը մեծ կամ անեղ մանր են: անոց մեջ խիստ մեծն ալ կը, միջակն ալ, խիստ մանրն ալ, ու ամենուն մեկէն միավորությամբ՝ այն հաստատուն պարիսպը կը շինվի: Ասանկ ալ, մարդկային ընկերությունները միայն հարուստ մարդիկներն կամ միայն աղքատներն չեն շինվիր, այլ նախախնամությունը անակ տեսրիներ է, որ կերպ կերպ պետքերով

¹ Նույն տեղում, էջ 44:
² Նույն տեղում, էջ 44-46:
³ Նույն տեղում, էջ 24:

⁴ Նույն տեղում, էջ 50:
⁵ Д.Рикардо, Соч., т. 1, М., 1955, с.95.
⁶ Ա.Ջորայան, նշվ. աշխ. էջ 54:
⁷ Նույն տեղում, էջ 57:

հարուստ ու աղքատը իրարու հետ կապին: Անոր համար, ամեն բարեկարգ ընկերության մեջ, հարուստն այ տեղ ունի, միջակն այ, աղքատն այ:

Ուրեմն ցանկանք, որ ամեն տեղ ստացաճաճ ապահովություն գտնեն. հարուստ աղքատ ամեն մարդ իր ինչիցը տերը ըլլա, համեստ ու աղքատ ճամբով ամեն մարդ կրցածին չափ վատասկի, ու իր վատասկն այ հարմար դատած ճամբովը ծախե, առանց ուրիշին վնասելու»¹:

Հարստության տևողման հարցի Ն.Ջորայանի դրվածքը իր շատ կողմերով անչվում է կապիտալ հասկացության հետ: Հասարակության մեջ վերջինիս վերաբերյալ եղել ընկալում է դրսևորվում, այն հաճախ նույնացնելով դրամի (դրամազվի) հետ: Մինչդեռ իր ընդգրկումների մեջ այն շատ «ավելի ընդարձակ էնանակություն ունի», որպես «կուրթական կամ անկուրթական բոլոր այն միջոցները, որ կենաց հարկավոր եղած բարիքը հաստատելու պետք կըլլան»²: Մրանց մեջ մտնում են և ձկնորսի նավակը, և հյուսնի սողոցը և երկաթագործի գործիքները, մարդու կուրթական ուժը՝ հմտությունը, արվեստը և այլն: Նա նշում է կապիտալի բաժանումը հիմնական և շրջանառու մասերի, սակայն հարստության տևողման հարցում ընդլայնում արտադրողական ուժեր հասկացության սահմանները, երա մեջ ներառելով «կուրթական կամ անկուրթական» միջոցները, որոնք ծառայում են ազգի հարստության տևողմանը:

Որքան ավելին լինի կապիտալը, այնքան մեծ կլինի մարդկանց աշխատելու հնարավորությունը: Հարուստների կողմից «վատասկաբեր գործերու վրա» կատարած սկզբնական ծախքը, շրջապատույթի վերջում «ծախսված դրամն ավելին կբերե ու տեսնելով այն գործին ձեռք զարնողին հարստությունը կավելացնե»³: Եվ այդպես տարեց-տարի շրջապատույթների արդյունքում ընդլայնվում է արտադրությունը և ավելանում ազգային հարստությունը: Ն.Ջորայանը այս առումով վկայակոչում է Թուրքոյի խոսքերը. «Երկրի մը ընչից (կապիտալից-Ռ.Ս.) շրջաբերությունը մարդոյս մարմնոյն մեջ այլան շրջաբերությանը կը նմանի» և ընդհանրացնում, թե «Հիրավի, արյունը մարդոյս մարմնոյն կենդանությանը համար որչափ հարկավոր է են ինքն այ ընկերական մարմնոյն բարեկեցությանը համար՝ նույնչափ պիտանի են»⁴:

Ինտելով հասարակական կյանքում միացյալ ուժի կամ, ինչպես ինքն է անվանում, «ընկերության մասին», նա դա համարում է ցանկացած գործունեության հաջողության երաշխիքը՝ առավելապես արտադրության

մեջ և առևտրում: Այն թույլ է տալիս միավորելու հարստացման երկ տարրերը՝ զիտությունը, աշխատությունը և կապիտալը (խեյթ, ուժ, ինչպե՝ Ն.Ջ.): Այդ է վկայում Եվրոպայի հասարակական զարգացման հետազոտիչը: «Ընկերական ոգու» արմատավորումը հայկական կյանքում, թույլ կտա լուծել առանձին տնտեսական միավորների հնարավորությունների սահմանափակության խնդիրը⁵:

Մերենաները լինելով կապիտալի բաղկացուցիչը, կարևոր նախադրյալներ են հանդիսանում հասարակության բարեկեցության համար: Եվ վատասկար պիտի դիտել այն հայացքը, թե մերենաները բացասական ազդեցություն են ունենում կրճատելով զբաղվածությունը: Ն.Ջորայանը նշելով մերենայական արտադրության բերած առավելությունները, հարցը դիտում է երևույթի արժեքավորման ընդհանուր չափանիշների դիրքերից հակառակ տեղ գտած հետահայաց նկրտումներին. «աշխարհիս մեջ կատարյալ բան չկա, ու մասնավոր թաղաքական վիճակին մեջ մեզի ավելի ընդհանուրին օգուտը պետք է, քան թե մասնավոր մարդկանց շահը, իսկույն կը ինկամտիք, որ մերենայից գործածությանը դեմ խտաված խոսքերը մտիկ ընելու բաներ չեն»⁶: Բայց զբաղվածությունը կապված է նաև մի այլ խնդրի ազգաբնակչության աճի հետ: Համաձայն մերկանտիլիզմի դոկտրինայի որքան երկրի բնակչությունը շատ է, այնքան երկիրը հզոր է, որ «ամենևն հարուստ տերությունը ամենևն շատ ժողովուրդ ունեցողն է»: Նույնիսկ բնակչության աճը խթանելու նպատակով, ինչպես, օրինակ, Անգլիայում, երբխաներ չուներողների վրա հարկեր սահմանեցին: Բայց տնտեսական զիտությունը սովորեցնում է երևույթները գնահատել որոշակի իրական կապերի մեջ, մասնավորապես, «որ այս ժամանակը միայն ժողովուրդը մը իր երկրին իր տերությանը օգուտ կընե, երբոր կրնա ինքնզինը իր աշխատությանը ապրեցնել, իր կեանքը ուրիշի բեռ չըլներ, կամ իր սպասածին փոխարեն ինքն այ իր աշխատութան պըտուղովը կը հարստացնե: Ռուսի առանց այս վերջի պայմանը մեջ բերելու, անսարքեր կերպով մը բազմամարդության խրախույս տալը տնտեսական օրինաց դեմ գործ մըն է»⁷: Ազգի անհամապատասխանությամբ պիտի բացառրել արտազարթի ու քաղաքական խռովությունների դրսևորումները: Բայց տնտեսական լեզվով ստան երևույթի ու ելույթայն այդ անհամապատասխանությունը, մի այլ կարևոր իմացական կողմ ունի. «անանկ երկրին մեջ հարկավ գործավորներուն շատութենն մեջերինն հետամտություն մը կը պատճառի, վարձուած գինը կը նվազի,

¹ Նույն տեղում, էջ 60-61:

² Նույն տեղում, էջ 74:

³ Նույն տեղում, էջ 62-63:

⁴ Նույն տեղում, էջ 70:

⁵ Նույն տեղում, էջ 153-157:

⁶ Նույն տեղում, էջ 83-84:

⁷ Նույն տեղում, էջ 178-179:

ու հետևաբար այ շատերուն վրա ընդհանուր չբավորություն մը կը բուսանա...»¹, դրանով իսկ իջեցնելով աշխատողների կենսամակարդակը: Ինչպես մեքենաների կիրառման, այնպես էլ ազգաբնակչության աճի հարցերում Ն.Ջորայանի հայացքները աղերսներ են հայտաբերում ինչպես Մայթուսի, այնպես էլ Միսոնոնդու տեսության հետ: Երկուսն էլ, ի վերջո, նպատակ ունեն հաստատել հավասարակշռություն հարստության (եկամուտների) աճի և բնակչության աճի միջև: Նա խոսում է մահացության աճը պայմանավորող և այն կրճատող ինչ-ինչ գործոնների մասին, իբր ընդհանուր բնութագրություններում դասակարգելով նշված տեսնագետների հայացքներին. «... աներկբայեյի կերպով մը հիմնվու տոտեսակները աղէկ հաստատեցին, որ մեկ կողմէն մարդիկ հետզհետէ յանչափ բազմանալու վրա են ու մյուս կողմէն այ կերակուրը հետզհետէ կը պակասի, ուստի մենք այ կամ պետք է որ մարդկանց շատանալուն չըցանկանանք, կամ հետզհետէ կերթած կերակուրներու չափը ըջացունենք»²: Եվ որովհետև կերած կերակուրներու չափը քիչցունելը անևար է, ուստի կը պարտավորինք որ խոհեմության թելադրած ամեն ըզոշությունները ընելով՝ մարդկանց չափը միշտ կերակրող չափին համեմատ ընենք, կամ որ նույնն է սնունդնիս օր օրի աստա ընկելու աշխատինք»³: Ուստի կատարությունների քաղաքականությունը պետք է համապատասխանի այն «բնական ու խոհեմ կանոնին», համաձայն, որի «Կերակուրը պետք է բազմամարդ դրութենէն ասոց ըլլա և ոչ թէ բազմամարդութունը թան գկերակուր»⁴:

Մերժելով «հասարակաց» կամ այլ ձևերով գոյություն ունեցող սեփականության իրավունքը, նա հռչիկ նկատմամբ մասնավոր սեփականությունը համարում է գյուղատնտեսության զարգացման ստեղծագործ ուժի պայմանը, որն իր թերություններով հանդերձ «մարդկային ազգին բարբոթայանը» առատ աղբյուրներուն մեկն եղած է»⁵: Նա որոշ դիտողություններ է կատարում ռենեսանսի կամ ինչպես ինքն է անվանում «հաս»-ի ասացացման վերաբերյալ: Հողի սեփականատերերը հաճախ ոչ թէ իրենք են մշակում հողը, այլ վարձակալությամբ տալիս են մշակելու ուրիշներին. «Ինչպես որ դրամը վարձողը իր վաստակին մեկ մասը՝ իբր շահ դրամին տիրոջ կուտա, ասանկ այ ուրիշի կալուածը վարձողը իր ըրած վաստակին մեկ մասը իբր հաս՝ կալվածին տիրոջը կուտա...»⁶: Ռենեսանսի

ասացացումը նա պայմանավորում է հողերի «արգասավոր ու միանգամայն սահմանավոր ըլլալու» հետ: Նրա դիտողություններն այս հարցում յիստ կցկտոր են:

Ն.Ջորայանը արժարձումներ ունի նաև պետության կարգավորման ոլորտերի հանդիսացող հարկերի, երկրի անտարալին հաշվեկշիռի և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Անդրադառնալով հարկերի անհրաժեշտության ինդիքն որպես անհրաժեշտ եկամուտների պետության հայտնի ֆունկցիաների իրականացման համար, նա ընդհանրացնում է. «Ուրեմն հարկը՝ ժողովրդին իր պաշտպանությանը գինն է, որ իր կառավարությունը կը վճարէ»: Ինչպես նկատել ենք Ն.Ջորայանը փոխանակություն դիտում է որպես հասարակական պահվածքի գլխավոր հատկանիշը: Մի սկզբուեք, որը գործում է բոլոր ոլորտներում, հարկային հարաբերություններում նույնպես՝ պետության և քաղաքացիների միջև. «Մարդիկ, ընդհանրապես ամեն արվածնուն դեմ բան մը անելու տրված ըլլալուն, երբ կնային, որ կառավարության վճարած հարկերուն փոխարեն ուրիշ կուրթական բան մը չեն աներ, կամ իրենց հաճոյք մը չեն գզոր, սիրտերնին կը նեղանա, կը կարծեն որ այն ըրած ծախքերին՝ ուրիշ բոլոր ըրած ծախքերին տարբեր է, անպիտան է, կամ ինչպես կըսեն ծովը նեղեցին, բայց հոս մեծապես կը սխալին: Այս ծախքն այ մյուս ամեն ըրածնուն նույնն է, կամ ավելի լավ մը ըսեմ, աս այ ուրիշ ամենուն պէս փոխանակություն մըն է»⁷:

Արդարև, հացագործին, մսավաճառին, դերձակին, հիվանդ դրամ կուտաս վանագի, քեզ կը կերակրեն, կը հազվեցնենք են ու կը բնակեցնեն: Նամանպես երաժշտին, բժշկին ու դերասանին դրամ կուտաս, վանալի քեզի բժշկություն կամ զգեստը կուտաս: Ահա նույնպես այ կառավարության ուժը կուտաս, որ բոլ տասցածքը, կենտր ու ընտանիքը պահե... ամեն մարդ պարտական է անիկա վճարելու»⁸: Ակներն են հեղինակի մտածողության տեսական ակունքները:

Ինչեղով ազատ առևտրի կողմնակից, նրա համար անընդունելի է մերկանսիխիստների ուսմունքը, որը ազգի հարստությունը նույնացնում էր երկրում եղած ազնիվ մետաղների քանակի հետ: Ուստի նա ծիծաղելի ու աննիման է համարում անտարական հաշվեկշիռի վերաբերյալ կառավարությունների վարած քաղաքականությունը, ոսկու և արծաթի ներհոսքն ավելացնելու ինչ-ինչ միջոցառումները, որոնք ոչ այլ ինչ էին, քան «ճշմարիտ հարստության ինչ ըլլալը չճանաչելու» հետևանք, իսկ դրանք

¹ Նույն տեղում, էջ 182:

² Նույն տեղում, էջ 189-190:

³ Նույն տեղում, էջ 190:

⁴ Նույն տեղում, էջ 104:

⁵ Նույն տեղում, էջ 105:

¹ Նույն տեղում, էջ 108:

² Նույն տեղում, էջ 91:

³ Նույն տեղում, էջ 92-93:

«բոլոր այն նյութական բարիքը, կամ այն օգտակար իրերը պիտի իմանանք, որիկից կերպով մարդուս պետքերը լեցնելուս կծառայեն (որպես սպասման առարկաներ կամ արտադրության միջոցներ – Ռ.Ս.)»¹:

Ազատ առևտրի դոկտրինայի ճշմարտացիությունը ցույց տալու համար ես բազմաթիվ վկայակոչումներ է կատարում Սեյից:

Հայտնի է, որ ըստ դասական տնտեսագետների հասարակական շահը անհատական շահերի գումարն է: Հզուտմը անձնական շահի բավարարմանը համապատասխանում է քնդիանուրի շահին: Այսինքն, եթե բավարարվում է անձնական շահը, եշանակում է բավարարվում է նաև հասարակական շահը: Մա արդեն քնդիանուր սկզբունք է, որը տարածելի է բոլոր ոլորտների վրա: Հենց այդ դիտարկումից էլ Ն.Ջորայանը գրում է, թե «ամեն մարդուս իր անձնական շահը՝ առհասարակ անվրեպ երաշխավորող մըն է իր հաջողությանը համար միշտ զինքը մտադիր ընելու, և որովհետև ստույգ գիտենք այլ որ միշտ որև իցե ազգի մը վաճառականաց մեծ մասը՝ իր գործքը գիտև, հայտնի վնասներու մեջ զինքը չի վնեք, ուստի կրնանք թե տեսական և թե գործնական կերպով հաստատել, որ ազատ վաճառականությունը՝ ազգի մը բարորությանը մեկ առատ աղբյուրն է, կամ որ նույնն է առևտրական կշիռը բոլորովին վնասակար դրություն մըն է, ու մնաձվանդ սուտ ու հաստատուելն այլ անհնար է...»²: Այնուամենայնիվ, ես առանձին դեպքերում անհրաժեշտ է դիտում հայրենական արտադրության ու առևտրի հովանավորչական միջոցների «խիստ օգտակար ու ազգին այլ շատ շահավոր» բաղարականության կիրառումը³:

Ն.Ջորայանը գործել է մի ժամանակաշրջանում, երբ հայ իրակա-
նությունն ընդառաջ էր գնում դրամատիրական հասարակարգի տնտե-
սաձների ձևավորմանը: Երա «Քաղաքական տնտեսության վրա տեղե-
կություններ» աշխատությունը որոշակի արժեք է ներկայացնում նոր
տնտեսաձներին բերող տնտեսական մտաձորության կազմավորելու
գործում:

¹ Լույս տեղում, էջ 203:

² Լույս տեղում, էջ 217-218:

³ Լույս տեղում, էջ 233-234:

«ԱՆՆԻՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՕԳՈՒՄՆԵՐԸ» ԼԻՎՈՂԱՅՈՍ ՉՈՐԱՅԱՆԻ ՀԱՅԵՑՈՒԹՅԱՍ

ՈՐԲԵՐՏ ՆԵՐՏՍՎԻ ՍԱՐԻՆՅԱՆ, *տ.գ.դ., պրոֆեսոր*

ՀՀ ԳԱՄ Մ.Քոթայանի անվան տնտեսագիտության

ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող

Համառոտագիր: Նիկողայոս Ջորայանը գործել է XIX դարի կեսերին: Եա առաջին հայ տնտեսագետն է, որը, ըստ էության, քննության առարկա է դարձրել բաղաբառտնտեսության իմասական կատեգորիաները և, որպես ազատամտական ուղղության ներկայացուցիչ, դրվատել արևմտյան տնտեսաձնի սկզբունքները: Տնտեսագիտությունը երա լուսավորչական ծրարի բաղկացուցիչներից է: Եա ուրվագծեց այն բաղադրիչները, որոնք պայմանավորում են ազգի տնտեսական բարեկեցությունը:

Հոգվաձում ժամանակի տնտեսագիտական ուսմունքների գուզահե-
ներում քննության են ներթարկվում երա հայացքները հարստության աղ-
բյուրների, փոխանակության, աշխատավարձի, բաշխման, սեփականու-
թյան իրավունքի և այլ հարցերի վերաբերյալ:

*Բանալի բառեր. աշխատանքի բաձանում, փոխանակություն, աշխատավարձ,
բաշխում, կապիտալ, սեփականության իրավունք,
պահանջմունքներ, առևտրային բաղարականություն:*

ВЗГЛЯДЫ НИКОГАЕСА ЗОРАЯНА «ВЫГОДЫ БЛАГОРОДНОЙ НАУКИ»

РОБЕРТ НЕРСЕОВИЧ САРИНЯН, *д.э.н., профессор*

главный научный сотрудник Института экономики

им. М.Котаяна НАН РА

Аннотация: Никогоес Зораян творил в середине XIX века. Он был первым армянским экономистом, который основные категории политэкономии сделал предметом исследования, и как представитель либерального направления восхвалял принципы западных экономических форм. Экономическая наука является составной частью его просветительской программы. Он указал те составляющие, которые обуславливают благосостояние нации.

В статье в параллелях экономических учений того времени подвергается критическому анализу его взгляды на источники богатства, обмен, распределение, заработную плату, право на собственность и т.д.

Ключевые слова: разделение труда, обмен, зарплата, распределение, право собственности, капитал, торговая политика.

"THE BENEFITS OF THE NOBLE SCIENCE" FROM THE VIEWPOINTS OF NIKOGHAYOS ZORAYAN

ROBERT NERSES SARINYAN, *Doctor of Sciences (Economics), Professor
Chief Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia*

Abstract: Nikoghayos Zorayan worked in the mid-nineteenth century. He was the first Armenian economist, whose research objective, per se, was to examine the main categories of political economy, and as a representative of the liberal branch commended the principles of Western economic forms. The Economics as a discipline is an integral part of its knowledge disseminating and/or sharing agenda. He highlighted those components that explain the economic wealth of the nation.

The article critically analyzes his views on the sources of wealth by comparing them with the economic doctrines of the stated period.

Keywords: *Division of labor, exchange, salary, distribution, property rights, needs, trade policy.*

ՈՌՈՒՆԵՐՆԵՐՍԻ ՍԱՐԻՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ.Բոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՀԱՐՅԱՆ (տնտեսագիտական մտորումներ)

Նշանավոր պատմաբան Լեոն «Մտեփանոս Նազարյան» մենագրության առաջին հատորը ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Մի ընդհանուր ակնարկի գցելով Նազարյանցի մտտենագիտական գործունեության վրա, ինչ կոտենենք: Այդ գործունեությունը ինքնուրուիցն այնքան նշանավոր չէ, որ կարողանանք նրան հարստություն համարել մեր գրականության համար: Այն, ինչ տվել է Նազարյանցը իր գրքերում ոչ մի առանձին ինքնուրույնություն ունի, ոչ մի առանձին տաղանդի կեյք է գրում իր վրա...:

Եվ Նազարյանցը շուտ կմոռացվեր...: Բայց նա չէ մոռացվել և չի պիտի մոռացվի, որովհետև տվել է նաև «Հյուսիսափայլը»:

«Հյուսիսափայլ» Նազարյանցը մի խոշոր անձնավորություն է մեր գրական վերածնության արշավույսին¹: Ոչպես եկատում է գրականագետ Ռ.Նանույանը, «հայ ազգային լուսավորական շարժման պատմության մեջ» նրա մասնակցությունը եղել է ընդգրկուն², իբրև «համապարփակ սեփականություն», ոչ պատահականորեն պայմանավորելով և՛ գրականագետների, և՛ պատմաբանների, և՛ փիլիսոփաների, և՛ տնտեսագետների անդրադարձը նրա հայեցողության տարբեր շերտերին: Սույն հոդվածի քննության առարկան Նազարյանի տնտեսագիտական հայացքներն են: Չի կարելի ասել, թե նրա տնտեսական հարցերի արծարծումները զրկած են պրոֆեսիոնալ մակարդակով, այնուամենայնիվ որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում ժամանակի հայ տնտեսագիտական մտքի բնութագրության տեսակետից:

«Ոչ է վաճառականության խորհուրդը ընդհանրապես...» հոդվածում Նազարյանը, հիմք ունենալով եվրոպական տնտեսական ուսմունքների մերկանտիլիզմի և ֆիզիոկրատների առաջադրույթները, թե տնտեսության որ ճյուղին վերապահել առաջությունը վաճառականությանը, թե՛ նրկրագործությանը, գրում է. «Ամենին անխել բան է այն վիճարանական խնդիրը, արդյոք էրկրագործությունը, թե՛ վաճառականությունը ավելի

¹ Ամսագիրը հիմնադրել և խմբագրել է Ս.Նազարյանը 1858-1864թթ.:

² Լեո, Մտեփանոս Նազարյան, I հատոր, Թիֆլիս, 1902, էջ 223-224:

³ Ռուզան Նանույան, Մտեփանոս Նազարյան, Երկերի ժողովածու, Ե., 1996, էջ 5:

մեծակշիռ էր: Երկուքը նա հավասարապես խորհրդավոր են, և միևի հետ մնալը կամ առջե գնալը առաջացնում է վնասակար կամ օգտակար ազդեցություն մյուսի վրա: Ցանկությունը հաջողություն տալու երկրագործության, վնասելով ֆաբրիկաներին, պիտոյ է ընծայել այն մարդերի անձնական շահասիրությանը, որ, թեպետ փոխկապված էին որպիսությունը, այնուամենայնիվ կկամենային իրանց կալվածներինց ավելի արդյունք քաղել վնասելով, կամ թե պիտոյ էր այդ բանը տալ տգիտությանը թե ինչ փոխադարձ ազդեցություն միմյանց վրա ունենի երկրագործությունը և վաճառականությունը»¹:

Տնտեսության երկու նշված հաստիվաների զարգացումը ֆունկցիոնալ իմաստով ենթակա է հավասարակշռության սկզբունքին, եթե երկրագործությունն արտադրում է ավելի շատ արդյունքներ, քան անեղածնշտ է երկրի պահանջների համար, ապա ավելի շահավետ է ավելցուկի իրացումը «առաջադեմ ազգերի վաճառահանդեսների մեջ շահավետությամբ ծախել, և դրա փոխանակ այն աշխարհների պատրաստած բաները ներս բերել իր աշխարհի մեջ»²:

Աղիաներապես, տնտեսական հարցերի վերաբերյալ Նազարյանի շարադրանքը հաճախ թուցիկ բնույթի դիտողություններ էին, ավելի շուտ առաջադրույթներ, որոնք թեև վերլուծական վավերացումներ չեն ստանում, այնուամենայնիվ վկայում են դրանց ակունքների նրա լավատեղյակության մասին: Այսպես.

- «Եվ որովհետև գյուտերը, ֆաբրիկագործությունը և գիտությունը սահման չունին, այս պատճառով մի բազմաբարձրված աշխարհ երբեք տեղիք չունի վախճանալ ժողովրդի բազմախալուց»³,

- «Մերենաները թեթևացնում են ապրանքի պատրաստության ծախքը (ինքնարժեք-Ռ.Մ.), և հեշտությամբ էժան գնով ճարելու իր համար կեցության հարմարությունները, շատացնում է նոցա գործածությունը, և նոքա որ մի անգամ շահվել էին արծաթ, շուտով լայնացնում են իրենց գործի շրջանակը և մեծացնում իրենց հարստությունը»⁴,

- «...մի անգամ հաստատված զանազանությունը ունեվորության մասին, ոչ թե միայն անբաժանելի է մարդկային բնությունից, այլ թե իմաստուն նախատեսություն է նրա օգտի համար, որովհետև հարստությունը որով բազդավորվում են մի մի մարդիկ, ընդհանուր օգտի համար

են և դեռում մի փոքր բան ավելի, քան թե հարկավոր էր բուսական կարոտության համար...»¹:

- «... մի ազգ իր իսկական առևտրական գորությունը ստանում է միշտ սակավ մարդերի ձեռքից, որ ունենալով իրանց մեջ առանձին հասկացողություն, գիտեն ամենայն պատեն միջոց ըմբռնել և օգտակար կացուցանել»² և այլն:

Մ.Նազարյանը ազգի բարեկեցությունը կապում է «վաճառականության և ֆաբրիկագործության առաջադիմության», «գույքի կուտակության կրթյալ ընկերությունների» հետ: Նշելով մրցակցության էջանակությունը երկրի հարստության աճի, ձեռնարկատիրական գործունեության աշխուժացման համար, միաժամանակ նկատում է, որ մրցակցության հետևանքով հարստության կենտրոնացումը սահմանափակ թվով մարդկանց ձեռքում, իր բացասական հետևանքներն է ունենում չուննոր խալի վրա: Եվ այս իմաստով նա տնտեսական-ազգային շահերի ներդաշնակությունը կառուցում է «միջին դասակարգի» գաղափարի վրա, ի դեպ վերջինս ուղեկցել է հայ տնտեսագետների հայեցողությունը նաև հետագա տասնամյակներին: «Մի այլ անհարարություն, - գրում է Մ.Նազարյանը, - որ առաջանում է հարստության չափազանց կուտակությունից մի քանի վաճառականների և ֆաբրիկատների ձեռքում, այն է, որ ժողովրդի միջին դասակարգը քանդվում է ժողովրդի առավել մեծ մասը դառնում է հասարակ մշակ և սակավաթիվ հաջողակ մարդիկ չափից դուրս բարձրանում են: Բայց խոսելով իսկապես, ժողովրդի միջին դասակարգը առավել խորհրդավոր է այն պատճառով, որ նա է ազգային իմացակալության առաջ տանողը, և եթե նա բավական բազմաթիվ է, ապա լինում է մի հսկող պահապան ստորին ժողովրդակարգերի սեփականության վրա և հակառակ նոցա տարապայման ձգտողություններին: Առանց մի միջին ժողովրդակարգի բոլոր ջանասնարությունները և գյուտերը դադարում են, բազմաթից ժողովրդը չէ գտնում բավական պարպումներ, այս բանը դարձյալ, նայելով աշխատավոր մարդկանց սակավությանը, փոքրացնում է պիտույքների գործադրությունը, որպես և նոցա մեջ, որ առանց աշխատանքի շրջում էին այս կողմ ու այն կողմ, գարթնեցնում է հոծարություն թողնել և հեռանալ հայրենի աշխարհից և առհասարակ գործացնում է չքավորությունը, որին պիտոյ էր համբերել ակամա ծուլության մեջ»³: Դրանք քաղաքային ու գյուղական մանր ու միջին սեփականատերերի խավերն

¹ «Հյուսիսափայտ» 1858, №3, էջ 231:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 232:

⁴ Նույն տեղում, էջ 233:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 234:

³ Նույն տեղում, էջ 235:

էին, որոնք Նագաբայանին ավելի գործնական էին ներկայանում ձևելու սոցիալական առաջադիմության սկզբունքները:

Ս.Նագաբայանը կարևորելով անտրի դերը երկրի հզորացման համար, նա դա կապում է երկրի տնտեսական ու քաղաքական պատմության հետ: Իբրև դրույթի հաստատում, նա վկայակոչում է Անգլիայի օրինակը, որը «ֆաբրիկա-գործարանային կարողության» մեծացման արդյունքում իր համար ստեղծել է մոնոպոլիայի վիճակ «աշխարհի վաճառանոցներում»:

Ս.Նագաբայանը գտնում է, որ հարստություն կոչվածը հարկ է դիտել նրա առաջացման է գործադրության առումներով: Հասարակության տարբեր խավերի վերաբերումները սեփականության նկատմամբ եղել է հակասական, անհատի անձնակա ու հասարակական կյանքի հետ ունեցած առնչություններում՝ մի դեպքում հարստությունը որպես հասարակության չարիքների պատճառ, իսկ առավելապես բարոյականության, բարեկեցության, կարեկցության, արդարության, մարդասիրության, հարստության բազմապատկման աղբյուրի:

Գրվատների է արժանի «իերեաստաց հարստությունը», որն «ավելի մեծ արժողություն ունի, քան քե ժառանգականը», այսինքն, որը վատասկված է «արդար ճանապարհով» և «օրինավոր տնտղական աշխատասիրության»¹:

Ս.Նագաբայանը ընդլայնում է հասակեցնում է հարստության նշանակության իր պատկերացումները, որոնք լինելով դուրս սոցիալիստական ուսմունքների հավասարակշռական սկզբունքներից, հարստության պատենցիալ ուղղվածությունն ավելի շուտ կապում էր հասարակության նյութական հիմքերի բազմապատկման և սոցիալական հավասարակշռության հետ, «բայց և բոլոր հասարակության համար ունի հարստությունը մի ճշմարիտ արժանավորություն, այսինքն, օգտակար ու շահավետ է հասարակությանը, որ բախտի բարիք ասած բանը հավասար չափով բաժանված չէ հասարակության անդամների մեջ, այլ որ մի բանիսը ունեին նորան ավելի առատ ու լի չափով: Այն հարստությունը, որ աեգործ չէ, այլ որ պիտի կամ նոր հարստություն վաստակեր կամ թե այլապես գործ է դրվում և անցնում է մարդկանց ձեռք, դա գոյացնում է ավելի կյանք և գործականություն մարդկանց մեջ: Եւ հաջողություն է տալիս հասարակության ժրջանությունը, աշխատասիրությանը և վաստակասիրությանը, այստեղ գարթնեցնում է մերենայական, այնտեղ իմացական գործություններ, հասարակաց բարին առաջադն է մերենայական համար: Միևի համար է նա շարժաթի» և նաք օգտակար գյուտերի և ախորժելի

¹ Նույն տեղում, 1860, №10, էջ 317:

բաների, մյուսին տալիս է նա աթիք հաջողությամբ նմանելու և կտասրկագործելու արդեն հնարած անոթները (գործիքը) հարմարության և վայելչության»:

Համաձայն նրա դիտողությունների, անտրի ոլորտում, հատվում են ժողովուրդների միջև փոխհարաբերությունները, իրենց վրա կրելով հասարակության որպես «անտրական միության» վերաբերյալ հայեցության ինչ-ինչ անավածները:

Ինչպես հայտնի է, եվրոպական երկրներում կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման արշավույթին շրջանառության ոլորտին տրվում էր առաջնություն, համաձայն որի ազգի հարստությունը ստեղծվում է անտրի ոլորտում: Նագաբայանի հայեցության մեջ հարստություն հասկացողությունը ստանում է մի շատ ավելի լայն իմաստ, որպես թե «հարստության շրջանառության» մեջ կարող է իրացվել նրա հասարակական գործությունը: Այն թույլ է տալիս երկրներին դարձնել կապիտալիզմ, միայնակ հետ փոխանակվելու «իրենց աշխատասիրության պտուղը, ճարտարության գործերը, գիտության լույսը» և շատ այլ բաներ, դրանով իսկ «բազմապատկելով» բոլոր «ազգերի գործերն ու աշխատությունը»:

Այսպիսով՝ հարստությունը ներկայացնում է հատկանիշների հյուսվածքի մի միասնություն, որում հատկապես խորհուրդ ունի հարստություն-գիտություն կապը: Միևեղև, մեր իրականության մեջ «Հայոց մեծատուները մինչև այժմ նայում են գիտության վրա որպես մի անպատիվ աղպխնու վրա, որի պաշտոնն էր կատարել նոցա ցանկության կամքը, անուշ խունկեր ծխելով նրանց թթին, զովասանելով և բարձրացնելով նոցա չգործած սխարագործությունը»², առաջնորդվելով այն հոգեբանությամբ, թե «մեր պապերը եկել ու գնացել են անգիտալիստական համար, նրանք երջանիկ էին առանց ուսման և գիտության»³:

Փոխվել են ժամանակները, փոխվել են ինն ու նոր սերունդները միացնող ու բաժանող սահմանները: Հասարակության առաջընթացը այստեղն ենթակա է գիտությունների այլատար արժողության պահանջին «Մեզ հայերիս, մեր բազմապատկած ժամանակներում,- գրում է Նագաբայանը,- հերիք չէ մի լոկ գրագիտություն, մեզ և մեր մտանկներին հարկավոր է գիտություն, գիտություն բազմամասնեայ, գիտություն տեսական և գործնական, որովհետև ոչ ամենայն մարդ միատեսակ կոչումն ունի, ումանք կամին լինել ուսումնականը, մյուսները վաստակագործը, վաճա-

¹ Նույն տեղում, էջ 321-322:

² Նույն տեղում, էջ 322:

³ Նույն տեղում, 1861, №3, էջ 251-252:

ուսկանք և արհեստավորք: Այս բազմատեսակ պիտույքը միասին լցուցանելու համար, ամենայն օրինավոր դպրոց մեր օրերում ունի ընթացալու բավական բազմամասնյաց ձևով¹: Եվ նա ծրագրել էր Մոսկվայում բացել գիտական և գործնական բաժիններով դպրոց: Ռոշչակի հետաքրքրությունն է ներկայացնում նրանում դասավանդվող հետևյալ առարկայական ցանկը, որպես ընդհանուր առարկաներ՝ աստվածաբանություն, ընդհանուր պատմություն և աշխարհագրություն՝ վիճակագրական վերլուծություններով, բնագետություն (բնապատմական գիտություն), ֆիզիկա, աշխարհագրություն և գրաբար լեզու, լատիներեն, ռուսերեն և եվրոպական լեզուներ, գիտական բաժնի համար՝ մաթեմատիկական աշխարհագրություն (կոսմոգրաֆիա), մաթեմատիկա, ֆիզիկա, գործնական բաժնի համար՝ վաճառականության պատմություն, վաճառականական հաշվապահություն և վաճառաշահական նյութերի գիտություն, վաճառականական նամակագրություն օտար լեզուներով² և այլն:

Նազարյանը իրավացիորեն ամեն մի գործունեության իրականացումը կապում է մարդու նյութական կամ հոգևոր պահանջմունքների հետ: «Ենթիններս մշտապես փոփոխվում են, ընդլայնելով հասարակության գործունեության ոլորտները: Հասարակական պատմությունն էլ վերջը պահանջմունքների աճի պատմությունն է: Մարդկության վաղ ժամանակներից մարդու խիստ սահմանափակ պահանջմունքների աճի աղբյուր է երկրագործության, առևտրի, ֆարիկա-գործարանային գործունեության, և ընդհանրապես տնտեսական, սոցիալական ու քաղաքական կացության արդի բովանդակությունը: «Ամենայն պիտուր մարդկային կյանքի մեջ, - գրում է Նազարյանը, - ծնվում է և զոյանում է, էթ է կա հարկավորություն...: Բայց էթ է մարդկության մեջ ծնել են և առաջ են գնացել արհեստները և ճարտարությունները, դրանց ծնող և առաջացնող պատճառը եղել է միշտ հարկավորությունը...»: Մակայն նյութական բարեկեցության այդ առաջընթացը չէր կարող կատարվել առանց հոգևոր զարգացման: «Ուրեմն էթ է մարդկային ազգը, -շարունակում է Ս.Նազարյանը, - հասել է այսքան մեծ և երևելի մարտավոր բարեկեցության, նյութական հարկավորության պատճառով միայն, ապա մի թե նորա իմացական բարեկեցությունը կարող է առաջադնել լինել, էթ է չկար մի նույնպիսի կարիք, մի նույնպիսի հարկավորություն պատրաստելու մեր համար հոգևոր բարիք և իմացական վայելչություն: Կարծես, ոչ ոք մեզանից կարող չէր այնքան անտեսանալ...», որ կարծում էր թե նա կարող է

ապրել որպես այս աշխարհի քաղաքացի, առանց զգալու իր մեջ լուսավորության կարիք, առանց լցուցանելու իր բանական հոգու պիտույքը այն հնարներով, որ մեր ժամանակները առաջարկում են նրան, այսինքն գրասիրության և ընթերցասիրության»³:

Ս.Նազարյանը նյութական ու հոգևոր արժեքների միասնության ու դրանց հետագա կատարելագործման մեջ էր տեսնում հայ ազգային պանվածքի հետագա ուղին, որով անցել է «եվրոպական մարդկությունը իր կրթության ընթացքի մեջ»:

Ս.Նազարյանի ընդհանուր հասարակագիտական և տնտեսագիտական հայացքների բնութագրության առումով որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նրա «Ֆրանսիական հեղափոխության պատճառ» ուսումնասիրությունը: Նրա կարծիքով, այդ պատճառները սկիզբ են առել շատ ավելի վաղ՝ Լյուդովիկոս XIII ժամանակներից: 1614 թվականին տեղի է ունենում ֆրանսիական ազգի փոխանորդների վերջին ժողովը, այն «միջնորդող իշխանությունը, որ ժողովուրդը և թագավորը մոտեցնում էր միմյանց»: Ազգային խորհուրդը այն «պատվական հնարք» էր, որ կոչված էր «օրինավոր միջնորդներով ճշմարտությունը մոտ բերել արքայական աթոռին, ժողովրդի կարիքը արժանի և զորավոր կերպով բացահայտել, ցույց տալ ճանապարհը, թե ինչպես պիտու էր խնամ տանել նոցա, և ընկերական կազմածը, հանձնարաններին համեմատ, իր ամենայն մասերով հանդարտ ու ապահով առաջ տանել զուգապատշաճ միաբան հերքությունները Աթոռի և Ազգի փոխանորդների կողմից»: Ֆրանսիայի պետական համակարգի այդ ճեղքվածքն ավելի խորացավ Լյուդովիկոս XIII առաջին նախարար Ռիշելիսի, ապա Մազարինի և այլ պետական գործիչների կառավարման բռնակալական ձևերի իրականացման հետևանքով:

Եվ, ինքը, XVII դարի Ֆրանսիան մարմնավորում էր թագավորական միապետությունը: Լյուդովիկոս XIV «պետությունն այդ ես են», որպես թե «հասարակական կարգը ամբողջությամբ սկիզբ է առնում ինձանից»⁴ սկզբունքի վրա էր հիմնված Ֆրանսիայի գաղափարը:

Ս.Նազարյանը նկատում է, թե «բնակավայրային մասնակար ներգործությունները» տեղ էին գտնում ամենուր: Կուրբեռի և Լուվուայի նման պետական գործիչներ այլևս չկային, իսկ ծայր առած բազմաթիվ պատերազմները, պապատականների շոյալություններն ու ազատությունը երկիրը դրել էր ծանր տնտեսական կացության առաջ: «Հարկերի բազմությունը, - գրում է Ս.Նազարյանը, - ծանրանում էր ժողովրդի վրա, տերու-

¹ Նույն տեղում, էջ 253-254:

² Նույն տեղում, էջ 257-258:

³ Նույն տեղում, 1860, №1, էջ 139-140:

¹ Նույն տեղում, էջ 139-140:

² Նույն տեղում, 1858, №4, էջ 267:

³ В.И.Волгин Развитие общественной мысли во Франции в XVIII веке, М., 1977, с. 10.

թյան ծախսերը կարող էին միայն բռնավորական հնարներով կամ թե հանդուգն գործողություններով դուրս հանվել, մի անտանելի բեռն պարտքերի, որ առաջացել էին տեղական պատերազմներից, կտառվարության սխալներից, թագավորության շինաստիություններից և փաստաիրություններից, փակեց հասարակության բարեկեցության աղբյուրները: Ժողովրդի բազմությունը օրեր առավել նվազեցավ, ստեղծվեց և կապվեցավ երկրագործությունը, վաստակասիրությունը և վաճառաշահությունը, որովհետև չկար արձաթ ոչ մի աշխատանք առնելու համար¹: Լյուդովիկոս XIV-ը ժառանգություն էր թողել դատարկ գանձարան, շուրջ երկու միլիարդ լիվր պետական պարտք, որի տարեկան տոկոսները կազմում էին պետական եկամտանների նշանակալից մասը: Այսպիսի տնտեսական կացության պայմաններում Ֆրանսիա է հրավիրվում շուտանդացի Ջոն Լոն երկիրը փրկելու ֆինանսական կործանումից: Գրականության մեջ լավ հայտնի է, թե ինչու Լոյի համակարգը կազմալուծվեց: Անա, թե Ս.Լագրայան ինչպես է նկարագրում Լոյի «փորձը». երկրի ընդհանուր կացությանն «ավելացավ այն ընդհանուր ապշությունը, որ բերեց ֆրանսիացոց վրա Շուտանդացի Լոյի արած կարգադրությունը, բոլոր ժողովուրդը խելագարվեցավ: Այն խաբեական հույսերը, որ Շուտանդացին տված էր, մոլորեցրեցին վերջումը և առավել զգաստ ու պարկեշտ ստրերը: Սկզբում, երբ որ այդ ծիծաղելի խելագարությունը վեր երևաց, որ և շատ հեշտ տարածվեց, որովհետև մարդիկ դեռևս ուղիղ հասկացած չէին, թե ի՞նչ հարաբերություն ունի արժաբեր ճշմարիտ հարստության հետ, թղթեղեն արժաբեր մտալեղեն նշանի հետ, սկզբումը կարող էին արդարև երևակայել, թե մի շատ շահավետ բան էր իր արժաթի գույքը փոխել Աքցիաներ, որոնցից հուսալի էին կամ թե երևում էին ահագին շահավետություններ: Հանկարծակի առաջացան չտեսած ու չլսած հեղափոխությունը արժաթի արդատները հարստացան առանց աշխատելու, հարստականները ևս առավել ճոխացան առանց գործություն գործ դնելու, և ամենքը չափից ու սահմանից դուրս անձնատուր եղան զեղխության բոլոր արատներին ու վայելչություններին, որ և հեշտ կարող էին լցուցանել: Բայց երբ որ շարժարանի լարերը դուրս պրծան իրենց տեղերից... այն մեծ երազը չքացավ հանկարծակի, այնուհետև կարծես՜ ինչու հուսահատության վերջին հնարներին...»²:

XVII-VIII դարերում Ֆրանսիայում անտեսված էին գյուղատնտեսության շահերը, որը հասել էր ծայրագույն քայքայման: Եվ անա ի հայտ

եկան մտածողներ, որոնք երկրի և ազգի հիմքը կապում էին այդ ճյուղի հետ՝ ծայր տալով ֆիզիոկրատների դպրոցի առաջացմանը: Ինչպես ասում է Ս.Լագրայանը «առաջացավ մի անանձին ուսումնարան բազմազան տնտեսության համար, որ պատիվ էր դնում հողի իրերի միայն, որ և իր միակողմանի հայացքով և տարապարսև ուղղությամբ մոլորվեցավ, բայց իր սխալներով պատճառ տվեց ուշադրություն գործելու այդ բանին և փրկավետ հարցուփորձ առաջացրեց»³: Արա ակնաբեր վերաբերում է ֆիզիոկրատների այն հայեցողությանը, համաձայն որի ազգային հարստության միակ աղբյուրը գյուղատնտեսությունն է:

XVII դարի կեսերից Ֆրանսիայում ձևավորվում է մի նոր հասարակայնայնացողություն՝ «մի այնպիսի վայրենի գործունեություն իմացականության հանդեպ մեջ», որը և վերջո պիտի «տերության հիմնախարիսխների տակը փորեր և կործաներ»: Վոլտերի, Արժանտնի, Դը Ալամբերի ազատական գաղափարները անընդունելի էին Լագրայանի համար: Միաժամանակ համակրանք էր տածում ֆիզիոկրատական մտքի ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ ժակ Թյուրգոյի հանդեպ: Լինելով ավելի լայնատես և ազատ Ֆ.Բենին պահպանողական ներտուններից, նա ֆիզիոկրատների ուսմունքը ավելի գիտականացրեց: Որպես Ֆրանսիայի ֆինանսների գլխավոր վերահսկողի, նրա կարճատև գործունեությունը նշանավորվեց մի շարք տնտեսական ռեֆորմների իրականացումով: 1776-ին Թյուրգոյի կողմից հրապարակած էլիմենտը հարկերի, հացի առևտրի, ցենսրի մասին, ուղի էին հարթում տնտեսական ազատության համար: Ռեզոլանտացիան նա համարում էր «արտուրդ», «մշտական գրանցված սուր» և «իշխանության լծակ», «ովքեր դրանից օգտվում են»:

Ռեֆորմատոր նախարարը շուտով ազատվում է պաշտոնից: Սակայն «այնպիսի մի ժամանակ, երբ միայն ամենավճանկան ռեֆորմը կարող է կանխել հեղափոխությունը, ռեֆորմը չհաջողված փորձը ընդունակ է միայն արագացնելու այն»⁴:

Ս.Լագրայանը մի շատ հետաքրքիր դիտողություն է կատարում այս ոգով, թե հեղափոխությանը նախորդող շրջանում «Վերանորոգությունը, հիմնովին, մեծարարած, հաստատուն վերանորոգությունը հարկավոր էին, և անպատճառ պիտոյ էր տերությունը լայն ու շրջանակա տեսությամբ, քաջ և գորավոր կերպով և տոկոսն համբերությամբ ձեռնարկել և զուխ անել այդ վերանորոգությունը, եթե չկամեր նա պատրաստել իր և թագավորության կործանումը»⁵: Թյուրգոյի կողմից իրականացվող ռե-

¹ «Չրուսիսափայլ», 1858, №4, է 273-274:

² Լոյս տեղում, էջ 275-276:

³ Լոյս տեղում, էջ 281:

⁴ Эдгар Фор, Омане Тюрпо 12 мая 1776г., М., 1979, с.427-428.

⁵ «Չրուսիսափայլ», 1858, №7, էջ 24:

ֆորմները հասարակության զարգացումը մաքրում էր ֆեոդալական կապանքներից, ուղի հարթում կառավարման նոր ձևերի համար, մինչդեռ Նազարյանը պատրաստ էր ունենալով լուսավոր միապետության գաղափարը, ֆրանսիական հեղափոխության պատճառները վերագրում էր այս կամ այն պետական գործիչների բռնակալական և ոչ դեմոկրատական մեթոդների կիրառմանը¹:

Գրիգոր Արծրունիի Ա.Նազարյանի և լիբրված մահախոսակետում նրան համարում է «հայոց ժամանակակից գրական ասպարեզում վերաորոգիչ և հեղափոխիչ»²: Նա 1850-60-ական թվականների հայ հասարակական մտքի այն սերնդից էր, որը հանդես էր գալիս «զարաշրջանի հայ հասարակական զարգացում ուղեգծերու պատմական ասարելությունը»³:

Ա.Նազարյանի տնտեսագիտական մտորումները չեն հավակնում վերլուծական խորության, բայց կրթության ու գիտության, վաճառականության, հարստության, կառավարման ձևերի և այլ հարցերի վերաբերյալ նրա դիտողությունները, որոնք հետագայում պիտի «լայնանային ու քննարկվեն» հետաքրքրական են ժամանակի հայ տնտեսագիտական մտքի իմացությունների առումով:

ՍՏԵՓԱՆ ՆԱԶԱՐՅԱՆ (տնտեսագիտական մտորումներ)

ՌՈՒԲԵՐՏ ՆԵՐՏԵՍԻ ՍԱՐԻՆՅԱՆ, *տ.գ.դ., պրոֆեսոր*
ՀՀ ԳԱԱ Մ.Բոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող

Համառոտագիր: Ա.Նազարյանը XIX դարի հայ մտավոր պատմության ամենաիշխարժան անուններից է, որպես «մի խոշոր անձնավորություն մեր գրական վերածնության արշավույթին»: «Նա լուսավորական շարժման պատմության մեջ» նրա մասնակցությունը եղել է ընդգրկված, իբրև «համապարփակ անհատականություն» ոչ պատահականորեն պատմավորելով և գրականագետների, և պատմաբանների, և փիլիսոփաների, և տնտեսագետների անդրադարձը նրա հայեցողության տարբեր շերտերին: Մույն հոդվածի բնույթյան առարկան Նազարյանի տնտեսագիտական հայացքներն են: Կրթության ու գիտության, վաճառականության, հարստության, կառավարման ձևերի և այլ հարցերի վերաբերյալ նրա դիտողությունները, որոնք հետագայում պիտի «լայնանային ու քննարկվեն» հետաքրքրական են ժամանակի հայ տնտեսագիտական մտքի իմացությունների առումով:

¹ Տես՝ Ռ.Ա.Կարապետյան, Մտնվածու Նազարյանց, Փիլիսոփայական հայացքներ, Ե., 1976, էջ 144:

² «Մշակ», 1879, №62:

³ Ա.Մարինյան, Հայ գաղափարաբանություն. Գիտարևելական տեսություն, Ե., 1998, էջ 27:

ձևակերպվել» հետաքրքրական են ժամանակի հայ տնտեսագիտական մտքի իմացությունների առումով:

Քանայի բառեր. *կրթություն, գիտություն, առևտուր, վաճառականություն, հարստություն, միջին դասակարգ, կուլտական և հոգևոր պահանջներ:*

СТЕПАНОС НАЗАРЯН (экономические раздумья)

РОБЕРТ НЕРЕСОВИЧ САРИНЯН, *д.э.н., профессор*
главный научный сотрудник
Института экономики им. Котаяна НАН РА

Аннотация: Степанос Назарян один из самых упомянутых имен в истории армянской интеллектуальной мысли XIX века, как «крупная личность на заре нашего литературного возрождения». Его роль «в истории армянского просветительского движения» было всеохватывающим, обусловленным интересом к его личности со стороны литературоведов, историков, философов и экономистов. Предметом данной статьи являются экономические воззрения Назаряна. Его заметки по вопросам образования, купечества, богатства, форм управления представляют определенный интерес для познания армянской экономической мысли того времени.

Ключевые слова: образование, наука, купечество, торговля, богатство, управление, средний класс, материальные и духовные потребности.

STEPANOS NAZARYAN (Economic Thoughts)

ROBERT NERSES SARINYAN, *Doctor of Sciences (Economics), Professor*
Chief Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Abstract: Stepanos Nazaryan is one of the renowned names of the Armenian intellectual history of the 19th century as “a great person at the dawn of our literary renaissance”. His participation “in the history of the Armenian illumination movement” was crucial as a “thorough personality”, and it is not accidental that literature critics, historians, philosophers and economists address his being Armenian and preserving Armenian identity from various viewpoints. The article examines the economic views of Nazaryan. His statements and views on education and science, merchant class, wealth, forms of governance and other issues “extended and widened” by him throughout his career are of interest in the context of the Armenian Economic thought of the period.

Keywords: Education, science, trade, merchant class, wealth, middle class, material and spiritual needs.

Մեր հեղինակները
НАШИ АВТОРЫ
OUR AUTHORS

ՎԱԿՐԻՄԻ ԼԻՊԱՐԻՏԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Քրթրանկից անվան տնտեսագիտության դպրատը, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթրանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի տնօրեն

ВЛАДИМИР ЛИПАРИТОВИЧ АРУТЮНЯН, д.э.н., профессор, член-корр. НАН РА
директор Института экономики им. М. Котаяна НАН РА.

VLADIMIR LIPARIT HARUTYUNYAN, Doctor of Sciences (Economics), Professor
Director, M. Kotayana Institute of Economics, National Academy of Sciences, Republic of
Armenia, Corresponding Member, National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ԱՇՈՏ ԴԱՎՈՐԻ ԲԱՅԱԴՅԱՆ, տ.գ.դ., պրոֆեսոր

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթրանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի բաժնի
վարիչ, գլխավոր գիտաշխատող

АШОТ АКОПОВИЧ БАЯДЯН, д.э.н., профессор

Зав. Отделом, старший научный сотрудник
Института экономики НАН РА им. Котаяна

ASHOT HAKOB BAYADYAN, Doctor of Sciences (Economics), Professor
Head of Department, Chief Research Associate, M. Kotayana Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ԴԱՎԻԹ ՎԱԿՐԻՄԻՐԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, տ.գ.դ.,

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթրանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի առաջատար
գիտաշխատող

ДАВИД ВЛАДИМИРОВИЧ АРУТЮНЯН д.э.н.,
ведущий научный сотрудник Института экономики им. М.Котаяна НАН РА

DAVIT VLADIMIR HARUTYUNYAN, Doctor of Sciences (Economics)
Leading Research Associate, M. Kotayana Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ՏԻԳՐԱՆ ՎԱԿՐԻՄԻՐԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, տ.գ.դ. դոցենտ,
ԵՊՏ դասախոս

ТИГРАН ВЛАДИМИРОВИЧ АРУТЮНЯН, д.э.н., доцент,
преподаватель ЕГУ

TIGRAN VLADIMIR HARUTYUNYAN, Doctor of Sciences (Economics), Associate
Professor, Yerevan State University

ՌՈՒԲԵՐՏ ՆԵՐՍԵՍԻ ՍԱՐԻՆՅԱՆ, տ.գ.դ., պրոֆեսոր

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթրանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի գլխավոր
գիտաշխատող

РОБЕРТ НЕРСЕСОВИЧ САРИНЯН, д.э.н., профессор

главный научный сотрудник
Института экономики им. Котаяна НАН РА

ROBERT NERSES SARINYAN, Doctor of Sciences (Economics), Professor
Chief Research Associate, M. Kotayana Institute of Economics
National Academy of Sciences of Armenia

ՍՈՒՍԱՆ ԱՐԿԱՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, տ.գ.թ., դոցենտ

Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի էկոնոմիկայի և կառավարման ամբիոնի

СУСАН АБКАРОВНА АВЕТИСЯН, к.э.н., доцент
кафедра экономики и управления Шушинского технологического университета

SUSAN ABKAR AVETISYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Chair of Economics and Management, Shushi University of Technology

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՅՈՒՐԻԻ ԲԱԴԴԱՍԱՐՅԱՆ, տ.գ.թ., դոցենտ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթրանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի ավագ
գիտաշխատող

КРИСТИНЕ ЮРЬЕВНА БАГДАСАРЯН, к.э.н., доцент,
старший научный сотрудник Института экономики им.М.Котаяна НАН РА

KRISTINE YURI BAGHDASARYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Senior Research Associate, M. Kotayana Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ԱՆՆԱ ԱՇՈՏԻ ԲԱՅԱԴՅԱՆ, տ.գ.թ., դոցենտ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան

АННА АШОТОВНА БАЯДЯН, к.э.н., доцент
Армянский Государственный Экономический университет

ANNA ASHOT BAYADYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Armenia State University of Economics

ԱՐԹՈՒՐ ՌԱՖԻՎԻՇԻ ԹԱՄԱԶՅԱՆ, *տ.գ.թ.*,

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող

АРТУР РАФИКОВИЧ ТАМАЗЯН, *к.э.н.*,

старший научный сотрудник Института экономики им. М.Котаяня НАН РА

ARTUR RAFIK TAMAZYAN, *Candidate of Sciences (Economics)*

Senior Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics,
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ԱՆՆԱ ՌՈՒՎԵԼՏԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, *տ.գ.թ.*,

ՀՀ ԳԱԱ Մ.Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող

АННА РУЗВЕЛЬТОВНА МАКАРЯН, *к.э.н.*,

научный сотрудник Института экономики им. М. Котаяня НАН РА

ANNA ROOSEVELT MAKARYAN, *Ph.D. in Economics*

Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ԼԻԼԻԹ ՆՈՐԱՅՐԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, *տ.գ.թ.*,

ՀՀ ԳԱԱ Մ.Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող

ЛИЛИТ НОРАЙРОВНА САРГСЯН, *к.э.н.*,

научный сотрудник Института экономики имени М. Котаяня, НАН РА

LILIT NORAYR SARGSYAN, *Ph.D. in Economics*

Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ՏԱԹԵՎԻԿ ՍՄԲԱՏԻ ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ, *տ.գ.թ.*,

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող

ТАТЕВИК СМБАТОВНА ПАРСАДАНЯН, *к.э.н.*,

младший научный сотрудник Института экономики им. М.Котаяня НАН РА

TATEVIK SMBAT PARSADANYAN, *Ph.D. in Economics*

Junior Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ԻՐԻՆԱ ԱՐՄԵՆԻ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի դասախոս

ИРИНА АРМЕНОВНА АВАНЕСЯН

преподаватель Шушинского технологического университета

IRINA ARMEN AVANESYAN

Lecturer, Chair of Economics and Management
Shushi University of Technology

ԳԱՅԱՆԵ ՍԱՀԱԿԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՀՊՏՀ ասպիրանտ

ГАЯНЕ СААКОВНА АВЕТИСЯН

аспирант АГЭУ

GAYANE SAHAK AVETISYAN

Ph.D. Student, Armenian State university of Economics

ՍԱՍՈՒՆ ՄՅԱՍՆԻԿԻ ԲԱՍԵՅԱՆ,

ՀԱՊՀ ուսանող

САСУН МЯСНИКОВИЧ БАХШАН

Студент, Национальный политехнический университет Армении

SASUN BAKHSHYAN

Bachelor Student, National Polytechnic University of Armenia

ԱՐՓԻՆԵ ՄԵՆԱԿԻ ԿՑՈՒՐԵՂՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի հայտորդ

АРПИНЕ МЕХАКОВНА КЮРЕГЯН

соискатель Института экономики им. М. Котаяня НАН РА

ARPINE MEKHAK KYUREGHYAN

Ph.D. Student, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ՔՆԱՐԻԿ ՎԱԼԵՐԻԻ ԶԱԼԱԼՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի առաջին կարգի տնտեսագետ

KNARIK VALERYEVA DJALALYAN

экономист первой категории Института Экономики им. М. Котаяна НАН РА

KNARIK VALERI JALALYAN

First Level Economist, M. Kotayyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ԼԻԼԻԹ ՄԱՆՎԵԼԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի հայրորդ

ЛИЛИТ МАНВЕЛОВНА ПЕТРОСЯН

соискатель Института экономики им. М. Котаяна НАН РА

LILIT MANVEL PETROSYAN

Ph.D. Student, M. Kotayyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ՌՈՒԲԵՆ ՎԱՐԴԱՆԻ ԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՊՀ մագիստրանտ

РУБЕН ВАРДАНОВИЧ АРУТЮНЯН

магистрант Национального политехнического университета Армении

ROBERT VARDAN HARUTYUNYAN

Graduate Student, Armenian National Agrarian University

ՏԱԹԵՎԻԿ ՎԱԶԳԵՆԻ ՇԱԳԻՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող

ТАТЕВИК ВАЗГЕНОВНА ШАГИНЯН

младший научный сотрудник Института экономики имени М. Котаяна НАН РА

TATEVIK VAZGEN SHAHINYAN

Junior Research Associate, M. Kotayyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ՄԻԷԱՅԵԼ ՍԵՂՈՎԿԻ ԶԱՎԱԴՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի ասպիրանտ

МИКАЕЛ СЕДРАКОВИЧ ДЖАВАДЯН

аспирант Института экономики им. М. Котаяна НАН РА

MIKAEL SEDRAK JAVADYAN

Ph.D. Student, M. Kotayyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ԱՆՈՒՇ ՏԻԳՐԱՆԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, ասպիրանտ

АНУШ ТИГРАНОВНА САРГСЯН

младший научный сотрудник, аспирант
Института экономики им. М. Котаяна НАН РА

ANUSH TIGRAN SARGSYAN

Ph.D. Student, Junior Research Associate, M. Kotayyan Institute of Economics
National Academy of Science, Republic of Armenia

ՆԱՐԵԿ ԳՐԻԳՈՐԻԻ ԶԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթայանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի ասպիրանտ

НАРЕК ГРИГОРЬЕВИЧ КАРДУМЯН

аспирант Института экономики им. М.Котаяна НАН РА

NAREK GRIGORI QARDUMYAN

Ph.D. Student, M. Kotayyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia

ՌՈՐԵՏՏ ՍՈՍԻ ԶՈՉԱՐՅԱՆ

Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի ասպիրանտ

РОБЕРТ СОСОВИЧ КОЧАРЯН

Национальный аграрный университет Армении, аспирант

ROBERT SOS KOCHARYAN

Ph.D. Student, Agrarian National University of Armenia

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՐԴԻ
ՀԻՄՆԱԽՆԼԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂՎԱՅՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱՅԻՆ - 2018

Մաս I

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ - 2018

Часть I

THE CONTEMPORARY ISSUES OF SOCIOECONOMIC
DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ARTICLES - 2018

Part I

Հրատարակչության խմբագիրներ՝
Նյութերի հավաքագրող՝
Համակարգչային ձևավորումը՝

Редакторы издательства
Сборник материалов
Компьютерная верстка

Publishing House Editors:
Collection of Articles:
Text Design and Electronic Composition:

Ա. Հովակիմյան, Ա. Սահակյան
Ա. Մարկոսյան
Մ. Համբարձումյանի

А. Овакимян, А. Саакян
А. Маркосян
М. Амбарцумян

A. Hovakimyan, A. Sahakyan
A. Markosyan
M. Hambardzumyan

Հրատ. պատվեր № 861

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60 x 84 1/16:

Ծավալը՝ 19.5 տպ. մասով: Տպարանակը՝ 100 օրինակ:

Տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարանում:

Заказ № 861

Печать офсетная. Формат 60 x 84 1/16.

Печ. л. 19.5 Тираж 100 экз.

Отпечатано в типографии издательства "Гитутюн"
Национальной академии наук Республики Армения

Printing Order № 861

Printing: Offset. Size: 60 x 84 1/16.

Conventional Offset Press: 19.5 printing units. Number of copies printed: 100.

Printed by the print house of "Gityuyon"

Publishing House of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia